

HOLMI

IV. évfolyam 9. szám

1992. szeptember

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Orbán Ottó:* Melyben Balassi módján fohászkodik • 1219
Závada Pál: Núbia, Pompeji • 1220
Parancs János: A Szvidrigajlov-monológokból:
Reggeltől estig • 1225
Bálint Tibor: Ma velem leszel a paradicsomban • 1227
Takács Zsuzsa: A kammerni kastélypark • 1234
Kun Árpád: Egy kis üzenet • 1240
A kakaóhal • 1240
Kisbali László: Diderot időszerűtlensége • 1241
Denis Diderot: A szépről (Réz Pál fordítása) • 1247
Almási Miklós: Egy fogalom rekonstrukciója • 1259
Határ Győző: „Caesar diadalmenetei” • 1264
Mélyföld • 1267
Kovács Sándor Iván: „Ételt az asztalnak s italt
az pohárnok...” • 1268
Magyar László András: Emberrablás a XVI. században • 1285
Halasi Zoltán: Isten passzusa • 1290
Zsávolya Zoltán: Könnyű negyed • 1293
Békés Pál: Fríz • 1294
Julian Barnes: Mindenből egy
(Hajdú Gergely fordítása) • 1304
Marsall László: Ha kineveznének... • 1310
Meghökkenés és torpanás • 1310
Heller Agnes: A természetjog korlátai
és a gonosz paradoxona
(Félix Pál fordítása) • 1312
Jászay Antal: Kinek kell Marx? –
Bentham és Mill épp elég jó
(Babarczy Eszter fordítása) • 1325

Lator László: Sötéten, fényben, gyors esőben • 1331
Társtalanul és konokul • 1331
Menetgyakorlat • 1332

FIGYELO

Bán Zoltán András: Könyvmoly. Az Üresség könyveiből
(Csejdy András: Meddőhányó.
Garaczi László: Nincs alvás!
Hazai Attila: Feri. Cukor Kékség.
Németh Gábor: A Semmi Könyvéből.
Szijj Ferenc: A futás napja) • 1333

Hajdú Gergely: „Hallod, ez a csend”
(Makovecz Benjamin:
Állatrendszertani Tanszék –
Különböző dolgok vannak) • 1338

Jürgen Habermas: A történelmi Más nyomán a történelemben
(Gershom Scholem: Sabbatai Zwi.
Der mystische Messias.
Király Edit fordítása) • 1341

Földényi F. László: A megváltás reménye
(Jacob Taubes:
Abendländische Eschatologie) • 1345

Rugási Gyula: „Zsidó könyvek” (Simon Dubnov:
A zsidóság világtörténete.
Tábor Béla: A zsidóság két útja) • 1348

Kardos András: Iskola a határon
(Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György:
Diktatúra a szükségletek felett) • 1352

Koncz Virág: Az ír és a fücsomó
(George Orwell:
Hódolat Katalóniának) • 1358

Szilágyi János György: Harminc év késés
(George Kubler: Az idő formája) • 1361

A HOLMI postájából • 1364

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft végezte
Nyomtatta a 4–Team Kft.
Vezető: Kovács Judit

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Orbán Ottó

MELYBEN BALASSI MÓDJÁN FOHÁSZKODIK

Isten szabad ege,
madarak serege,
széljárta, tág fényesség –
legfényesebb nekem,
aki nagy betegen
az erkélyről nézek szét,
röptében bemérve
s szememmel kísérve
egy-egy csapongó fecskét...

Ifjúság, mi lehet
e széles föld felett
szebb dolog az ép testnél?
Szándék és mozdulat
együtt küzd és mulat,
mint egy hiten két testvér,
s te csak röpködsz, hinta,
s könnyen haladsz, mintha
vajba mártott kés lennél.

Későn lett szavam rád,
levegős szabadság,
amikor már rég nem vagy,
ha fölkel is napod,
sugárzó alakod,
kívül süt csak, *ott benn* fagy;
az idő nagy hamis,
mint a szerelem is,
legizzóbb, ha épp elhagy.

Most hívlak hát réged,
szabd rám szemmértéked,
megfizettem az árát:
lappangó öregség,
bujkáló betegség
orgyilkos törként jár át –
tedd meg hát, hogy híved,
fölfoghassam műved
határtalan határát!

Egy rossz kempingszékben
 ülve, mint az égben
 görgő felhőgomolyban,
 így beszéltem ahhoz,
 ki télre nyarat hoz,
 s nem tudni, ha van, hol van,
 mégis ott van minden
 sziromban és színben,
 s minden halvány mosolyban.

Závada Pál

NÚBIA, POMPEJI

Az írások közt azokra talál folyton, ahol bevésett jeleket viselnek a lapok, dől hátra a székekben, de a mondatot, hogy ez már maga volna a dermedés, vagy csak a próbája vagy mi, nem tudja befejezni. Más mondatokat viszont rendszerint elkezdni sem képes, így ülve maradhat, és mert nem minden gondolatát ő tölti be most, aki szokta, s aki ágyára dől éppen e percben, emlékdarabokat igazgathat időpontokhoz, és az asztalra könyökölve próbálja meg tisztázni, ezt legalább sikerül, hogy mikor látott először vésővel írt betűt.

Talán amikor fölemelték, hogy a fejek fölött lássa a kötéllel és kapával hajlongó, gumicsizmás embereket, de mivel kinőtt már a karonulókorból, egy szomszédos fedéllapra állították, fölötte fekete tömb, rajta aranyozott írás, s noha nyomtatott naggyal akkor már tudott, kisilabizálni ezt nem volt érdemes, inkább a kikarcolt arc-mást vette szemügyre, olyan, mint a fénykép, gondolta, és nem értette, hogy azt, amiből az a fodros, fehér anyag kandikál ki, s amiben állítólag a nagyapa volna benne, miért teszik olyan széttaposott, sárga-fekete földhányásos árokba, meg úgy látszik, karcolt kép se lesz.

Mégsem ez volt az első, helyez hátrébb, 1960 elé egy másik jelenetet, és még mindig nem őt képzelel el, aki most párnákat gyűr a feje alá, és nézi a fehérből szürkébe átgyűrődő felhőket. Nem ez volt először, hiszen megelőzte egy nyári délelőtt, lovas kocsin ültek, a Viktor meg a Cica húzta, tehát még megvoltak, és keresztlécekre lefektetett, fényesre csiszolt oszlopot fuvaroztak. Egész úton egy sárga körteléggömböt rángatott a szélben, ám ahogy leszállt, a magas fűben magához ölelte az ujjbegy-csúszkákat visszhangzó ballont, s nézte a kényes tehernek nekiveselkedő apját és a többi férfit, akik rovid, szlovák szavakat váltottak egymással, a luftballon eresztenei kezdett, s neki úgy rémlett, látja is a lyukat, így az az ötlete támadt, hogy betömi egy erős fűszállal, de amint hozzáértette, a léggömb kidurran, tragikus veszteségével azonban senki nem törődött, mert akkor imbolygatták fel éppen, csúcsával az égnek, vésett feliratos lapjával meg felé fordítva az obeliszket, hogy a helyére állítsák.

Még mindig az asztalnál ül, és az időrenddel bíbelődik, s nem azt látja, amit abban a másik lakásban ő lát az ágyból, a párnákról, vagyis a felhőket meg a párkány alól továbbra is, de már csak neki, nyújtózkodó fatornyot, ahogy csúcsát beleszúrja az ablakhorizontba. Ő tehát mozdulatlanul fekszik, csak tekintete siklik a toronylándzsáról a szobában ellaposodó árnyakra, arra gondol, ami eltűnik, meg ami a nyomában megmarad, a szüntelen áramlás, rángás pillanatainak lenyomatára, éles szavakéra gyomrának falán, elmúlt látványokéra a recehártyán, fejének a párnában hátrahagyandó gödrére, valakivel összefonódott testére az ágy szivacsosságában, az alkonyati tóban, régi plázsok homokjában.

Faragott kép később sem lett, halad a szűkülő csapáson tovább, s feláll az asztal mellől, a polchoz lép, hogy kikeresse, pontosan mit emeltek a sárga-fekete gödör fölé, persze, nem rögtön, csak hét évvel később, amikor már futotta rá, megvan a nyugta, az özvegy által kiválasztott minta szerint, hullámos kerettel, járdával, fekete svédgránit íráslappal, körülbelül negyven darab, bevésott és aranyozott betűkkel. Amikor kiértek, és a feltöltetlen, friss betonkeret fölött olvasta kivésve a saját, egyébként az apjával is elől-hátul megegyező nevét, földbe gyökerezett a lába. Akkor már voltak különféle traktorok, kékesszürke, remegő orrú zetorok meg erős hangú, bordó beloruszok, de aznap az apja egy kis pirosat hozott el, amelynek a vezetőülés előtti, keskeny platójára lapátoltak fekete földet a közeli szántó szélén, hogy a feltöltést a peremig elvégezzék, majd egy rózsatövet is beágyaztak középre.

Ő ellenben széles ágyából nyíló nézőszögével azt tesz, amit akar, kedve szerint kitarthatja és össze is csukhatja, ha lehunyja a szemét, de fektéből inkább felhúzódkodik, hogy jobban lássa a torony lándzsáját, átöleli mellébe nyomódó térdét, ráfektetni az arcát. Akár fel is kelhet, és belekezdhet bármibe, hiszen kíváta, hogy maga lehet, s a zavartalan egyedüllét igenis a teljesség záloga, a csúcsra vergődésnek meg a munkálkodás kéjének az ígérete. Keze végre most keltheti életre a holt anyagot, amikor már nem kell beszélni és nincs mit tenni, mert már mindent elmondott és megtett. Tőle mást ne várjanak, se választ, se üzenetet, se további, úgyis csak megszeghető ígéretet, neki már ne kelljen tenni egy lépést sem, és őfelé se lépjen az, akit ő innen, ezer falon keresztül szerencsére nem lát, és aki tegyen, amit akar, csak vele ne, csak őt ne. Tekeredő, kidudorodó kigyóvonalat képzel a homokba, amit rögtön összekuszál, mielőtt kiolvashatná, mert a zsinórirástól, kivált ha személyes, felismerhető, reszketve irtózik egy ideje, csak a mágikus jeleket, elvont szövegeket képes elviselni. A szemérmetlenül szubjektív föltárulkozásoktól mérgezése, görcse van, egyéni tragédiákra, a sajátját is beleértve, tényleg nem lehet tekintettel már. Később feláll, kávéit iszik, kimegy, rakosgat a zsúfolt műteremben, a hulladék deszkák mögül kiszabadít s középre húz három tele papírsákokat, és kidönti belőlük a kővezetre a homokot.

A svédgránitról fénykép is készült, áll meg ugyanebben a pillanatban a dossziék között matató keze, jól látszott a felirat, a hullámos perem meg a rózsatő, de a felvételt most nem keresi meg, hanem a polctól elfordulva az ablakhoz lép. S ekkor, mint egy ütéstől, mert ezen az égen nem látszik a kis torony, amely odaát maradt, elsötétül előtte minden. Vakon kerüli meg az asztalt, lefekszik az ágyra, amely már nem ugyanott, az ajtónál van, ahol tavaly nyárig ennek a szobának az eredeti ágya mindig volt. És ez nem is az az ágy, hanem helyette kettő másik, egymáshoz kötözve, a lefüggönyözött ablaknál. Fals metaforák, gondolja most róluk, kötve hiszik, hogy rajtuk vágyba eshetnének ők ketten még valaha, hogy életjelet adhatnának, hogy ellenkezőleg zuhanhatnának, mint az, aki végleg beágyazódott az ajtó mögött, az eredeti helyen. Az egy-

másra ráismerő, mágneses testek a szorongást szoríthatnák kinná, élvezetté, és e szobának az ágy fölé telepedő árnya alatt nedveiket nem a kegyelem, csak ez a benyomásairól ronggyá gyűrten tudósító lepedő inná fel, húzza magára. Aztán beletemeti borostás arcát, majd azt reméli, álom csak, hogy leszédül a tátongó ürbe, feje fölött a tulajdon, kivésott neve, s hogy hátából nő ki a rózsató. Később félálomban megfordul, már a szemközi keretre görnyedve látja magát, ahogy fogazott kalapáccsal rücskösíti a megkotott betonfalat, s hóna alól a tótágast álló nevekre lát rá, az özvegy megelőlegezett nevére is. Kinyitja a szemét, s a plafonra bámul. 1978 nyarán, amikor a régi osztálytárs, a kőfaragó utasítására éppen szétterítette a homokot, és a lapátra támaszkodva várta, hogy meghozzák a cementet és a zsaluzatot, az anyja azzal szállt le a bicikliről, hogy üzentek, menjenek rögtön, mert megállt a tudomány, és azzal, akinek ott van pár lépésre bevésve már a neve, nem tudnak mást kezdeni, így hazaadják. Akkor a már minden bizonnyal hiába megvásárolt kismagnóra gondolt, és rá, akit elmulasztott meghallgatni, és már jóvátehetetlenül, mert nem hitte el, hogy múlt vasárnap az ő furcsán jelentőségeltjes félrevonásuk, a két unokáé, már a búcsú lett volna, s hogy egy héten belül kifordítják a rózsafát, majd visszaültetik, és az osztálytárs ki-
verheti a hiányzó hetvennyolcast.

Ő pedig tenyerével egyengeti el a zsákokból kiborított homokot a kövön, ujjaiával gyorsan végiggereblyézi, aztán kezét mos, belenéz a falnak támasztott szeplős tükörlapba, és tétován vetkőzni kezd. Hátralép, egész alakját látja, mint egy filmben, ahogy fején keresztülhúzza, csípőjéről letolja, combján lesodorja-lecsúsztatja ruhadarabjait, s térdemelgetve kilép belőlük. Mennyire más ez, jut eszébe, mint a fürdés, amikor tükörképével összehangolt, cinkos egyetértésben vetkőzik, és a csábító, mindenét egyszerre olelő forró vízben magára találhat. De most ez a meztelensége, talán utoljára, neki szól, aki már nem láthatja őt, és talán annak is, akinek, ahogy elképzelni szokta, a színe előtt, ha ez idő tájt nehezen és fájdalmasan is, időről időre számot ad. Leereszti a kezét, ez vagyok, gyónja meg a tükörnek, majd végigsimít arcán és haján, tenyerét a hasára, mellére szorítja, ujjaiával próbálgatja kemény-puha testrészei ellennyomását és rugalmasságát, tudomásul veszi a tapasztaltakat.

A plafonra függesztett tekintete most elborul, s ahogy az oldalára dobja magát, a lepedőt félig a földre sodorja le, beharapja az ajkát, visszafojtja a lélegzetét, s percek múlva képes csak elhatározni, hogy visszatér a kérdéshez és az időrendhez, így mégiscsak kilép a feldúlt ágyból. Az asztalhoz ül le, az ablakban tükröződik a zsúfolt, púpos iratgyűjtő, a feliratot is látni véli rajta, és aztán előtte a kékesre borotvált arcot, a szikár férfialakot, akinek két évvel ezelőtti eltűnésével megkezdődött a távozások és nélkülezések kora. Meredten bámul a szellemképre, míg össze nem mosódik előtte, aztán egy töltőtollal dátumokat firkál egymás alá, hogy végül az 1991-es, áprilisi délutánnál kössön ki, amit egyébként rögtön utána le is jegyzett. Arra a megtekintésre még vele ment el, akiről most még annyit sem tud, hogy e percben a tükör előtt áll, ők ketten ott együtt voltak jelen, így abban a leírásban, mit sem sejtve a másfél hónappal későbbiekéről, a párjának nevezte őt. Ő volt, aki néhány nappal korábban egy tárolótelep kerítésének tövében megtalálta azt, aminek a megtekintésére aznap délután megérkeztek, ő mutatott rá, hogy ez az. Szóval ez az, mondta még egyszer, amikor belépett a faragóműhelybe az anya és a fiatalasszony. Egy kézitaliga vasvázán hanyatt fekve, lapjával fölfelé látták meg, mellette pedig ott állt a mester. Nem értem, mondta a fiatalasszony, mire ő, akinek a tulajdonképpen tiszte volt ez a bemutatás, tehát a párja vagy hogyan mondja most már, a kezével kezdte rajzolni a levegőbe, hogy állni fog. De föl is állíthatom, ugrott oda a mester, meglóditotta a taligát, s a falhoz lépegettette

a gránittömböt. Amorf könyvalak volt, a háta domború, mint egy élőlényé, de keresztben fűrők rozsdás vájatai tagolták, s rétegekben fodrozott oldalával és szemköztli lapjának lecsiszolt, sík felületével szakadozott, megduzzadt iratcsomóra emlékeztetett. Széldarab, kérem, ahogy az utolsót levágta a drót, hangzott a szakszerű magyarázat. No?, pillantott az anya a fiatalasszonyra. Nekem tetszik, szerintem is, mondták. Nagyon kemény anyag, simított rajta végig a mester, a legdurvábbal is alig bírtam csiszolni, vietnami. Úgy érti, hogy, kérdezte az anya, s a válaszra, hogy igen, onnan hozták, azt mondta elgondolkozva, hogy hihetetlen. Aztán a párja vagy kije előadta a felállításra és alátámasztásra vonatkozó elképzeléseit, majd az anya lépett közelebb, hogy a név, hogy az hova kerül. Ide, kezdett rajzolni a mester lendületesen az ácsceruzával, ötcentis antikvával gondoltam, tetszik ismerni, szép, talpas betűk, és aranyozva. Nem, nem feketével, ehhez jobban illik az arany, meg nem is dobja le, nem kopik. S akkor, miután egy papírra felírták az évszámokat is, hogy negyvenhétől kilencvenig, s úgy hitte, ők ketten ugyanarra gondolnak, hogy legközelebb, ha késve és sötétben érnek is ki, s ha addigra szakad is az eső, mint azon az estén, már nem járnak majd sorról sorra, ujjukkal tapogatva-olvasva a neveket, hogy ez sem az, az sem ő, hol vagy, s nem fognak a szégyen tehetetlenségével, dolgukvégezetlen hazamenni, hogy a másnapi világosságnál lássák, pont itt forgolódtak az este, tehát hogy ezentúl vakon, ezer közül is megismerik, abban a pillanatban a mester kimondott valamit, amitől a megtekintés kibillent a maga tárgyyszerűségéből, s hirtelen nem volt már mivel elfedni azt, ami erre a valójában ártalmatlannak tetsző megjegyzésre feltört, úgy, hogy maga a mester súgta rögtön megszeppenve, hogy ezt talán nem kellett volna mondanom, mert észrevette, ahogy az anya elfordul, a fiatalasszony összefogódzkodik vele, de a feljegyzés szerint a párja is hozzájuk csatlakozott, vagy hogyan is mondja most már, és rázkódott a válluk, pedig a mester akkor csak annyit jegyzett meg halkan, tényleg olyan, mint egy iratköteg.

Senkinek nem a valakije ő, fordul el tükörképétől, legkevésbé neki, sőt épp most, éppen ezzel szeretne tovább már nem zsugoríthatóan a senkijévé lenni egyszer s mindenkorra. S mégis, mintha ölelni készülné a másikat, úgy ereszkedik le a homokágyra. Úgy térdepel le, mint az első érintésekhez, és hullámot vet a dereka, ahogy a süppedő homokszőnyeg túlsó felére átlendíti magát, s letapasztja a tenyerét. Lassan ereszkedik lejjebb, előbb a combja simul bele az engedelmesen szétnyíló ágyba, majd a páros gödröt fűrő medencecsont és a szemcsefodrozó ágyék következik, aztán a has képez lágy homorulatot, s jönnek a bordaívek halvány rajzolatai, a lelapuló mellek lankái, gödröcskével a mélyükön, a vállak, a karok árcai. Még föltartja a fejét, hátranéz, mélyebbre fészkei magát, szétveti kissé a combját, belefúrja a lábfejét a befogadó anyagba, ráfeszíti, majd elernyeszti magát rajta, végül mélyen megmeríti benne az arcát. Tagjaiban ekkor lüktetés ömlik szét, s ő a mozdulatlan ölelésbe beletapadva hagyja, hogy áradjon benne a forróság. Nem moccan, csak aztán, jó sokára emelkedik meg óvatosan, hogy fel ne dülja, úgy húzódzkodik fel testének ott fekvő párjáról. Fölébe hajolva nézi, kinyújtózkodik, simogatja magát, tenyere nyomán kvarccsillámok peregnek le az arcról, vállról, köldökperemről, napozásból hazainduló mozdulatokkal söpri le a combját, majd zuhanyozni megy, de meggondolja magát, és homokmorzsásan, ruhtalanul marad.

Ami kikerülhetetlen, de még hátravan, az műkö, kúszik az asztal magasságából lassan a torkáig a görcs. Szokványos kivitelű típusdarab volt, amit arra az alkalomra darabjaira szétszedtek, de ennek az öntött és kevésbé faragott dolognak mint formának

a lenyomata is alig megfogalmazható most, nem beszélve a szerepéről és azokról a napokról, pillant az ajtó melletti sarokba, amelyekhez köze lett, mindez leülepíthetetlenül kavargokban a szobában. Az a kő egyszemélyesnek tudta magát, és nem értette, hogyan történhet meg, hogy váratlanul nekiesnek, feldőlnek, elemeit félrelökdösik, a helyén áznak, aztán azt a helyet egyszerre sokan megközelítik, szorosan körülállják, hogy még a kora nyári melegben tikkadó fücsomókon keresztül se látsszon, mit művelnek ott középen, mivel dühögnek, miért mormognak, hajladoznak, amikor pedig darabjait ismét összepáztítják, hogyan kerülhetnek rá a táblájára az *és leánya* kötőformulával további betűk és számok. Az írásjeleknek ezt a bővülését ketten bámulják majd különös értetlenséggel, akik egymáshoz nagyon hasonlítanak, csak egyikük feleakkora, mint a másik, és a kisebbik még egy léggömbbel sem játszhat, amikor első fargott írásként rogtón a legmélyebben bevésített tulajdonnevet látja meg. Aki innen, kilencévese mellől így kizuhant, hogy kőlapokkal nyitogatott magának úrt, néz a sarokba ismét, akarata ellenére a távozását is megtetőző dúlásra adott jelt, minek is nevezze most már, a másinak, aki úgy döntött akkor, hogy nem akarja őket, a két hasonlót többé, nem az övéi. Helyettük vizet és homokot akart ölelni már, s ajtáján kívül akarta tudni a romokat, amelyek közt azóta a kényszer igazgat, és az ágy alatt gödör fenyeget. S nyilván annak a kilencévesnek sem tűnt fel, hogy amikor végig kellett néznie, mert még csak el sem bújhatott a fücsomók mögé, hogyan készítenek helyet az egyiknek, a másik már akkor félreállt mellőlük, és ők, a két hasonló, már csak magukban álltak ott.

Műanyag vödörben vizet hoz, leteszi a homoknegatív mellé, a sarokból odahúzza egy zsák gipszet, nekitámasztja a munkaasztal lábának, s ahogy késsel kiharítja a többretegű papírt, fehér felhő pöffen ki és száll az öle felé. Két kézzel markol a gipszbe, belemorzsolja a vízbe, míg a felszínen meg nem jelennek az átítatódó peremű zátonyocskák. Ujjával kevergetni kezdi a sűrű tejet, s közben szétterpesztett, meztelen lábára lát, amelyen csurgások keményednek. Az arc gödre mellé teszi a vödört, markával meríti a gipsztejből, belecsorgatja, vékonyan öntögeti szét a felsőtesten, karokon és lábakon, egy újabb adagot pedig a kereten. Körbekotorja az edény falát, ujjai egymásról tolják le az enyhén merevedő, fehér sarat. Széles gézanyagot göngyöl ki aztán, ollóval fölsszabja, ráteríti a gipszágyra, majd egy felhasogatott, rossz lepedő csíkjait is odaigazgatja és letapogatja. Lécek után néz, rátaposva repesztí őket ketté, és lerakja merevítőnek. Új masszát kever, amit ráönt a fakeretre és a vászra, végül kiborít egy utolsót, s felületén végigsiklatja a tenyerét, hogy egyenletesre terelgesse szét a szabálytalan téglalaptáblát.

Amit elfojtana, az egyre jobban szorítja a torkát, az íróasztalhoz hajolva már nem kap levegőt. Feláll, elmegy az ajtóig, aztán az ablakhoz, kinyitja, de rögtön hátat is fordít. Fel-alá jár, végül az ágyra dől megint. Szavakra, formákra gondol, és arra, akivel már végleg csak egymás gondjaira vannak bízva. Rá, aki gyakran játékaik közt is összekulcsolt kézzel jár azóta, s néma, de valóságos fohászokat intéz, ahogy ahhoz a már kétszemélyes, zsinaggal átkötözött, nejlonba csomagolt kőhöz is a télen. Most már csak rá gondol, akinek kifosztottságát egyedül képtelen feledtetni, s akiről egy mondatot ismételtet folyton, amely annak a tavalyi, kora nyári napnak az éjszakáján indult el, de a maga tizenégyes, kötött formájába beleszilárdulni csak jóval később kezdett: Ha majd egy télutón abban a szobában szürkülő délután tétováz unottan, s bár abban a sarokban már nem is ágy van, mégis nézni fogja felvont térde közül azt a helyet, ahol, mert meg is mutattam, hogy hol, és tudja még, hogy mikor és hogyan, aztán telefonálna, mégse, visszaül, nem érdemes, ugyan, minden ugyanolyan, semmi, hagy-

jam, rándul lefektetés közben, nagy sokára sír fel, fél év után, s honnan a férfidüh, amivel falat öklöz benn, hogy ő, ha úgy találkozhat vele, hinne, de ez igaz?, majd amikor ez lesz, mondtam aznap, akkor várlak, Uram, ez lett, ímé. Ezt megállapíthatja ismét, mégis várhatnak csak, miközben szép lassan, néha fel-felívelőn ugyan, de szinte biztonságot nyújtó, elfogadtató kímélettel s időről időre csak kicsivel csúsztatva lejjebb, megállás nélkül hanyatlik minden.

Akkor most leül, és vár, homokpiszkos, gipszfoltos teste méltó a terephez, amelyen lekuporodik, átöleli a combját, megborzong, fel kéne öltöznie, jut eszébe, de úgy érzi, nagyon elfáradt hirtelen, és már nem akar semmit, talán csak megemelni később a megkeményedett lapot, aláhajolni, hogyan mutat alulról, tenyérrel söpörni majd végig a homokmorzsás testrészeken, amelyek az ő furcsán lelapult, eltorzult nyomatai, aztán mégis az történe talán, hogy becsomagolná, megkötözné a felállított táblát, lecipelné a lépcsőn, ha lehajtaná az üléseket, hátulról beférne, és odaszállítaná neki, hadd legyen végül övé a núbiai-pompeji nő, felvonszolná a másodikra, az ajtó előtt leszaggatná róla a nejlont és papírt, ezt fogja tenni, benyit a lakásba a homokot hullajtó, szélein töredező táblával, meg sem áll az ágyig, ahol nyilván most is fekszik a férfi, és ráborítja, hogy ölelhesse, arcára, testére homokbőrű arcát és testét, hogy végleg letakarja, elfojtsa, leszorítsa őt az ölelését őrző, nehéz fedőlappal.

Parancs János

A SZVIDRIGAJLOV-MONOLÓGOKBÓL: REGGELTŐL ESTIG

Túl a férfikor delén

Valami szájalmas állapotban,
ahogyan körülpillantva,
reggel Samsa úr.

A remény

Ó, erről sokat regélhetnék.
Utoljára tán a kamaszkorban
hittem el minden szavát.
S azóta mégis mindig törbe csalt,
átvert és nevetségessé tett.
Én, hülye, azt hittem, kiismertem
– még idejekorán gyanakvóvá válva –
csapdáit, átlátszó cseleit.

Ez is egy lehetőség

Az öregedő férfi petyhüdt izmai.
Testének szaga, nyirkos kipárolgása.
Mindaz, ami vonzóvá tehet
egy korosodó gavallért,
kéznyújtásnyira, elérhető közelségben.
Még házasságszédelő, Landru is lehet.
A kandallóban bárki elégethető,
amíg a szomszédok jóindulatát
sikerül megőrizni. Igen, arra kell
igazán odafigyelni. A többi bohókás játék:
szervezés, technológia és precíz munka.
És ahhoz csakugyan ért. A vérében van.

Fáradt fővel

Már nem tudok ismeretlen közlésekkel,
váratlan vallomásokkal előrukkolni.
Jórészt a korábbi balgaságaimat ismétlem.
Most éppen így, sután és eszetlenül.
Ma este – hétfő van, a távozások napja,
a keserű búcsúzásoké – korán lefekszem.
Ha a kétségbeesést kialudhatnám végre,
akár kivételesnek és szerencsésnek is
nevezhetném ezt az éjszakát.
Ám valójában erre semmi esélyem.

Egy csábításra

Öreg vagyok már,
és te túl szép, túl fiatal.
Én már csak gondolatban vagyok az,
és az álom lomha, súlyos vizeiben,
akire a tested sóvárogva vágyik.
Öreg vagyok, tehetetlen és béna.
Már annak is örülök, ha reggel folébredek.

Bálint Tibor

MA VELEM LESZEL A PARADICSOMBAN

A két milicista a Felhővár tetején kiszállt a fedett kocsiból, és pár lépésnyit aláereszkedett az ösvényen, hogy a bokrok mögé rejtőzzék, s onnan vesse rá magát Sánta Marira, mielőtt az fölér a kereszthez, s szórni kezdi átkait a Pártra és Hamudiusra a szegénynegyed lebontása miatt. Mari azonban még nem látta őket, és nem létező menyasszonyládájából emlékeinek legrikítóbb színű kelengyéjét kapkodta elő, és az a bordélyházi élet utolsó napjait idézte fel benne, miközben zihálva és verítékezve Szűz Mária szenvedő pillantásával nézett föl a keresztre, amelyre talán őt is fölfeszítik, ha majd kitátja a száját; de lesz feltámadás, igazi feltámadás, csak hinni kell benne, s mert ő eddig is erősen hitt, neki is sikerült föltámasztania egy embert, akiben már pislákolni is alig pislákol az élet.

– Egy halott pasas fekszik emitt a tűzoltótorony tövében! – mondta Mamuka azon a lélekdermesztő februári reggelen, s a nyakába simuló róka fölött tömött párát lehelt szét. – Bizonyára besikerült, és megfagyott a csóró!...

A lányokban kíváncsiság ébredt az ismeretlen férfi iránt, s mindjárt találgatni kezdtek, vajon fiatal vagy öreg, civil-e vagy katona, öngyilkos akart lenni, vagy szeszes bódulatában nem érezte a halál hidegen tapogató ujjait a szíve körül?... És mindenikük a maga módján képzelte el a hullát, s a legtöbben első szerelmüket látták maguk előtt nyomorúságos állapotában, a sors bosszúja vagy igazságszolgáltatása szerint, s minél hamarabb látni szerették volna. Kapkodva öltözni kezdtek, de Mari csak kosztümkabátot vett a pongyolára, bukdácsolva elindult a havas-jeges járdán, s hamarosan oda is ért a helyszínre. Baljós sejtése íme beigazolódtott, mert amint félve megpillantotta a tűzoltótorony lábánál az elesett ember bakancsait, a pálinkásuveget és odébb a félregurult vadászkalapot, ijedten a szájához kapta a kezét, s a szeme tágra nyílt, hiszen ő volt; Kakas Márton! Még az erdön megcsónkult ujjait is látta, amelyek szürkésülán feküdtek a járdán, mint a letaposott kis padlizsánok. Több lány fölsikoltott, noha mindenhez szokva voltak, még a szerelmi élet durva és elfajzott módjaihoz is, s még jól emlékeztek a szovjet hadsereg bevonulására, amikor a katonák úgy csaptak le rájuk, akkor még érintetlen lányokra, akár a részeg vadászok, akik egyszerre lőttek ugyanarra az özre, s így egyenlő részt követelnek belőle. Az ismeretlen férfi még a rengő farú Vilmában is szánalmat ébresztett, akit Mamuka, Buha Zsuzsi kiárusított Pók Janninak, a púpos hölgyfodrásznak, s aki most látogatóba tért vissza.

Egy fuvaros fordult be a torony melletti keskeny utcából, kézistráfort vonszolva, és Mari határozottan eléje lépett:

– Álljon meg, apám! – mondta. – Bevisszük ezt a beteget a lakásomra, onnan majd telefonozok a mentőkért!

Barátnői összevissza kiáltoztak, nem tudták, mi történt vele, de annyi szürke, eseménytelen nap után megcsiklandozta őket a botrány előérzete, és babonás félelmükön áthajolva, segítették fölemelni a fagyott férfit a szekérre, s ricsajogva tolták a különös fogatot. Mikor a szekér befordult a bordély udvarára, Buha Zsuzsi már ott állt előttük, és rémülten fölkiáltott:

– Jézus Mária, kit hoztatok?!... Vigyétek innen ebben a percben, mert csak bajt okoztok velem!... Nézd a sok luburgyináját, mi jut eszükbe: hullát szednek fel az utcáról!...

Keresztet vetett, s riadt önsajnálataiban még a könnye is eleredt, miközben hatalmas bagolyfejét ingatta, de a lányok még csak nem is válaszoltak, és Vilma buta csodálkozással, kihevülve egyenesedett fel a szekér mögött. Bácsikám, a kupléros még semmőről sem tudott, még az asszony sikolyát sem hallotta. Mióta december 30-án kikiáltották a népköztársaságot, és a királyt menesztették, behúzódott a szobájába, és az éjjelilámpa fényénél bénult agyúan százszor is elolvasta az összegyűjtött lapok legapróbb cikkeit is, s oly jelentősnek érzett minden betűt a maga sorsában, hogy csupa nagybetűt látott maga előtt, s elsősorban a kormány kiáltványát a néphez:

TISZTEK, TISZTESEK ÉS KÖZKATONÁK! POLGÁROK ÉS POLGÁRNŐK!

DICSÓ TÖRTÉNELMI PILLANATOKAT ÉLÜNK ÁT!

A KIRÁLY LEMONDOTT, HAZÁNK KÖZTÁRSASÁG LETT!

Bácsikámat már ez is zavarba hozta, nem tudta, vajon hozzá is szól-e, s ha igen, ő melyik csoportba tartozik. Gyomorszaggaató sejtésekkel forgatta, zizegett a lapokat, krárogott, köhécselt, hangosan szuszogott, egy-egy kifejezésnél megállt, az orrát húzogatta, és hosszan tűnődött fölötte, mikor pedig a helyi lap legfrissebb számában háromhasábos riport kiáltozó címére figyelt fel, azt hitte, rosszul lesz; kiment a vécére, és a kagyló fölé hajolt.

AZONNAL CSUKJÁK BE A SZAMOSVÁRI BORDÉLYHÁZAKAT!

A riporter felháborodva számolt be a Tanítók Háza mögött, a Forduló utcában és a Felhóvár alatt szerzett élményeiről, ahol „a lányok még ma is éhbérért adják el a testüket”, ahol „minden orvosi felügyelet nélkül folyik az olcsó, örömtelen szeretkezés s a lopásra, gyilkolásra fölbátorító tivornyázás”.

A kupleros fölpillantott. A dohányfüst mint szétszaggaatótt kéesszürke muszlinkendő lebegett a feje körül, s ő egyre biztosabb volt abban, hogy a lányok miatt, az esti lámpagyújtások miatt szorult ki a polgárok közül oda, ahol kifognak a megnevezések, akár a levegőből az oxigén, a sosem volt lények közé, hogy ott fuldokolják, amíg csak ki nem múlik... Mi lesz vele?... Mi lesz az üzlettel?... Ezek a barmok végül még lerombolják s egy mozdulattal letörlik a város „szégyenfoltjait”, akkor pedig ő mehet megint cinkelt lapokkal ultizni, snapszlizni, ha meg akarja keresni a tányér ételre és a pakk cigarettára valót...

Bevett egy idegcsillapítót, és tovább olvasott; a keze remegett, s benne a lap is; de hiába forgatta mereven figyelve, mert egy bélyegnyi felületet sem talált, ahonnan a vigasznak és a reménynek legalább valami halvány, tétova fénye áradt volna felé: „Szamosvár dolgozói hatalmas lelkesedéssel ünnepelték a népköztársaságot!”, „Ledőltek a főúri és földesúri reakció bástyái”, „A kínai néphadsereg súlyos csapást mért Csang Kai-sek seregére”, „Megtagadta Petófit és Kossuthot Mindszenty bíboros”, „Szamosvár lakossága március 15-éig köteles bejelenteni, hogy a közmunkát természetben végzi-e vagy pénzzel váltja meg...”

Ekkor a térdére ejtett lap fölött egy görnyedt, csákányoló alak tűnt eléje, amint a követ vágja a szikrázó napsütésben, haja rövidre volt vágva, mint a fegyenceké, borostás képen a veríték porral, piszokkal keveredett. S már pusztán amiatt is elrémitette a látomás, mert tudta, hogy Zsuzsa nem váltja meg őt, ha minden összedől, s belégebédhet a csákányolásba, lapátolásba. Ez a marha király is nem tudott a fenekén ülni, amíg az amerikaiak beavatkoznak? Miért kellett bemondania az ultimót?...

Bácsikám az újságokból azt nem tudhatta meg, hogy mily zivataros perceket élt át a király, hogy sírt, kezében remegett a toll, miközben Gorgo D. Gorgo pártfőtitkár szeméből szomorú fenyegetés áradt felé, „Ha nem írja alá, felség, vér folyik majd, nagyon sok vér, a fogva tartott fiatalokat pedig agyonlőjük”, s hogy Pegorza miniszterelnök mindvégig egy világfi mosolyával himbálta magát; zsebében revolver volt, s talpa alatt vakolatdarabkák csikorogtak, mert Visinszkij, amikor hatalmasan fölindulva magukra hagyta őket az alkudozásban, úgy bevágta az ajtót, hogy egy darab aranyozott mennyezetdísz a szőnyegre zuhant...

Mindezekről semmit sem tudhatott bácsikám, s az ablakpárkányon végigrakott cigarettavég már oly hosszú volt és tarka, mint egy nyírfa ostor nyele. Mikor Buha Zsuzsi kiáltozására végül előballagott, és meglátta a kézistráfon fekvő alakot, aki az éjszaka randalírozott a kapu előtt, és a menyasszonyát követelte tőle, már gyanította, mi történt, de csak állt elszurkult arccal, mert tudta, hogy a lányok sok mindent sejtene az idők változásáról, s nem sokáig parancsolhat nekik; kötelességből mégis az asszony védelmére kelt, de amikor megszólalt, a hangja erőden volt és meggyőződés nélküli, és hamis önérzet remegett benne:

– Ez nem hullaház és nem ravatalozó, értitek, kisanyám!... Ez hatóságilag bejegyzett intézmény, és ha kihívom Timori rendőrkesztort, ő majd eszetekbe juttatja!... Csak nem képzelitek, bűdös dögei, hogy máris azt tehettek, amit akartok?!...

Az öklével megfenyegette őket, átsietett az udvaron, mintha telefonozni óhajtana a rendőrségre, de már tudta, hogy helyette inkább betér a Vén hordóba, és annyi gyötrődés, félelem és aggodalom után a földig leissza magát, mert ezek a bestiák ma úgysem mennek szobára, sem holnap, sem azután, talán soha többé, s neki még annyi dolga sem lesz, hogy a vörös lámpát fölgyújtsa a kapu fölött. Santa Mari rákészült, hogy Buha Zsuzsa további óbégatásával sem fog törődni, az udvari fészerből hatalmas bádogleknőt cipelt elő, a fuvarossal meg a lányokkal bevitte a *halottat* a végre tárt ablakú hideg szobába, és a teknőbe fektette. Régi könyvekből tudta, hogy a fagyott embert föl lehet ébreszteni, „ha a rothadás még nem állt be”, s azt is megtanulta, hogyan, mintha előre tudta volna, hogy életének egy pillanatában nagyon nagy szüksége lesz ilyen ismeretekre. Miután Kakas Mártonról óvatosan lehántotta a ruhát, nehogy valamely tagját eltörje, teknőbe fektette a fiút, félig megtöltötte hideg vízzel, utána a lányok hordani kezdték a havat lavórokban, vedrekben onnan, ahol még nem tapostak rá. Mari befedte első szeretőjét vele, úgy, hogy annak csak az orra meg a szája maradt szabadon, s e buzgólkodása közben szólt Madár Elvirának, a fekete szemű, nagyszájú cigánylánynak, hogy szaladjon el a kocsmába, és hozzon fodormenta-pálkát, legalább két litert.

– Ha fölébred Kakas Márton, olyan murit csapunk az Édes lyukban, hogy sosem felejtitek el! – biztatta a lányokat térdeltéből fölegyenesedve.

Elvira térült-fordult, s már itt is volt a két üveg méregzöld itallal; az átfázott lányok móhon kortyoltak belőle, de felváltva, egyre serényebben dörzsölték az alvó meztelen testének minden részét hóval, s reménykedő izgalom közben dolgoztak, hátha sikerül életre kelteni ezt a hűtlen legényt, akinek a históriáját már ismerték: ha elindult is a túlvilágra, még csak feleúton lehet – gondolták, s mikor kifogyott a hó a szűk udvar négyszögéből, létrát hoztak, s annak a tetején imbolyogva kefeseprűvel, lapáttal kotorták le a szűzfehér vattaréteget, melynek egy-egy darabja a nyakukba hullott, s még a hasukat is megcsiklandozta. S megint ittak a fodormenta-pálkából, dermedt ujjaik

között billegett a pohár; a cigánylány fejét hamar megjárta a szesz, s nagyszájúan újságolta:

– Azt mondják, ha becsukják a kéglit, a Párt egy sétatéri villába telepít át bennünket. Cuki, mi? Csakhogy az elvtársak jegyre kívánják majd, mert a kommunizmusban nem lesz pénz... Letép a pali egy szelvényt, odanyújtja neked, te meg kiadod a porcióját. Mit szóltok?

Vilma felháborodott:

– Adja ki nekik a hóhér. Minek nézel engem? Csak úgy osztogatom, mint végeladáskor?

Buksza Nuszi bután eltátotta a száját:

– És a jeggyel mit kezdjek? – kérdezte azután. – Töröljem ki vele a szemem?

A kis Dömöckei Márta, akinél hétvégeken mindig nagy volt a forgalom, s akit a kolléganők Szilvásgombócnak csúfoltak, abbahagyta a dörzsölést; kipirultan nézett fel a teknő mellől, homlokán apró csöppek csillogtak.

– Ha jegyre kívánják, hát csak kívánják! Tőlem kiguvadhat a szemük, amíg szétteszem nekik a lábam!

Vilma kezdett ellágyulni az italtól:

– Ugyan biza nem adnak egy krajcárt sem az elvtársak, miután befűzték a nadrágszíjat?

A cigánylány mosolygott:

– Na né, te, milyen kapzsi! Nem érted, hogy lesz olyan áruház, ahol csak mi vásárolhatunk?... Egy pont után kapsz egy bugyit, kettő után egy selyemharisnyát; ha pedig túlteljesítet a havi normát, egy kosztümöt is leakaszthatsz a vállfárról.

Szilvásgombóc indulatosan bólogatott:

– Minden szovjet mintára fog itt menni, azt mondom szaporán! Ha például az elvtársak csapnak egy murit, és díszvacsora után nőket is akarnak fogyasztani a vendégekkel, csak intenek a mi felvigyázónknak, és az rögtön odafuvaroz bennünket.

Vilmát még mindig csak a pénz érdekelte:

– És ilyenkor sem fizolnak, kisanyám?... Ennyire csórók?...

Elvira ebben is tájékozott volt:

– Laskára ne számíts, de lesz kaja, pia annyi, hogy kisámfázhatod vele a gyomrocskád!... Még pezsgővel is megkínálnak, mielőtt letépik rólad a rongyot. Mert ha ezekre rájön, mindjárt hanyatt vágna, és a szőnyegen másznak rád, mint a ruszlik: *davaj, barisnya, nem kell sem bugyi, sem harisnya!*...

Egyszerre nevettek fel, de Mari reájuk villanó pillantásától azonnal észhez tértek, kezüket megszegyenülve a szájukhoz kapták, aztán lesunyt fejjel, szótlanul dolgoztak tovább. Ebédre felvágottat hoztak, friss kenyeret és bort. Délután török kávéfőztek, rántottát sütöttek, birtokba vették a konyhát, mert érezték, hogy ezek a nyilvánosház végnapjai, és többé senkitől sem féltek, sőt a könnyfakasztó együttérzés, az irgalmas cselekedet közben, amelyet sápadtra fáradtan, lucskosan is tovább gyakoroltak, lassan kivirult bennük a szenvedő harag fekete virága, és amikor Buha Zsuzsi előbátorkodott bagolyfészkéből, s meglátták puffadt arcát s hatalmas kék szemét, amelyben most tétova vörös fények villantak meg a kisírtságtól, Elvira hisztérikusan fölugrott:

– Takarodj innen, és ülj le arra a szőrehullató nagy muffodra! Mit óhajtasz?!... Talán nem fejtél bennünket eleget eddig?!...

És kilöködte a szobából, s becsapta mögötte az ajtót. Mari azonban annyira csak a célra figyelt, a küldetésére, amelyről az anyai emlékezet szerint már a bábaasszony

beszért annak idején, hogy nem volt benne sem gyűlölet, sem megvetés, és nem tudott semmi mással foglalkozni, miközben kétség s remény váltogatta egymást benne: hátha elhagyta bűvölő-bájoló, gyógyító ereje, amelynek híre ment, s amely idecsalta még a jobb módú polgárokat is, akik restelltek orvoshoz menni bajaikkal, olyannyira, hogy Mamuka több hasznot húzott belőle hónapok óta, mintha szobára ment volna, s ő jó ideje nem is fogadott férfiakat. Most azonban rettegett, hogy innen viszi majd el Kakas Mártont a hullakocsi, mindenki megbotránkozására és az ő kicsúfolására; mégsem hagyta abba az élesztgetést még éjszaka sem. A lányok felváltva aludtak egy-két órát a szobájukban, egyedül ő virrasztott, de estére, amikor a többiek már úgy mozgatták a kezüket, mintha az is megfagyott volna, s pusztán kényszerűségből segítettek, mivel nem hittek többé a *feltámadásban*, megtörtént a csoda, s Mari fölugrott a teknő mellől:

– Oda nézzetek! – kiáltotta, s még a hideg szobában is kipirult a boldogságtól; de a lányok értetlenül mosolyogtak. – Mintha a jég egy icipicit kezdene olvadni körülötte!...

Később azt is észrevette, hogy a fiú karjai valamivel puhábbak, hajlékonyabbak, ekkor a lányokkal sietve kiemelte a teknőből, szárazra törölte, áttette az ágyba, száján levegőt fújt be, közben a nyelv előrehúzásával a gégefedőt fölemelte, hogy a tüdőbe áramolhassék; a lányok pedig az utasítás szerint kendővel folytatták a dorzsölést, a beteg talpát kefével súrolgatták, s mikor az élet további jelei mutatkoztak, Mari tüsszentőport tett a fiú orrába; hosszan és türelmesen csiklandozta a garatot, míg Márton arcán valami tétova gorcsos fájdalom vonaglott végig, mintha nyelni akarna, de nem tudna; Elvira odaugrott, hogy forralt köményest töltsön a szájába, Mari azonban kiütötte a kezéből az üveget, és tejet kért vagy hideg vizet, mert tudta, hogy a meleg folyadék ilyen esetben égési sebeket okozhat a szájban.

A fiú lenyelt néhány kiskanálnyi tejet, aprókat böföntett, mint a csecsemő, és nem-sokára fölnyitotta a szemét. Valahonnan nagyon messziről nézett, talán az elíziumi mezőkről, ahol az üdvözültek árnyékai tartózkodnak, vagy a Déli-sarkról, ahol egy kék jégtáblán ülve kicsiny fókát simogatott meztelen ölében, míg fölötte a hősirály vi-torlázott a türkizkék ég alatt. És a kilenc Mária Magdolna ott állt az ágynál, a megelevenedett bádogsír körül, álmélkodva és könnyezve, hogy, íme, a tisztátalan edények házában is történhetnek csodák! És e döbbenet közben úgy érezték, ők is részesülnek a szentségből annyi kényszerű bemocskolódás után, hogy balzsamos illat lengi körül hófehér kontösüket, és a kapu fölé akasztott lámpából, ha majd fölgyújtják, mennyei fény árad szét a vérvörös helyett... Elsőként Vilma szólalt meg, ajkán úgy billegtek a fölrepedezett pirosító darabkái, akár a feslett tulipán szíromlevelei.

– Nézzétek, úgy fekszik itt a drága, mint egy herceg, csókolom azt a fölmelegedett szívét!

S mert lopva rájárt a pálinkára, mindjárt félre is tántorgott onnan, leroskadt az egyik székre, és csúf, rekedtes hangon felsírt. Nem lehetett tudni, mi történt vele, de amikor Szilvásgombóc odament hozzá, fülcsiklandó forró suttogással vallotta meg neki, hogy a király miatt hullnak a könnyei. Mert Mihai nem mondott le, és nem menekült el, hanem kizsigerelték a kommunisták, és hatalmas ruhásszekrényben rejtegetik; ő odahaza a kasztniban megtalálta a fényképét, és úgy beléseretett abba a cakkos szájába és az okos szemébe, hogy vele inkább megcsalná Pók Janit, mint hogy lefeküdjék ezeknek...

Mari most közel hajolt a lassan ocsúdó beteghez, de sejtette, hogy az még nagyon messzire van tőle, s átkiabálva könnyeinek rezgő függönyén, többször megismételte:

– Hallasz engem?... Mari vagyok, Fehérmacskásról!... Hogyan érzed magad?!... Mondj bár egy szót!...

De Márton csak nézett idegenkedve, néha szinte ijedten, mint aki menekülne, de nem tud, arca a gyötrődés apró fintoraitól vonaglott; aztán kimerülten ismét elszundított egy-két percre, ismét felébredt, azonban még mindig nem tudta, hol van, mi történt vele, s mikor a többszöri szólításra sem válaszolt, s már-már azt lehetett hinni, hogy végképp megnémult, mind nagyobbra kerekítette a szemét, végül pedig megszólalt, oly halk és téveteg hangon, amelyet csak Sánta Mari füle fogott fel.

– Bocsáss meg nekem...

Mari felzokogott, tenyerével elfödte a szemét, s miközben egész teste rázkódott a belső zivatartól, pillanatok alatt átélte mindazt, ami közöttük történt azon az estén, amikor a jómódú erdész fia meglepte őt egyedüllétében. „Marika, édes Marika, ha tudnád, mióta készülök én erre... erre a beszélgetésre, erre a vallomásra – erre a leánykérésre!...” Ő annyira megriadt, hogy sírni kezdett. „Ne gúnyolódjék még maga is velem, épp elég, hogy világ cégérévé tett engem ez a falu a lábam miatt, bár senkinek sem vétettem!” – mondta, de hogy utána mi és hogyan történt, amíg a fiú árnyéka még hajnal előtt elvált az ágytól, arra Sánta Mari évek múltán is csak föl-fölvillanó képekben emlékezett; Márton odatért eléje, magához ölelte, lecsókolta a könnyeit az arcáról, ajkával végigcirógatta a lábát, amelyet neki eddig restellnie kellett, menyasszonyának szólította, és azt mondta, követni fogja, bárhova megy, és Isten akarata volt, hogy az utolsó percben egymásra találjanak. Mari már azt sem tudta visszaidézni, hogy a fiú csókjainak első rohamával sodorta-e az ágyba, vagy ő maga dőlt hanyatt félig már pihegő önkívületben, csak arra emlékezett, hogy éles nyilallást érzett az ágyékában, mintha oltókéssel vágtak volna bele; de utána jó volt nagyon is elmerülni a vérét bizsergető édes melegbe, s közben föl-fölbukkanva boldog meglepődéssel mosolyogni a sötétben, halk sikolyok közben. Olyan volt, akár egy mennyei hintajáték, amelyben mind magasabbra száll az eddig ismeretlen örömök felé a beteljesedés ívén... Alighogy a fiú elment, hogy többé soha vissza ne térjen, ő sietve fölkelt, és a véres lepedőt beáztatta a nagy lavórba, aztán csak ült, és hallgatta az öreg falióra nagyon is reális sántítását...

Tiszta lepedővel takarta be Mártont, s mikor a fiú megszólalt, hatalmas csalódása ellenére is szeretett volna valami szépet, megindítót mondani neki, de olyasmi történt vele, hogy később is szégyenkezve emlékezett vissza erre: egészen kifordult magából, a bűnbánó beteg fölé hajolt, és belekiáltotta annak kékesszürke arcába:

– Ó, te hitvány gazember!... Csak azért támasztottalak fel, hogy a saját kezemmel fojtsalak meg!... Tudod, mivé lettem miattad?!... Ringyóvá, kurvává, ki elvesztette annak idején a fejét a mentapálínkátl meg az orgonaillatától!... Íme, igazolványom is van a foglalkozásomról, formás betűkkel kiállítva!... Most már láthatod, hova sodort a hiszékenység és a sátáni bujálkodás!... Pedig ma lehetne két kis gyerekünk és meleg fészkünk, ahova hazavárnálak!...

Kifulladt, egyszeribe megcsúfult, csapzott lett, arcán sötét foltokban mázolódozt szét a konny. Intett a többieknek, hogy adjanak pálinkát, s oly eltikkadtan ivott az üvegből, mintha vizet nyelne, mikor pedig az utolsó korty is kifogyott, parancsolón mondta:

– Még adjatok!... Még!... Be akarok piálni!... Le akarom inni magam! Fetrengeni akarok és a hajamat tépni!...

Szédülten mosolygott, de a számonkérő kifakadás után lassan ismét egy másik érzés

virult ki benne, a cselekvő jóságé és a megbocsátásé, az ő igazi természete szerint, és szükségét érezte, hogy ezt egy nagyjelenetben nyilatkozza ki a lányok előtt. Karját szét-tárta, lábujjhegyre emelkedett, és prédikáló hangon kezdte:

– Mikor Jézust keresztre szegezték, két latort is megfeszítettek vele, és egyikük, gonosz cselekedeteit megbánva, följajdult, mint ez a Kakas Márton: „Uram, emlékezzél meg rólam, amikor eljössz a te országodba!” Jézus pedig így szólt: „Bizony, bizony mondom néked, ma velem leszel a paradicsomban.”

Megtántorodott, térdre esve odazuhan a fiú mellé; leemelte róla a lepedőt, és végigcsókolta még hideg, kék foltos testét a lábától a homlokáig, és forró suttogással mondta:

– Nem igaz, amit az imént az arcodba kiáltottam, egy szó sem igaz, csupán az ital szólt belőlem!... Én megbocsátok neked, és, íme, leborulok a nagy fájdalomad előtt, te drága, tékozló fiú!...

Idáig ért el Sánta Mari az emlékezésben, amikor látta, hogy a bokorból két milicista lép ki, és az agyagos-törmelékes napsütötte ösvényen csúszva, önmagát egyensúlyozva elindul felé. Megállt, szembenézett velük; most már tudta, hogy nem menekülhet, hogy hamarosan leszaggatják a ruháját, megköpdösik, és gúnyolni kezdik, és ha később a fogdában megszomjazik, bizonyára vizeletet adnak majd innia, és azt mondják neki, ha ért a bűvöléshez-bájoláshoz, amint hirdette, tegye, hogy omoljanak le körülötte a falak; de mi az ő vétke? Miért kell elvesznie?! Miért nem értik meg, hogy nekik ez a fészkük, mint ama sirályoké, amelyek egy fiatal tengerész elbeszélése szerint körte alakú tojásokat tojnak a meredek sziklafalra valahol Amerikában, és a tojások így nem gurulnak le. Hát nem értik, hogy sorsuk tengelye körül forogva ők sem zuhanhatnak le innen, hanem élnek a maguk életét, mint mindenki más! Miért akarja az átkozott, Sátáni Hamudius leverni a fészküket?!...

A két milicista már kinyújtotta felé a mancsát, mint két ragadozó, de akkor kiáltások hangzottak fel mögötte, sok-sok ember ordító hangja, az indulat és a kétségbeesett figyelmeztetés hangja, s mintha sötétség borult volna a tájra, mert tömeg fogta körül, és ő közben a szemét is lehunyta ijedtében, hiszen nem tudta, mi történik vele, még kik szövetkeztek ellene a két rendőrön kívül, hogy minél hamarabb elveszejtsék, hogy megöljék már itt a hegyoldalon. Csak azt érezte, hogy két vaskéz megmarkolja kétoldról, fölemeli az ösvény fölé, a kötörmelék és a katángkóré fölé, a számartövis, az ördögszekerek és a sziklára épült házak fölé, és úgy viszi, hogy elsüvölt a szél a füle mellett; nem is rohanás volt ez már, hanem repülés, magasba emelkedés Illés tüzes szekeren. Aztán hirtelen alászállt, csak a lihegéseket, szuszogásokat hallotta, majd hideg, földszagú nyirkosság csapta meg, s egy hang a fülébe kiáltotta: „Mari, ülj itt a fenekeden, és ne mozdulj, amíg utánad nem jövünk!” Ugyanekkor mintha földindulás támadt volna, odafentről dübörögve indultak el a homokból kilazított kövek a milicisták felé és a házromboló buldózerek felé, amelyeket porfelhő borított, másféle emberek másféle kiáltása hallatszott, s mikor Sánta Mari fölnyitotta a szemét, egy ideig még nem látott, mert sziklába vájt üregben volt, s az odú szájához hengerített kő mellett alig szivárgott be némi fény.

Azon a napon huszonhét felhővári fiatalt tartóztattak le, hogy kihallgassák és utána átadják őket az ügyészségnek a hatóság képviselőinek életveszélyes megtámadása, a közbiztonság veszélyeztetése és az államrend felforgatására irányuló szervezett támadás miatt...

Takács Zsuzsa

A KAMMERNI KASTÉLYPARK

Sem fájdalmat, sem szomorúságot nem érez, hiszen biztos benne, hogy álmodik. A könnyű, észrevétlenül lefolyt szülés után kövér viaszbábuként ott fekszik mellette a halott újszülött. A baba hangja élesen fölcsap: „Úgy kell tennie, mintha élne!” Érzí, hogy bajba sodorhatja ez a hazugság, de a veszélynek és a halálnak nem tulajdonít már nagy jelentőséget. Amikor a baba átmegy a szomszéd szobába, leszáll az ágyról, hogy megnézzé, fiú-e vagy lány az újszülött. Bár világosan látja a dús szeméremajkat, a tömör, sápadt test férfiszervre emlékezteti inkább. Az ágyon, mely asztal éppúgy lehet, fehér vászonnal letakarva hevernek egy félbehagyott reggeli kellékei. Vágni akar a kenyérből, de a kés a viaszos homlokba szalad, és az ornyereg felett rövid, mély vágás keletkezik. Megpróbálja ujjával elsimítani a kés nyomát, de nem lehet, bár a sebből nem szárárog vér. Tudja, hogy a baba felszólítása, hogy tegyenek úgy, mintha élne a gyermek, arra szolgál csupán, hogy egy későbbi tárgyaláson alátámaszszak a hamis állítást, hogy ő ölte meg. Az asszony visszatér a szobába: „Milyen édesen kalimpál!”, kiált föl egymás után háromszor, és tapsol. Tiltakozása motyogásba fullad.

Biztosra vette, hogy álmodott, mégis nem szűnő büntudat gyötörte. A szennyes ködben hidegen verejtékező városon átvágva igyekezett az uszodába. Vattapára borult a víz színére, úszók ragadozó gömbarca bukkant föl és oszlott a homályba. Emlékezete szerint férje is az uszodába készült, de nem beszéltek meg találkozót. Amikor szokása szerint hátúszásból mellúszásba fordult, tág láthatár nyílt meg előtte. A medence szélén bizonytalan pontokból eredő, szórt megvilágításban zöldeskék füves térség és annak színétől alig elütő, mondhatni, inkább kék, mint zöld hibátlan víztükör találkozott. Balról, a pázsit határvonalát pontosan követve egy kutya mozgását idéző, zsemleszerű állat ügetett elő. Mozgásának gyanús szelídsége miatt biztos lehetett abban, hogy farkast lát. Figyelme látóterének középpontjában megállt, és ő hiába úszott előre vagy hátra, mindig hajszálra ugyanannyira volt tőle, de a fejét nem fordította felé. Ezt úgy értelmezte, hogy nem szabad tovább keresgélnie férjét az úszók között, azaz nem szabad álmával kapcsolatba hoznia sem őt, sem a gyermeküket, különben széttepik a most még rejtőző fogak.

Az ablaktalan előtérben a három hajszárító közül csak az egyik működött. Boszszankodva látta, hogy egy csaknem kopasz öregasszony szárítkozik alatta. Tett néhány lépést vissza a sötét helyiség felé, ahol az előbb még annyira sietve öltözött, de amikor visszament a burákhoz, sorára várva már ott állt egy fiatalember is. Készerűen kifakadt az öregasszony önzése miatt, de a fiatalember tréfára vette a dolgot, ettől elszégyellte magát, és nevetgélve társalogni kezdett. A fiatalember akkor egészen közel lépett hozzá, behajlított karjával szinte átkarolta, ahogyan a falnak támaszkodott, és megkérdezte, hogy ő-e az, és kimondta a nevét. Fölsímtam a fényképről, tette hozzá. Az öregasszony végre kikászálódott a bura alól, és helyébe, hiszen úgy hitte, ő következik, a fiatalember ült. Az előbbi bizalmas beszélgetés hangulata teljesen szétfoszlott, de megvigasztalódott hamarosan mégis, mert akárha egy pohár mámorító italra hívná meg, átengedte neki a még üzemelő hajszárítót, és a medence partján álló padhoz

sietve, leült vele szemben. A köd akkorra már teljesen széteszlott, erősen, bár őszi hát-tért világítva meg, kisütött a nap. A férfi hanyagul, hosszú combjait egymáson kereszt-be rakva, lecsüngő karral, arcát a fénybe tartva napozott. De hirtelen, és ettől gyöt-rődve felkiáltott, hiszen előre megmondhatta volna: zsebéből fehér kendőt vett elő, hogy felitassa az orrán, száján, szeméből előcsorduló vért. Annyira közelről látta a gyorsan terjedő foltot, mintha ő tartaná a kendőt, melyet a fiatalember egyébként épp-olyan meredten nézett. Felugrott hát a bura alól, kiszabadítva magát a szuntelen rá-emelt tekintet szálai közül, megfésülködött a tükör előtt, fölvette, majd szokása szerint oldalra húzta sapkáját, szabadon maradt haját még egyszer megigazította.

Az utcán ismét tocsogó köd fogadta, mintha április volna, vagy legalábbis az idő áprilisi tréfája, szinte nem is nappali fény, nemhogy nem napsütés, neonfény, neon-fénytől lucskos nagyvárosi éjszaka. A boltokban zakatolva égett a villany, hallhatta, ahogyan a megállóba igyekezett. A híd felől feltehetőleg rég nem jött villamos, mert hatalmas tömeg verődött össze. Átvágott az úttesten a buszmegállóba. Reményét ve-szítve állt, és valóban még csak reménye sem lehetett, mert abban a megállóban, de egyáltalán azon a vonalon, mint kiderült, már több mint egy éve nem közlekedik busz. Erre csakhamar a minden évszakban, így most is, kalapot viselő építész figyelmeztette, aki átkelve a járdán ögyelgőkön, megállt előtte. A meglepetéstől és az azt követő csüg-gedéstől annyira elerőtlenedett, hogy a férfi felajánlotta, hogy hazakíséri. Időközben, nem emlékezett rá, mikor és hol, vásárolhatott néhány kiló déligyumölcsöt, mert bár nagyon ritkán esett meg vele ilyesmi, vállára vetett táskáján kívül volt még két nejlon-szatyor is nála. A férfi hagyta, hogy cipekedjen, sőt úgy tetszett, szándékosan gyorsítja is lépteit, mert neki szinte futva kellett követnie a síneken, tócsákon, köpésnyomokon, kodókön és aluljárókon át egészen a HEV-végállomásig. Amikor végre megpihenhet-tek az üres kocsiban, ahol a főlzaggatott ülés-huzatok emlékeztettek a hely és egyál-talán a világ rendeltetési céljára, csak annyit mondott, hogy valami retteneteset álmo-dott, pontosabban, reméli, hogy álmodta csak, mert élesen emlékszik ugyanakkor, hogy megtörtént vele. De a férfi arca teljesen mosolytalan volt, ebből tudta, hogy nem szabad álmába beavatnia, mert szerelmük gyilkosának tartja úgyis. Annyit azért hoz-zátett, hogy örül, hogy Dániában van a fiuk, hiszen az apjával már nem bírja ki egy fedél alatt, és annak is örül, hogy nincsen most vele. Természetesen nem arra gondolt, hogy nincsen vele a HÉV-szerelvénnyen, hanem arra, hogy ha egyszer Dániában van, nem lehet ő az álombéli halott újszülött. A férfi arcára viszont nem mert rátekinteni, mert úgy érezte, hogy szörnyethal, ha meglát a homlokán egyetlen karcolást is. A ré-mület ott bujkált az erősen megvilágított kocsiban. A hideg fény a fehér csempéről visszaverődő műtő- vagy szülőszobabéli fény keménységét idézte, mint az is, hogy ket-ten vannak ilyen szoros közelségben egy térbe zárva. A férfi merevségében volt valami halotti, érzéketlensége, a komoran előrszegezett tekintet teljesen elütött az azelőtt gyermekien követelőző, szüntelen jelenvalóságától. Úgy itta viaszos jelenlétét még így is, sápadtságában, sápadt a sápadt mellett, mint azok a teremtmények, akik egymás jelenlétét kortyolva tengetik életüket az időn kívül futó üres szerelvényeken.

Otthon a liftben szokott találkozni a felettük lakó orvossal, aki beléjük botlott még az első alkalommal, amikor férjének távollétében arcukon a szerelem lázrózsáival, ta-lán össze is karolva az utcára kiléptek. A rá következő napon, pontosan emlékszik a kora délutáni órára, amikor a kertben hosszú, virágos köntösében locsolta a fűvet, és megérezte a meztelen karjára és nyakára tapadó tekintetet, a kitámasztott redőny alól leselkedő orvos nyúlós pillantását. Nem telt el sok idő, tíz perc vagy negyedóra talán,

de mire végzett, lepedékként borította be bőrét ez a tekintet. Hiába állt a zuhany alá, nem moshatta le többé a beléivódott anyagszerű nézést. Ez az érzés később sűrűn elővette. A férjét fulladásos rohamok gyötörték, aminek sem az évszakhoz, sem a táplálkozáshoz vagy orvosságokhoz nem volt köze, egyedül ő tudta, hogy a fia iránti leküzdhetetlen ellenszenve gyöttri. Egy éjjel a nyöszörgésére ébredt, a bedagadt szem, a megnőtt fül, a hurkává torzult ajak rémlátásától úzve folszaladt az orvoshoz. Az ödemás rohamok megismétlődtek, az orvos nem fogadott el pénzt, de beszorította őt egy sarokba, majd hátrébb lépve azt lihegte, hogy szereti. Ő ránézett az elfehéredő, penghideg ajakra, és hideggé vált tőle a szája, még a nyelve is jegesen koccant. Később úgy tűrt az ismétlődő jelenetet, mint egy ápolónő a furcsa betegséget, egy magamutogató kórházi rohamát. Maradt benne mégis valami szorongás, hogy egy szép napon, ha a liftben találkoznak, az orvos elvágja a torkát.

„Boldog karácsonyt, édesem!” A hervadó nő az ajtóból visszalépve odaszaladt a téstaként szétfolyó, könnyezőn fekete szemű öregemberhez, nyakát átfogva magához húzta arcát, szájára tapadt egy hosszú csókra. Fölismerte a kövér öregot, akiről mindenki lemondott már, de aki a haláláról szóló részletes beszámolók ellenére újra és újra föltűnt a város villamosmegállóiban, és mindig más nőket ölelgetve hosszan búcsúzott. Amikor a szerelvény elindult, és a vörös hajú nő a kocsí távoli sarkában leült, és cipőjéből kibújva két lábfejét összedörzsölte, az volt az érzése, hogy egy legyet lát tisztálkodni. A légy lábfeje vagy cipője viszont ott görgött a padlón, míg ő, miközben kifelé tartottak a kocsiból, kínosan nehéznek érezte a mindkét karját lehúzó szatyrot. Sőt a vizenyős folyosón haladtukban is még mindig a látványhoz cövekelve állt, zúgó fejjel, visszafordított szemmel. A fölfelé vezető jeges csúszdának is beillő szakaszon meg már alig tudta tartani magát. Ráadásul mintha rengeteg fehér madár szállt volna örökké az arca elé, szemhéja egyre nyugtalanabbul verdesett. Nem csoda hát, hogy folytonosan megbotlott, akárha valami mulasztást kellene jóvátennie. Talán a karácsonnyal lesz kapcsolatban, gondolta, a szeretet ünnepével. Vagyis a szerelmükből álmanban halottan világra, pontosabban sötétre jött újszülöttről van szó, szerelmük keserű gyümölcseről. Nem kell, hogy továbbkísérj!, szölt az építésznek, amikor a zárt folyosóról végre a szabad levegőre értek. A tér közepén már nem működött a szökőkút, a nehéz égből szüntelen aláhulló csapadéktól mégis ezüstösen csillogott a kő. A férfi eltűnt a szeme előtt a földalattihoz visszavezető egyik melléklépcsőn.

Rövid várakozás után egy újabb megállóban végre felszállt az utolsó, szükséges járműre, leült, és olébe vette a táskát, hogy legalább az egyik nejlonzsatyor tartalmát belecsonmagolja. Akkor vette észre, hogy válltáskájának külső zsebe nyitva van, és a tárcáját ellopták. Fölugrott hát, és a még álló villamosról az éppen bezáródó ajtó előtt a keskeny résen át kicsusszant, de olyan szerencsétlen módon, hogy bár ügyesen földet ért, a táska fülét rögzítő fémkeret folhasította a hüvelykujját. Erősen vérző ujjal ott állt újra a megállóban, és könnyebbiséget érzett, rájött azonban, hogy attól, hogy fönt hagyta a két szatyrot a villamoson. Akkor elhatározta, hogy a néhány percnyi járásra levő rendelőben bekötozteti az ujját. Az asszisztensnő éppen szellőztetett odabenn, Vajk doktor az ures előtérben állt, mintha várta volna, és részvevő csettintgetésekkel kérdezte, hogyan történt a baleset, ő viszont nem tudta levenni szemét az orvos bíborvörös fürtjeiről, ráébredt ugyanis, hogy festeti, valószínűleg gondöríteti is gyérülő haját. Spray-vel és kötszerekkel felszerelve a rendelőszoba egy beugrójában álló mosdóhoz vezette, sietve beparancsolta a sarokba, és a falilámpa fényében a sebre irányította a permetet. Annnyira erős csípést érzett, hogy foljajdult a meglepetéstől, dr. Vajk vállára ejtette fejét, és féloldalával ráhanyatlott. Hátát égette az asszisztensnő

megbotránkozó tekintete, de még az sem tartotta vissza attól, sem az orvos viszolygó összerándulása, hogy az éles fájdalomra szétnyíló ajkát rá ne szorítsa köpenyére és, ha nem is túlzottan erősen, de határozottan meg ne harapja. Biztos volt benne, hogy nemcsak dr. Vajk észlelte, de a tükörből az asszisztensnő is látta a jelenetet, mert amikor hangosan megköszönte a seb ellátását, és elköszönt, nem köszöntek vissza.

Az időközben feltámadt jeges szél a vizet az utca kővére fagyasztotta, úgy döntött mégis, hogy nem várja meg az arrafelé olyan ritkán közlekedő buszt, hanem gyalog elindul, és ott száll villamosra, ahol az előbb leszállt róla. A megállóban a szemétkosarat tartó oszlopnak dőlve egy csuklyás-overallos férfi várakozott, és közeledtére fölneszelve ellökte magát az oszloptól. Ismerősnek tűnt a kajla arc, a mélyen ülő szempár, de öltözéke annyira elűtött a szokásos utcai viselettől, hogy úgy gondolta, nem ismerheti, hátat fordított tehát a közeledőnek. Kásás eső esett egyre erősebben, se közel, se távol egyetlen járókelőt sem látott, és úgy tetszett, a villamosforgalom újból elakadt. Fölrémlett előtte, hogy az a festészeti album, amelyet napok óta meg akar venni, az utca másik oldalán található könyvesbolt kirakatában volt kitéve még nemrég. Címlapján *A kammerni kastélypark* című festmény látható. A képen a sárga-piros épülethez vezető út éppen annyira kihalt, mint az az utca is, amelynek vigasztalan hosszán végigtekintve most borzongás fogja el. Csakhogy a képen az út mellett strázsáló, vastag, kék ágait fenyegető gyökérként mutogató, magasba szökő fák a lombok hátrébb csúsztatott tomboló zöldjét nem tudják eltakarni, és az éghez annyira közeli koronák alatt a tóparti kastélyhoz érni. Visszafordult. Az overallos váratlan mozdulattal, mintha az oszlopról választaná le, hosszú esernyőt vont elő, magasba tartva szétnyitotta, és megindult felé. Elhatározásához az utolsó indíték ez volt, visszalépett a járdaszigetről újra, és elindult a könyvesbolt felé.

Az egyébként már zárva tartó könyvüzlet feletti egyik lakásban lakott valamikor az a rendező, akit annyira megverték, hogy a fél fölére megsüketult. Ő mesélte, hogy álmában egyszer egy sötét kerten át egy kivilágított házhoz igyekezett a házból szüntelen felhangzó hívásnak engedelmeskedve. De annak a nevét, aki őt szólította, nem merte a szájára venni, bár a kettőjük között folytatott későbbi beszélgetések során sötétben töltött életéről sűrűn és könnyekig ajzottan nemegyszer beszélt. A homályos kirakatban nem sikerült felfedeznie a címlapon szereplő megvilágított tóparti kastélyt, amelynek termeibe most könnyekig megindulva maga is annyira vágyott, mint a fényben úszó, titokzatos házba való megtérésre az azóta már halott rendező. A sötétséget furkészszerű pillantása megpróbált a mélybe hatolni, de nemhogy a címlapot, magát a könyvet sem látta. Szomorúan meg kellett állapítania, hogy nem pusztán bezárták, valószínűleg át is fogják alakítani a könyvesboltot. Téglarakások, vödörök és egy terpszkedő létra derengett a kirakatban.

Az egyetlen kivilágított hely a megálló volt valóban. Mint a ködből fölmerülő, majd visszaüppedő arcok az uszodában, autólámpák gyöngéd gömbje bukkant fel és tartott a megálló felé, oldalról rá is hullatva egy parányi világosságot. Megbánás fogta el hirtelen a gögje miatt, ahogy a többi úszóra gondolt. Rokonszenvéből persze az overallosnak nem jutott, ugyanis az jöttére fölneszelve éppúgy várt és állt az esernyőjével, mint nemrég. Az a gondolata támadt, hogy nem is kikezdeni, cserélni akar vele, talán éppen rémséges ruháját, a rátapadt piszkot és mészport vagy leginkább nyomorúságos társadalmi helyzetét. A beálló villamos mentette meg az ismerkedési kísérlet visszautasításának terhétől, és most már igazán holtfáradtan rogyott le egy öregember melletti biztonságos ülésre, és megoldotta a kabátját. A hoppon maradt esernyős-overallos a kocsi mélyére vonult. Ő elszántan előrenézett, fölfigyelt rá, hogy a füstszínű

plexilap mögötti vezetőfülkében az az ember ül, aki férje hosszú távollétei alatt szenvedélyes találkozásait tanúja volt, ugyanis ő hozta-vitte az építész. Azóta is, ahányszor meglátta az utcán, a ház előtt, a megállóban, kilökte a vezetőfülke ablakát, meglengette a karját, és harsányan köszönt. A legutóbb éppen a végállomásról indult ki egyetlen utasaként vele, kinyitotta az ajtót, hátrafordult, és szemrehányóan kérdezte, hol van az úr, miért nem sétálnak együtt mostanában. Amit akkor nem érzett, fájdalom hasított most mellkasába. A roskatag öreg, aki mellé az esernyős elől menekülve az előbb lerogyott, hallatlan pimaszsággal fogta és szorította a mellét. Letépte magáról a kezét, körülnézett, de a párhuzamos üléseken már nem ült senki. Az öregember vinnyogva rántotta el magát, úgy tett, mintha lecsúszna az ülésről, ettől megrémült maga is, de valójában az csak a leszálláshoz készülődött, zsákot húzva elő az ülés alól, és néhány túlméretezett lépés után az ajtóhoz nyekkent. Visszapillantó tükrében a vezető is láthatta, mi történik köztük, mert kinyitotta a fülke ajtaját. A rádióban éppen egy közleményt olvastak be, a bemondó hangjába a sínek sikoltozása is belevegyült, így érteni alig lehetett, hogy a színház közli – és itt az ő neve következett –, hogy távolmaradása miatt az esti előadás elmarad. Való igaz, elfelejtette, és közben beesteledett.

Már fogytak a megállók, a volt laktanyánál jártak, patkányszürke bársonyba öltözött munkásörök lepték el a villamost, elhízott, koros férfiak mind, maguk előtt ember nagyságú, könnyű csomagot taszítva. „Állj fel, és menj előre!” – kiáltott az egyik, egy pillanatra azt hitte, neki szól az utasítás, mellkasára nagy ütések mértek a szíve. Majd úgy tett, mintha nem hallott volna semmit, merev testtartással, arcára viaszos tekintetet erőltetve, élettelen bábuként zötyögött magát a villamossal. Pedig nem kellett volna félnie, a munkásörök, mint a jókedvű diákok, egymás közt tréfálkoztak, és az utasítás a villamos falához állított, madzaggal összefogott, porlepett csomagoknak szólt. A barna csomagolópapír alól: a fej, a váll, a törzs, a végtagok, lapossá nyomott, töredezett viaszemberek kerültek elő. Meztelenul, álló testhelyzetben a lépcső közelében egymás mellé sorakoztatták őket. Meg nem mondta volna, hogyan fognak megszabadulni tőlük, mert céljuk felől egy fikarcnyi kétsége sem volt, de hogy lelökik-e a robogó villamosról, vagy leszálláskor magukkal hurcolják-e majd, igazán nem tudhatta. De hogy feleslegessé váltak, azt látta. Ő mindenesetre a veszélyzóna közelében maradt, hogy szükség esetén, ha elkezdődik az utasok inzultálása, a viaszbábuk közé álljon, vagy ha azok kerülnek veszélybe, még ereje teljében, az utolsó pillanatban kerekre oldjon. De feleslegesnek bizonyult minden elővigyázatosság, váratlanul ugyanis magasan szárnyaló hegedűhangot hallott.

A fölötté kapaszkodó férfi ujjából áradt a hegedűszóló. Nem hitte volna, hogy viszonlátja még gyönyörű szerelmét, akihez lánykora annyi reménységét fűzte, bár egy pillanatig sem hagyta boldogságuktól megtéveszteni magát. Elő akarta venni a tükröt, de nem találta sehol az előbb még ölében tartott táskát; megnézte hát magát a feketén hívogató ablaküvegben: arcára sűrű árnyékfoltok vetődtek. A férfi gondterhelten hajolt fölé. „Nem ismered meg?”, kérdezte a romjaiban is gyönyörű fölébe hajolót. De az arcát, majd mintha ő is az elveszett táskát keresné: az ölet érő néma tekintet irányt változtatva váratlanul a peronra szegeződött. Közben véletlenül vagy szándékosan-e, a villamosvezető gyorsított, ahelyett, hogy megállt volna a megállójukban. A dolog nem volt egészen az akarata ellenére, egyrészt mert a vezető volt az egyetlen, akiben megbízhatott, másrészt mert a peronon egy neccharisnyába bújtatott lábú nő állt, nagyon is merészen, ámbár oldalt a közönségnek. A magas sarkú lakkcipő, a feltűnő harrisnyaviselet, a lábközépig érő, oldalt hosszan felvágott szoknya erősen hangsúlyozta

lábának kihívó vonalát. Szétvetett lábbal megpróbált vagy legalábbis úgy tett, mintha megpróbálna szilárdan állni a kanyargós útszakaszon, de egy-egy zökkenőben mégis oldalt kellett lépnie, és ilyenkor negyed vagy fél táncfordulatot tett. Kapaszkodni egyébként csak fél kézzel tudott a másik kezében tartott szopókás cigaretta miatt. „Ki adna tüzet?” – nézett az utasokra. A nemrég még fölébe hajoló kezén már ott is nyugtalankodott a kékes láng. „Köszönöm”, nézett rá a nő, füléig mély forradás, de ez a *köszönöm* – az első szótagot erősen megnyomta, és a továbbiakat szinte suttogva, bár tökéletesen hallhatóan ejtette ki – bátorító és visszautasító egyszerre volt, olyan, mint ha kellemesen bűgő, csalogató hangon azt mondta volna: „Kikérem magamnak!” Ettől mindannyiukban heves vágy támadt, hogy a nő közelében maradjanak, és megérinthessék az egyébként hibátlan térd fölötti részen már sajnos szakadt és durva öltésekkel összevarrt neccharisnyába bújtatott, megfeszülő lábat. Nem csodálkozott tehát, hogy a férfi térdre ereszkedik a nő előtt, sőt a szája kiszáradt, őt magát is annyira megrészegette a térdre hullás pusztá gondolata, és ettől a nő megingott, és a felé fölnyúló karoktól delejzve a szüntelen ölelésben lassan lecsúszott, és térdre esett a férfi előtt a gumiszőnyegen. Így érkeztek el a végállomásra.

Lefogadta volna, hogy nem járt még soha ott. A teret betöltő hőéséből diadalmasan emelkedett ki a sárga postaépület. Nagy nejlonepedők alatt, a rájuk irányított égők erős fényében, az emeleteket bevonalazó pallón munkások dolgoztak a késői óra ellenére feszült odaadással. Az épületen belül is folyt a munka, az ablakkeretekre szögezett, ziháló nejlonokra madárszárnyak árnyéka tapadt és omlott a mélybe. Homlokát a peronajtó szegélyének támasztva megpróbálta szétfeszíteni az ajtó szárnyait, a többiek ugyanis addigra már a sűrű hőésében csúszkáltak, és nevetgéltek a dús lombú fehér fák alatt a téren. Rángatásától azonban zuhanni kezdett lefelé a villamos, de mielőtt vele együtt elmerült volna a végső sötétben, valaki – valószínűleg az elbóbiskoló, majd álmából fölriadó vezető – ügyes mozdulatokkal visszavezette a sínre a szerelvényt, és a végállomást hátrahagyva megindult hazafelé vele.

Lakásuk ajtaja nyitva van. Ahogy reggel égett, most is mindenütt ég a villany. A márványburkolatot belepő sáros lábnyomok mutatják, hogy vendégei vannak. Konyhájukba lépve megpillantja az építész, kezében koszorúformába kötözött égővörös rózsza. Két fehér köpenyes alakot lát még, akikben dr. Vajkra és a fölöttük lakó orvosra ismer. Úgy tetszik, helyszínelést végeznek, egy hárfahangon pengő merev mérőszalaggal lemérik a konyha hosszát és szélességét, majd egyenként a bútorokat, végül a konyhaasztalra rárajzolják egy fekvő test körvonalait. O szaggató fejfájásától úzve sorra húzogatja a fiókokat, hogy valami ennivalót találjon. A többiek azonban ügyet sem vetnek rá, átnéznek, átnyúlnak, sőt áthaladnak rajta, mintha puha üvegből volna a teste, és körvonalai nem látszanának a levegőben. Csak amikor kimerültségében és egy rákényszerített akaratnak engedelmeskedve végigfekszik a konyha közepén álló ágyon vagy asztalon, akkor figyelnek föl rá. Akkor el kell tűrnie, hogy a két orvos valóságos megosztozzon rajta, hogy talpától, simító mozdulatokkal, lábán, csípőjén, mellén és nyakán át fájó fejéig végighúzzák a könnyű selymet. Mielőtt a szemét is befedné a lenge érintés, az építész kiszabadítja a koszorúból a szinte már lángoló vörös rózsát, és magasra tartva megindul felé.

Letépi magáról a fekete leplet, és talpra ugorva fölhattintja a villanyt. Fél hatot mutat az óra, kint a szokásos piszkosszürke, reggeli köd; új nap. Erős szívdobogása emlékezteti rá, hogy az éjjeliszekevényén virító rózsza órá halálosan veszélyes. Nyugalmat erőltet magára, végiggondolja tennivalóit, úgy határoz, hogy a reggeli után még elmegy az uszodába.

Kun Árpád

EGY KIS ÜZENET

A magasból leesik fejed, örült Budapest.
Recsegve tör utat a rakparton a kirándulóbuszok között.
Véredtől a halak is pirosak lesznek a Dunában.

Azt fogod hallgatni, a halak örök énekét.
Addig örülj, amíg aranyfuledbe,
szürke, kicsi Horthy Miklós, csak én cincogok.

A KAKAÓHAL

Lekiált anyánk a tengerfenékre,
menjünk reggelizni.
Ezt hozta a fűszerestől: szilvaíz,
margarin, zacskós tej, kenyér.
Gyorsan falunk, de ő egész napra
tartja az étkezés irányát.
Krumplit hámoz, lemegy a vízvonál
alá káposztáért a pincébe.
A pörkölt szaga leng a vizek felett.

Nekünk hullámra hullám, neki
konyha és kajút. Neki a vödör, a
felmosórongy útja a konyhakövön.

Anyánk szájából nőttünk.
Uszonyunk piros. Az alvásunk
kalácsban, a kopoltyúnk tejben.
Mindünk közül a legfürgebb vagyok,
a kakaóhal.

DIDEROT IDŐSZERŰTLENSÉGE

Minden ízében korszerűtlen írást ajánlok az olvasók figyelmébe. Mivel Diderot szépről írott ENCIKLOPÉDIA-cikkénél¹ az időszzerűséget erőltető értelmezések rendre csődöt mondanak, becsületesebbnek és célravezetőnek látszik a kommandálás e szokatlanabb módját választani. Így legalább megőrizhető az írás antikváriusi becsé, muzeális értéke. Mielőtt az elavult dicséretébe kezdenénk, érdemes észrevenni: nem csupán arról van szó, hogy Diderot szövege manapság nem „aktuális”, hanem arról, hogy egyáltalán nehéz lenne olyan – korszakként meghatározható – időszakot találnunk, amelybe A SZÉP mondandója törés nélkül illeszkedne. Nem egyszerűen mára avult el, de elavultnak számított már tegnap és tegnapelőtt is. Időszzerűtlensége nem a jövőmenő történetfilozófiai korszakok rendezett vagy véletlenszerű váltakozásának a függvénye; avítsága – mondhatni – nem akcidentális, hanem lényegi, időtlen.

Jövő idejű jelenünknel kezdve: a szép nevével ajkunkon bizonyosan nem nagy figyelemre számíthatunk a – könnyen lehet: valóban komoly tétre menő – posztmodern társasjátékban. *„Egy évszázad óta a művészeteknek nem a szép a fő téje, hanem az, amit a fenséges vált ki”* – mondja ki a végérvényesnek szánt szentenciát Jean-François Lyotard.² Persze nem kell rögtön kétségbeesnünk: még mindig itt maradhat nekünk a *modern kor* tágas terepe. Nehéz lesz azonban megcáfolni Odo Marquard elemzését, miszerint már Hegelnek a romantikus művészeti formáról kifejtett teóriája is *„a szépség mint a művészet elve előrehaladó leépülésének elmélete”*.³ De görögstúdiumai nyomán Friedrich Schlegel is arra az eredményre jut, hogy a történetfilozófiai aranykorba menekít-

tett „szép” teljes feltámadását *„csak a jövő valamilyen kedvező katasztrófájától”* várhatjuk.⁴ Ám ha kedvezőek, úgy látszik, még a katasztrófák is nehezen következnek be.

Derűsebb belátások reményében lépünk tehát visszább „az optimizmus korába”. Az enciklopédista Diderot hol másutt is lelhetne otthonra, ha nem a fény századában? Igaz, így majd’ annyi reménybeli olvasót veszít, mint nyer szövegünk, hiszen – legalábbis nyilvánosan – egyre kevesebben áldoznak a kritikai racionalizmus romokba dőlt oltárainál.⁵ Persze megpróbálkozhatunk a jól ismert fogással: a *kiemelkedő* gondolkodó zsenialitásával találkozva még a nyüzgőbb esztétörténészt is hatalmas erő szállja meg, s történetfilozófiai bakugrásra érzi képesnek magát... Így születik meg a *preromantikus* Diderot, aki klasszicista-racionalista kortársaitól eltérően az érzés szerepét hangsúlyozza, s ezzel egy szívünkhöz feltehetően közelebb álló, közhelyeinkhez azonban feltétlenül jobban illeszkedő művészetfelfogást képvisel. A SZÉP ENCIKLOPÉDIA-címszóval azonban akkor is meggyűlik a bajunk, ha az „érzékeny-románcos” Diderot-t keblünkre öleljük. Ebben a szövegben ugyanis nem egyszerűen elutasítja az elképzelést, miszerint *„a szép inkább az érzés, mint az ész ügye”*, de egyúttal kritikai magyarázatát is adja annak, hogy miként jöhet létre az *„érzelmi ítéletek”* illúziója.

Ha pedig a szentimentális Diderot-t sem tűri szövegünk, jobb híján beérhethetnénk azzal a hagyományos kerettel, amit a felvilágosodás esztétikájának neveznek. S ekkor jön a feketeleves: A SZÉP innen is kiebrudaltatik. Az újkori esztétika történetét ugyanis a múlt század óta a szubjektivitás történeteként írják,⁶ s ha e szubjek-

tivitas lényegét az észről független vagy éppen vele ellentétes erőben látják, akkor az irracionalitás és az esztétika története elvileg azonossá válik.⁷ Bizonyos mértékig megállapodás kérdése, hogy esztétikának nevezhetjük-e a szépség antikvitástól reneszánszig terjedő elméleteit, abban azonban meglepő egyetértés uralkodik, hogy a modern esztétika megszületése a létezés és/vagy teremtés tárgyi szerkezetében megalapozott, „transzcendentália”-ként felfogott szépség leváltásával kezdődik.⁸ A s z é p r ő l természetesen továbbra is bőven beszélnek. Ám mint értéket alárendelik tapasztalata szubjektív feltételeinek, s az alanyban kiváltott hatása (a tetszés), valamint az e hatás megítélése (az ízlés) függvényében taglalják. Másrészt nem önállóan jelenik meg: rivális minősítések, alternatív értékek sorozatában szerepel. *Joli, beau, charmant, grand, sublime, divin* – sorolja Diderot is a terminusokat, s azért érdemes franciául idézni, mert teljes értékű megfelelőket más nyelven elvi okokból nem lehet találni. A létező állítmányával felcserélhetőnek tekintett szépségből nyelvi probléma lesz.

Így értve az esztétika történetét, Diderot dolgozata már születése pillanatában is végképp elavultnak számított. A szépséget láthatólag objektívnek tekintő, amelynek „tőlünk független” realitása van, s a hagyományos utánzáselven kívül mereven kitart az értelem kitüntetett szerepe mellett is. A szép megítélésében tapasztalható különbségeket, amelyeket az esztétikai tapasztalat szubjektivizálódása kiindulópontjának tekintenek, tárgyi értelemben magyarázhatónak tekinti – és lehetne még tovább sorolni ennek az ENCIKLOPÉDIA-címszónak a bűneit. A méltó büntetés nem is marad el. Az egyik legjelentősebb felvilágosodáskutató, a Diderot iránti ellenszenvvel aligha vádolható Herbert Dieckmann mondja ki a verdiktet, hogy A SZÉP-ben adott meghatározás

roppant általános és sikerületlen: teljesen alkalmatlan arra, hogy bármiféle művészetelmélet kiindulópontja legyen.⁹ A szöveg legrészletesebb elemzését pedig „egy balsiker története” címmel írja Jacques Chouillet.¹⁰ Mindez csak megerősíti a régi nézetet, hogy Diderot igazi tanítása nem kereshető az ENCIKLOPÉDIA-cikkben.¹¹ Az életmű gazdagsága és a közismert tény, hogy Diderot írásait nem éppen a koherenciára törekvő aggodalmaskodás jellemzi, megengedni látszik, hogy eltekintsünk ettől az írástól. Marad még így is néhány dolog, amiért szerethetjük Diderot-t.

Most azonban érdekesebb kiemelnünk az elavultban rejlő provokatív erőt; nem csupán arra gondolok, hogy a menthetetlen hagyatéki leltár vagy a nekrológ erejéig talán kihívást jelent a jelen (ön)kritikai energiái számára is. Diderot szépről szóló fejtegetése kiváló alkalmat teremt ama tudós tradíció felülbírálatára, amely a művet történelmen kívülre helyezte.¹² Megjelölnék néhány támadási pontot.

Diderot műve 1752-ben jelent meg, az ENCIKLOPÉDIA második kötetében. A címszó közel kétszer akkora terjedelmű, mint az itt közölt szöveg, de az első, csupán kompilációnak tekinthető történeti és kritikai részt már a XVIII. századi önálló kiadásokban is elhagyták. A művet a VIZSGÁLÓDÁSOK A SZÉP EREDETÉRŐL ÉS TERMÉSZETÉRŐL címmel is emlegetik.¹³ Amikor a szöveg 1751-ben elkészült, a harmincnyolc éves szerző már túl van a FECSEGŐ CSECSEBECSEK-en, publikálta a FILOZÓFIAI GONDOLATOK-at, kész a LEVÉL A VAKOKRÓL, s nem sokkal A SZÉP megírása előtt fejezi be a LEVÉL A SÜKETNÉMÁKRÓL című vitairatot. A fő nehézséget éppen ez utóbbi okozza. E műben ugyanis Diderot a kortárs művészetelmélet reprezentánsával, azzal a Charles Batteux-vel vitatkozik, aki nagy hatással képviselte „a szép természet utánzásának” – szö-

vegünkben is vitatott – teoreimáját. S miközben az interpretátorok jórészt úgy látják, hogy a LEVÉL A SÜKETNÉMAKRÓL igen „korszerű” írás, A SZÉP vele egy időben született passzusai még furábbban hatnak. Nemegyszer emlegetük korai műként, amit az előbbi írással persze nem tesznek meg. Az ellentmondást azzal szokás feloldani, hogy utalnak az ENCIKLOPÉDIA megkövetelte sajátos műfaji jellegre, elméleti és politikai kompromisszumokra. Az azonban ismét zavart fog okozni, hogy az ENCIKLOPÉDIA-hoz kapcsolt emblemikus, korszak-definiáló jelentés idegen A SZÉP nyelvétől és mondandójától.

„A pozitív tudományok különváltak a metafizikától, és önálló köröket vonlaktak. A metafizika egész gazdagsága már csak gondolati lényekből és mennyei dolgokból állt, éppen, amikor minden érdeklődés a reális lényekre és a földi dolgokra kezdett összpontosulni. A metafizika ízetlenné vált.”¹⁴ A posztmarxista nyomokat szaglászók figyelmébe: ez az idézet nem parapolitikai okokból került ide, hanem azért, mert világosan és szellemesen fogalmaz meg egy – ideológiai különbségektől függetlenül – széles körben elterjedt álláspontot. Amely persze nem feltétlenül igaz, éppen az ízlelések okán.

C. N. Cochin 1764-ben készült, az ENCIKLOPÉDIA előzéklapjául szolgáló rajzán a női alakban ábrázolt Igazság áttetsző fátylát a Metafizika és az Ész közös erővel húzzák le, miközben a Teológiát jelképező hölgy kissé szégyenkezve fordítja tekintetét az ég felé. Diderot-nak az 1765-ös SZALONOK-ban legfeljebb a grafika tér-ábrázolása ellen van kifogása, az allegória mondandója nem zavarja.¹⁵ Nem volt ízlelése ellenére az ízetlen-ízleltelen (geschmacklos) metafizika. Metafizika és felvilágosodás viszonyát ugyanis francia földön sem lehet egyszerűen elintézni; nem lehet a spekulációra kényszerített-hajlamos németekre hagyni a „gondolati lények” világát. Persze nincs szükség arra, hogy va-

lamiféle eszmetörténeti rendszerváltás jegyében a „harcos materialista” Diderotból most „lánglelkű metafizikust” formáljunk. Erdemesebb volna inkább az originalitás, a hatástörténet és az irányzat a filozófiatörténetben játszott szerepéről elmélkedni. Nem teszem. Viszont nem kerülhető meg utalni arra, hogy a metafizikai hagyomány és a mesterségek szerepét hangsúlyozó, amúgy okkal materialistának is nevezhető tradíció¹⁶ nem egyszerűen ellenséges viszonyban áll egymással. Technika és újkori metafizika szoros összefüggésének tudatát csak a XIX. század technomániája fojtja el. A modernitás krízise aztán újból rádöbbsenti a legújabb romantikus kritikát – hol terápia, hol kivégzés céljából –, hogy „a metafizika a szélesebb értelemben vett fizikában valósult meg, és benne működik a mai techno-tudományban”.¹⁷

Diderot az ENCIKLOPÉDIA első kötete számára írott MŰVÉSZET címszóban írja le az ismert provokatív sorokat: „Adjuk meg végre a mesterembereknek az őket megillető jussukat. A szabad művészetek eleget énekeltek önmagukról. Ami hangjuk van, azt most a mesterségek ünneplésére használhatják. A szabad művészetek feladata kivonszolni a mesterségeket a lealacsonyodásból...”¹⁸ Ugyanez a címszó azonban azzal kezdődik, hogy a művészet metafizikai fogalom, és a mesterségeknek-művészeteknek elszakíthatatlan része a metafizika. Metafizika és ipar, nagy művészet és mesterségek kölcsönösen feltételezik egymást. Amikor azt mondja, hogy a kézműves ötletei elvileg ugyanolyan jellegűek, mint Szókratész híres *daimónja*,¹⁹ akkor nem csupán az inspiráció hagyományával gúnyolódik, de komolyan állít valamit a mesterségek működéséről. A mesterségek elvállalják a hagyományos metafizika aspirációit, míg a technika a létezés tapasztalatának lehetőségét kínálja. A SZÉP itt közölt részében csak egy dolog az ismeretelméleti szenzualizmus hangoztatása:

a *rapport*, a „*viszonylat*” fogalma is érzéki, mint minden más elemi fogalom. Ám e tapasztalatot egyedül a – költőnél, iparosnál azonos – inspiráció és feltalálás nyomán létrejött gépek működése teszi lehetővé. A szerszám, az eszköz és a gép teszi láthatóvá a természet működését is, ami csak azért lehetséges, mert szerkezetük és felépítésük analóg. S a természet és gép közös felépítését, a létezés szerkezetét írja le a *rapport* fogalma, amelyet Réz Pál a „*viszonylat*” kifejezéssel ad vissza.

A *rapport* pedig valóban ósdi fogalom. Közvetlen forrásaként ugyan Condillacot szokás megemlíteni, de tény, ami tény: a XVII. század óta az arány, harmónia, rendezettség fogalomkörébe tartozó kifejezést a szép majd minden elmélete alkalmazza. Mégpedig két értelemben. Egyrészt a jelenségek hozzánk való viszonyára utal (így használja például Pascal vagy Nicole), másrészt a dolgok rendjében megmutatkozó, kalkulálható arányra (a geometerek vagy Crousaz nagy racionalista elmélete alkalmazza ezt a jelentést). Az előbbi értelmezés a szép – esztétikatörténetbe jobban illeszkedő – szubjektívizáló felfogásának forrása.²⁰ Sejthető, hogy Diderot-nál az utóbbi jelentés a mérvadó. Ezért is korszerűtlen, hiszen így a szépség tapasztalatát a külvilág, a materiális-fizikai természet viszonyaitól teszi függővé, nem hagyva helyet az alany teremtettségének. Ezért ragaszkodik például a művészet területén az utánzás ekkoriban már visszafogónak tekintett elvéhez.

S ezen a ponton érdemes megállnunk. Valóban olyan egyértelmű-e a szubjektívizálás jelenségének értelme a művészetelmélet történetében? A méltatlanul elfeledett Karl Philipp Moritznak kitüntetett helye van „a klasszikából a romantikába való átmenet” elemzésében.²¹ Moritznál a szépség mind az embertől független természet, mind a művi világ olyan alkotóelve, amelyben e világok korlátozott felfogóképességünk (érzékiességünk) számára

megnyilatkozó egészlegessége tárul fel. A szépség objektív formszerkezetként elemezhető, amelyet a tökéletesség hagyományos metafizikai fogalmával ír le. E tradicionális összetevőket mutató felfogáshoz társítja Moritz az alkotótevékenységről vallott nézetét. Belülről bontja fel az utánzás eszméjét, és a *Bildung*, az „alkotás-alakítás-formálás” fogalmának közvetítésével gondolja el „az önmagának önálló világot teremtő” művész fogalmát.²² A művész Prométheusz elrabolta a Teremtő kiváltságát, a *creatio ex nihilo* lehetőségét. Mi több: véges erők birtokában képes e teremtésre; s e képességének legfőbb bizonyítéka éppen a műalkotás zártsága, tökéletessége: „*kiteljesedettsége*”. A kiteljesedettségnak az a fajtája azonban, amely éppen zártságával bizonyítja tökéletességét, elszakad teremtetőjétől, és maga alá gyűri: „*Miközben a szép magára vonja figyelmünket, egy időre elszakít bennünket önmagunktól, elérve ezzel, hogy úgy tűnjék: elvesztünk a szép tárgyban; s önmagunknak ez az elvesztése, ez az önmagunkról való elfeledkezés a legmagasabb foka a tiszta és önzetlen élvezetnek, amit a szép vált ki bennünk. Individuális, korlátozott létezésünket egy szempillantás alatt a létezés magasabb fajtájának oldozzuk fel.*”²³ Itt bizony kísérteties hasonlóság mutatkozik azzal, amit a klasszikus német filozófia nyelvén elidegenedésnek fognak nevezni. A zárt mű végtelen tökéletessége magába zárja és felszámolja a teremtető szubjektivitást. A kreatív energiák mozgósításával teremtett tárgy és a készen kapott természeti tárgy szerkezete – tökéletessége – ugyanis semmiben sem különbözik egymástól. Az alkotó ugyan képes elszakadni az adottságoktól, a művész például nem hagyatkozik az adott látvány utánzására, ám teremtménye ugyanolyan szikár és kikezdhetetlen létezőnek mutatkozik, mint a tőle függetlenül fennálló természet.

Az elavult Diderot ezzel szemben létezésre utal embert és alkotót egyaránt, mi-

vel éppen a *rapport* fogalma révén olyan realitást vél felfedezni, amely nemhogy alárendelné az embert a természetnek, hanem éppen megteremti kreativitása lehetőségét.

E létmetafizikai helyzetet egyszerűbb példával érzékeltetném. A FECSEGŐ CSECEBECSEK-ben mesélnek bizonyos szigetlakókról, akiknél a házastársi viszonyokat sajátos módon rendezik el. Az ok pedig, hogy „mind a férfi, mind a nő csecsebecsék külön-külön formájúak”. E csecsebecsék egymásba illeszkedését mértani törvények alapján szabályozzák. Komoly nehézség vetődik azonban fel: „Csak nem képzeled, hogy egy tizennyolc esztendő barna kislány, aki tüzesvérű, mint egy kisördög, hűségesen fog ragaszkodni egy kihűlt hatvanas agastyánhoz? Ez nem megy, kérem, még ha végtelen csavarja lenne is az idős férfiúnak...” A problémát úgy oldják meg, hogy a nagyságon és alakon túl még – eltérő formájú hőmérők segítségével – „meghatározzák a házasulandók vérmérsékleti hevének szükséges arányait (*rapports*)”, s mindezt szertartáson rögzítik.²⁴ Látható: a létezők egymáshoz fűződő „viszonylatai” igen bonyolultak; konvenciók, rítusok ugyan rögzíthetik a számításba jövő viszonyokat, a dolgok maguk azonban kimeríthetetlenek: egymásba illeszkedő-hurkolódó „viszonylatok” hálója írja le őket. A nehézségek akkor merülnek fel, ha újabb és újabb „viszonylatokkal” kell számolni, vagy éppen nem vesznek figyelembe valamilyen – adott szempontból fontos – „viszonylatot”. A zsenit éppen az jellemzi Diderot szerint, hogy egymástól nagyon távoli jelenségek összefüggését is képes felismerni. A vele szemben álló természet ugyanis sajátos véletlenek alapján szerveződő kombináció,²⁵ amely egyidejűleg mutat teljes rendezettséget (totalitás) és – szemben a moritzi kiteljesedettséggel – végtelenséget és nyitottságot. Ez a biztosítéka a dolgokban rejlő és általuk kiváltott kreativitásnak. „De miért volna más az eredmény, ha a szétszóró és újra egyesülő elemek ugyanazok,

mint azelőtt voltak?... Azért, mert a természetben minden összefügg, s aki új jelenséget tételez föl, vagy az eltűnt pillanatot hozza vissza, az új világot teremti.”²⁶

Ezek fényében érthető szövegünk talános utolsó kérdése: „a Mindenható alkotásain kívül vannak-e olyan esetek, amikor a viszonylatok számát semmiképpen sem ellensúlyozhatja a kockadobások száma”. A megjegyzés mögött bizonyos D. F. Rivard nevű matematikaprofesszor ötlete húzódik, aki a világ véletlen keletkezését feltételező ateistáknak így felelt: „akkor már azt is mondhatnátok, hogy Homérosz ILIÁSZ-a, vagy Voltaire HENRIADE-ja véletlenül összedobált betűk halmaza”. Sejtethjük Diderot válaszát: „Bármilyen meghatározott számú betűből hellene is véletlenül összeállítanom az ILIÁSZ-t, kiszámítható, milyen meghatározott számú dobással vállalkozhatom előnyös feltételekkel a fogadásra, sőt végtelen előnnyel indulhatnék, ha végtelen számú dobásra kapnék engedélyt.”²⁷

A létezés nyitott szerkezetében, a kombinatív természetben benne rejlő kreativitás elképzelése persze nem kevés nehézséget vet föl. Az azonban mindenképpen megnyugtató, hogy bármelyikünk képes írni egy ILIÁSZ-t. Egyszerű, mint a kockadobás. Csak ki kell várni. Idő kérdése. Vagy időszerűtlensége.

Jegyzetek

1. A francia szöveg forrása: Denis Diderot: OEUVRES ESTHÉTIQUES. Éd. Paul Vernière. Paris, Garnier, 1959. 386–436. o. A tanulmány esztétikatörténeti részét elhagytuk.
2. Jean-François Lyotard: APRÈS LE SUBLIME, ÉTAT DE L'ESTHÉTIQUE. In: Lyotard: L'INHUMAIN. CAUSERIES SUR LE TEMPS. Paris, Galilée, 147. o.
3. Odo Marquard: ZUR BEDEUTUNG DER THEORIE DES UNBEWUSSTEN FÜR EINE THEORIE DER NICHT MEHR SCHÖNEN KUNST. In: Hans Robert Jauß (Hg.): DIE NICHT MEHR SCHÖNEN

KÜNSTE GRENZPHANOMENE DES ÄSTHETISCHEN. [Poetik und Hermeneutik, Bd. III.] München, Wilhelm Fink Verlag, 1968. 381. o.

4. Friedrich Schlegel: A GÖRÖG KÖLTÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁRÓL (1795). In: August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel: VÁLOGATOTT ESZTÉTIKAI ÍRÁSOK. Budapest, Gondolat, 1980. 155–156. o. (Tandori Dezső ford.)

5. Vö. Ludassy Mária: MERJÜNK-E A MAGUNK ÉRTELMERE TÁMASZKODNI? *Nappali ház*, IV. évf. (1992) I. sz. 49. o.

6. L'HISTOIRE DE L'ESTHÉTIQUE COMME HISTOIRE DE LA SUBJECTIVITÉ – hangzik egy újabb összefoglaló programadó mű fejezetcíme. Luc Ferry: HOMO AESTHETICUS. L'INVENTION DU GOÛT À L'ÂGE DÉMOCRATIQUE. Paris, Bernard Grasset, 1990. 41. o.

7. E felfogás „klasszikusa” Alfred Bäumler 1932-ben megjelent Kant-könyve, amely az utánnyomásban az alábbi címet kapta: DAS IRRATIONALITÄTSPROBLEM IN DER AESTHETIK UND LOGIK DES 18. JAHRHUNDERTS BIS ZUR KRITIK DER URTEILSKRAFT. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967.

8. Az amúgy nem éppen barátságos viszonyban lévő analitikus és hermeneutikai állásfoglalások e furcsa egybecsengéséről lásd Peter J. McCormick: MODERNITY, AESTHETICS AND THE BOUNDS OF ART. Ithaca and London, Cornell University Press, 1990. 42. skk.

9. Herbert Dieckmann: CINQ LEÇONS SUR DIDEROT. Genève et Paris, Droz et Minard, 1959. 102. o.

10. Jacques Chouillet: LA FORMATION DES IDÉES ESTHÉTIQUES DE DIDEROT. 1745–1763. [Thèse.] Lille, Université de Lille III, 1974. 257–316. o.

11. Werner Leo: DIDEROT ALS KUNSTPHILOSOPH. [Inagural-Dissertation.] Erlangen, Junge & Sohn, 1918. 12–15. o. Franco Venturi egyenesen „homályosságról” beszélt, ami éppen ebben a korban nem akármilyen jelző: JEUNESSE DE DIDEROT. Paris, Skira, 1938. 344. o.

12. Természetesen azért van jól használható irodalom. Például Xenia Baumeister: DIDEROTS ÄSTHETIK DER RAPPORTS. Frankfurt am Main–Bern–New York, Peter Lang, 1982.

13. Vö. Vernière bevezető megjegyzéseit: OE. 387–389. o.

14. Karl Marx és Friedrich Engels: A SZENT CSALÁD VAGY A KRITIKAI KRITIKA KRITIKÁJA, BRUNO BAUER ÉS TÁRSAI ELLEN. In: KARL

MARX ÉS FRIEDRICH ENGELS MŰVEI. 2. kötet. Budapest, Kossuth, 1971. 125. o. A politika a filológiánál kezdődne (ha olvasnánk még ilyesmit); észrevehetnénk például, hogy a modern kiadás szerkesztői miként cserélték fel a szerzők eredeti kiadásban szereplő sorrendjét. Ott még Engels neve állt elől.

15. A metszetet ikonográfiai rokonaival együtt könyve függelékében közli Roland Morier: CLARTÉS ET OMBRES DU SIÈCLE DES LUMIÈRES ÉTUDES SUR LE XVIIIe SIÈCLE. Genève, Librairie Droz, 1969. Diderot értékelése: SALONS. Ed. J. Adhémar, Jean Seznec. Oxford, Clarendon Press, 1957–1967. II, 230–231. o.

16. „A filozófiai materializmus *Diderot számára az ember... »alulról«, a természetből történt »származását«, a fizikai anyag élő, az érző anyag gondolkodóképes struktúrává való fejlődésének pusztulását jelenti, s nem az emberi specifikumok – megismerés, moralitás – »felülről« történő lebontását, tulajdonságai fizikai törvényekre való visszavezethetőségének feltételezését.” Ludassy Mária: HELVÉTIUS KORTÁRS KRITIKUSAI. (A FRANCIA FELVILÁGOSODÁS FILOZÓFIAI VITÁIBÓL.) In: Ludassy Mária: „VALÓRA VÁLTJUK A FILOZÓFIA ÍGÉRETFIT.” A FRANCIA FELVILÁGOSODÁSTÓL A FRANCIA FORRADALOMIG. Budapest, Magvető, 1972. 112. o.*

17. In: Lyotard: i. m. 211. o.

18. In Denis Diderot: VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEI. Második, jav. kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 169. o. (Győry János ford.)

19. Uo.

20. Az egész kérdéskörhöz vö. Annie Becq: GENÈSE DE L'ESTHÉTIQUE FRANÇAISE MODERNE. DE LA RAISON CLASSIQUE À L'IMAGINATION CRÉATRICE. 1680–1814. Pisa, Pacini Editore, 1984.

21. Lásd Tzvetan Todorov: THÉORIES DU SYMBOLE. Paris, Éditions du Seuil, 1977. 179–197. o.

22. Karl Philipp Moritz: ÜBER DIE BILDENDE NACHAHMUNG DES SCHÖNEN. In: WERKE IN ZWEI BÄNDEN. Berlin und Weimar, Aufbau-Verlag, 1981. I, 258. o.

23. Karl Philipp Moritz: AZ ÖNMAGÁBAN KITELJESEDETT FOGALMÁRÓL. (Kerber Zoltán ford.) *Janus* IV. 1. 1987. ősz. 70. o.

24. Denis Diderot: FECSEGŐ CSECSEBESÉK. Budapest, Európa Kiadó, 1984. 76. o. (Kato Tamás ford.)

25. „A természeti jelenségek általános felidézéséhez szükséges különféle heterogén anyagokat elemeknek fogom nevezni, az elemek kombinációjának jelenlegi általános eredményét vagy egymást követő általános eredményeit pedig természetnek.” A TERMÉSZET ÉRTELMEZÉSÉRŐL. In: Diderot VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEI. 116. o.

26. Uo. 215–216. o. E kombinációk és algorit-

musok révén teremtő-teremtődő természetnek – úgy tűnik – megint csak (számító)gépi analógiái vannak. Aki kedvet érez utánajárni ennek az összefüggésnek, szerezze meg Perneczky Géza könyvét: MIRE JÓ A FRAKTÁL-FILOZÓFIA? Köln, a szerző kiadása, 1992.

27. Uo. 6. o.

Kisbali László

Denis Diderot

A SZÉPRŐL

Réz Pál fordítása

Mielőtt hozzákezdenék a *szép* eredetének igencsak nehéz vizsgálatához, hadd jegyezzem meg előljáróban, egyetértésben mindazokkal a szerzőkkel, akik e tárggyal foglalkoztak volt, hogy az emberek végzetes módon általában azokat a dolgokat ismerik a legkevésbé, amelyekről a legtöbbet beszélnek, s hogy sok más tárgy között ilyen a *szép* természete is. A *szépről* mindenki okoskodik; megcsodálják a természet műveiben; megkövetelik a művészeti alkotásoktól; minduntalan elismerik vagy tagadják jelenlétét; ám ha megkérdezzük akár a legbiztosabb és legkiválóbb ízlésű embert, hogy mi az eredete, természete, pontos fogalma, eszméjének lényege, szabatos meghatározása; hogy abszolút-e vagy viszonylagos; hogy van-e esszenciális, örök, változhatatlan *szép*, mely szabálya és mintája az alsóbbrendű *szép*nek, avagy a *szépséggel* is úgy vagyunk-e, mint a divatokkal – nyomban azt tapasztaljuk, hogy megoszlanak a vélemények; némelyek beismerik tudatlanságukat, mások kételkedésbe menekülnek. Hogyan lehetséges, hogy csaknem mindenki egyetért a *szép* létezésében, hogy igen sokan nagy erővel érzékelik jelenlétét – és oly kevesen tudják, mi is valójában? [...]

Az érzés és gondolkodás képessége velünk születik; a gondolkodás képességének első lépése az, hogy megvizsgáljuk észleleteinket, összekapcsoljuk, összevetjük, kombináljuk őket, észre vesszük közöttük a megfelelés és meg nem felelés viszonyait stb. Olyan szükségletekkel születünk, amelyek arra kényszerítenek bennünket, hogy különféle kisegítő eszközökhöz folyamodjunk; a hatás, amit várunk tőlük, s amit csakugyan elérnek, gyakorta arról győző meg, hogy vannak jó és rossz, célravezető és célra nem vezető, tökéletes és tökéletlen stb. eszközök. E kisegítő eszközök többsége szerszám, gép vagy más efféle találmány; de minden gép feltételezi az ugyanazon célt szolgáló részek kombinációjának egybehangolását stb. Így tehát amint megszületünk, szükségleteink, valamint képességeink azonnali gyakorlása arra szövetkeznek, hogy a rend, a dolgok egybehangolása, a szimmetria, szerkezet, arány, egység fogalmát ébresszék fel bennünk; e fogalmak mind érzékeinkből fakadnak, s mind mesterséges fogalom; a mesterséges és természeti, rendbe szervezett, arányosított, kombinált, szimmetriába hangolt dolgok sokaságának fogalmától jutottunk el a rend, elrendezés,

arány, kombináció, szimmetria pozitív és elvont fogalmához, valamint az aránytalan-ság, rendetlenség és kaosz elvont és negatív fogalmához.

E fogalmak, akárcsak mind a többi, tapasztalati jellegűek, s ezeket is érzékeinknek köszönhetjük; ha nem volna Isten, akkor is rendelkeznék velük; jóval előbb megvoltak bennünk, mint az Isten létezésének fogalma; éppoly pozitívak, szabatosak, világosak, valóságosak, mint a hosszúság, szélesség, mélység, mennyiség, szám fogalma; akárcsak azok, ezek is szükségleteinkből és képességeink gyakorlásából fakadnak, ezért ha volna is olyan nép a földön, amelynek nyelvén nincs nevük e fogalmaknak, azok többé-kevésbé széleskörűen és többé-kevésbé kifejlődve mégis megvolnának fejében, több-kevesebb tapasztalatra épülve és több-kevesebb jelenségre alkalmazva – minthogy mindössze ennyi a különbség, mely két nép vagy egyazon néphez tartozó két ember között fennállhat; és bármilyen fennkölt kifejezéseket használnak is a rend, arány, viszonylat, harmónia elvont fogalmának jelölésére, ha öröknek, *őseredetinek*, *szuverénnek*, a *szép esszenciális törvényeinek* nevezik is őket, akárcsak a leghitványabb fogalmak, ezek is érzékeink közvetítésével jutnak el értelmünkig, s szellemünk absztrakciói csupán.

De alighogy értelmi képességeink gyakorlása és az a kényszer, hogy szükségleteink kielégítése érdekében találmányokat, gépeket stb. eszeljünk ki, létrehozta értelmünkben a rend, viszonylat, arány, kapcsolat, összefüggés, szimmetria fogalmát, nyomban azt tapasztaltuk, hogy olyan dolgok vesznek körül bennünket, amelyekben, hogy így fejezzem ki magam, ugyanezen fogalmak a végtelenségig ismétlődnek; egyetlen lépést sem tehattünk a világban, hogy valamilyen jelenség ne emlékeztetett volna rájuk; állandóan és minden oldalról lelkünkbe hatoltak; minden, ami bennünk történt, minden, ami rajtunk kívül létezett, minden, ami a régebbi korokból fennmaradt, minden, amit kortársaink iparkodása, okoskodása, leleménye szemünk láttára teremtett, még mélyebben véste belénk a rend, viszonylat, összehangolás, szimmetria, megfelelés, meg nem felelés stb. fogalmát; egyetlen fogalom sincs, hacsaknem a létezésé, talán, amely olyannyira otthonossá vált volna az emberek között, mint az, amellyel itt foglalkozunk.

Ha tehát a *szép* fogalmában, legyen az *abszolút*, *viszonylagos*, *általános* vagy *részleges szép*, csak a rend, viszonylat, arány, összehangolás, szimmetria, megfelelés, meg nem felelés fogalma foglaltatik benne, ha e fogalmak kizárólag ugyanabból a forrásból erednek, mint a létezés, a szám, hosszúság, szélesség, mélység fogalma és végtelenül sok más fogalom, amit senki sem vitat, azt hiszem, az előbbieket bizvást használhatjuk a *szép* meghatározásakor, s eljárásunkat senki sem vádolhatja azzal, hogy egy kifejezést egy másik kifejezéssel helyettesítettünk be, okoskodásunk tehát körbeforgó okoskodás.

A *szép* kifejezést végtelenül sok lényre és tárgyra alkalmazzuk, ám bármennyire eltérnek is egymástól ezek, vagy rosszul használjuk a kifejezést, vagy e lények és tárgyak mindegyikében lennie kell egy olyan tulajdonságnak, amelyet a *szép* szó jelöl.

Ez a tulajdonság nem tarthat ama tulajdonságok közé, amelyek e lények és tárgyak sajátlagos különbözőségét megszabják, hiszen akkor csak egyetlenegy *szép* lény vagy tárgy volna, avagy legfeljebb egyetlenegy *szép* fajta.

De ama közös tulajdonságok közül, amelyeket minden *szépnek* nevezett lényben és tárgyban megtalálunk, vajon melyiket válasszuk ki mint olyat, amit a *szép* szó jelöl? Melyiket? Azt hiszem, nyilvánvaló, hogy csakis az a tulajdonság lehet ez, amelynek jelenléte valamennyit *széppé* teszi; amelynek gyakorisága vagy ritkasága, ha beszélhe-

tünk ez esetben gyakoriságról és ritkaságról, többé vagy kevésbé *széppé* teszi őket; amelynek hiánya következtében megszűnnek *szépnek* lenni; amely nem változtathatja meg természetét anélkül, hogy ne változtatná meg a fajta *szépségét* is, s amelynek elmentéje a *legszebb* élőlényeket és tárgyakat is csúffá és utálatossá teszi; vagyis, röviden, az a tulajdonság, amelynek következtében a *szép* megszületik, fokozódik, végtelen mértékben variálódik, csökken és elenyész. Márpedig ezt a hatást egyetlen fogalom tudja kiváltani: a *viszonylatok* fogalma.

Rajtam kívül álló *szépnek* nevezek tehát mindent, aminek valamely belső jellegzetessége föl tudja kelteni értelmemben a viszonylatok eszméjét; és rám vonatkozó *szépnek* azt, ami ezt az eszmét fölkelti bennem.

Mindent mondtam ugyan, de az ízelelssel és szaglással kapcsolatos tulajdonságokat kivételnek tekintem; jöllehet ezek a tulajdonságok is fölkeltheik bennünk a viszonylatok eszméjét, azokat a tárgyakat, amelyekben benne rejlenek, *szépnek* csak akkor nevezzük, ha nem ezeknek a tulajdonságoknak vonatkozásában vizsgáljuk őket. Azt mondjuk: *milyen remek étel, csodálatos illat*, de azt már sohasem mondjuk: *milyen szép étel, szép illat*. Amikor azt mondjuk tehát: *milyen szép rombuszhal, milyen szép rózsza*, a rózsának, a rombuszhalnak nem azokat a tulajdonságait vesszük tekintetbe, amelyek ízlelő- vagy szaglószerünkkel kapcsolatosak.

Amikor azt mondom, hogy *minden, aminek valamely belső jellegzetessége fel tudja kelteni értelmemben a viszonylatok eszméjét*, vagy azt, hogy *minden, ami fölkelti bennem ezt az eszmét*, élesen el kell választanunk egymástól a tárgyakban rejlő formákat és a róluk alkotott fogalmat. Értelmem semmivel sem toldja meg a dolgokat, és semmit sem vesz el belőlük. Akár gondolok a Louvre homlokzatára, akár nem, valamennyi részének formája és azoknak elrendezése olyan, amilyen; akár állnak előtte emberek, akár nem, a Louvre homlokzata változatlanul *szép*, de csakis olyan élőlények szemében az, akiknek teste és elméje olyan, mint a mienk; más élőlények szemében ugyanis esetleg nem volna sem *szép*, sem *csúnya*, sőt azok esetleg *csúnyának* látnák. Miből az következik, hogy jöllehet nincs *abszolút szép*, velünk való viszonylata szerint kétféle szépet különböztethetünk meg: *valóságos szépet* és *észlelt szépet*.

Amikor azt mondom, *minden, ami fölkelti bennünk a viszonylatok eszméjét*, nem azt gondolom, hogy csakis akkor nevezhetünk valamit *szépnek*, ha pontosan megállapítottuk, milyen viszonylatok rejlenek benne; nem kívánom, hogy aki megpillant egy épületet, képes legyen felmérni mindazt, amivel esetleg maga az építész sem volt tisztában, azt, hogy az épület egyik része úgy aránylik annak másik részéhez, mint adott szám a másik adott számhoz, mint ahogyan azt sem kívánom, hogy aki egy zeneművet hallgat, többet tudjon róla, mint amennyit olykor maga a muzsikusz tud, azt, hogy annak egyik hangja úgy aránylik másik hangjához, mint a kettő a négyhez vagy a négy az öthöz; elégséges annyit észlelnie és felfognia, hogy az épület részei és a zenemű hangjai viszonylatban állnak egymással vagy más tárgyakkal. Mivel e viszonylatok meghatározatlanok, mivel könnyűszerrel felfogjuk őket, s mivel észlelésük gyönyörűséget okoz, az emberek azt hiszik, hogy a *szép* inkább az érzésre tartozik, mint az észre. Hadd jegyezzem meg: valahányszor egy alapelvet már zsenge ifjúkorunk óta ismerünk, és a megszokás következtében könnyűszerrel és gyorsan alkalmazzuk is rajtunk kívül álló dolgokra, azt hisszük, hogy érzéseink alapján ítéltük meg; viszont minden esetben, amikor a viszonylatok bonyolultsága és a jelenség újdonsága megakadályozza ennek az alapelvnek alkalmazását, kénytelenek leszünk elismerni, hogy tévedtünk: a gyönyörűzés ez esetben csak annak utána ébred fel bennünk, hogy az ész kinyilván-

nította: a tárgy *szép*. Egyébként ebben az esetben csaknem mindig a *viszonylagos széppel* van dolgunk, nem a *valóságos széppel*.

Ha azt vizsgáljuk, hogy az erkölcsök terén hogyan jelentkeznek a viszonylatok, az *erkölcsi szépre* bukkanunk; ha irodalmi művekben vizsgáljuk, az *irodalmi szépre*; ha zeneművekben, a *zenei szépre*; ha természeti alkotásokban, a *természeti szépre*; ha az ember gépi eszközeiben, úgy a *mesterséges szépre*; ha a művészet vagy a természet alkotásainak ábrázolásában, az *utánzásos szépre*: bármilyen tárgyban és bármilyen nézőpontból vizsgáljuk ugyanazon dolog belső viszonylatait, a *szép* más és más nevet kap.

De egy tárgyat, bármi legyen is az, vizsgálhatunk mindentől elszakítva, önmagában, avagy más tárgyakhoz viszonyítva. Ha azt mondom egy virágról vagy egy halról, hogy *szép*, mit értek ezen? Ha önmagában véve tekintem ezt a virágot vagy halat, semmi mást nem értek rajta, mint hogy részei között rendet fedeztem fel, összhangot, szimmetriát, viszonylatokat (hiszen valamennyi szó a viszonylatok szemügyre vételének különféle módjait jelenti): ilyen értelemben minden virág, minden hal *szép*. De a *szépnek* milyen módján az? Azon a módon, amit *valóságos széppnek* nevezek.

Ha a virágot és a halat más virágokhoz és más halakhoz viszonyítva vizsgálom, és azt mondom, hogy *szép*, ez azt jelenti, hogy fajtájuk többi cgyede, a többi virág, illetve a többi hal közül ez a virág, ez a hal ébreszti fel bennem a legtöbb viszonylat fogalmát, kiváltképp bizonyos viszonylatokból a legtöbbnek a fogalmát – ugyanis hamarosan ki fogom fejteni, hogy mivel nem minden viszonylat egyforma jellegű, nem is egyenlő mértékben járulnak hozzá a *szépséghez*. Bízvást mondhatom, hogy a tárgyak szemléletének emez új módja szerint vannak *szép* és vannak *csúnya* dolgok; de milyen *szépről*, milyen *csúnyáról* van most szó? Arról, amit *viszonylagosnak* neveznek.

Ha nem egy virágról, nem egy halról beszélek, hanem általánosítok, s egy növényt, egy állatot veszek; ha partikularizálok, s egy rózsáról vagy egy rombuszhalról beszélek, mindig meg tudom különböztetni a *viszonylagos* és a *valóságos szépet*.

Miből is az következik, hogy többféle *viszonylagos szép* létezik, s egy tulipán *szép* vagy *csúnya* lehet a többi tulipánhoz képest, *szép* vagy *csúnya* a többi virághoz, *szép* vagy *csúnya* a többi növényhez, *szép* vagy *csúnya* a természet valamennyi alkotásához képest.

Könnyen belátható azonban, hogy igen sok rózsát és igen sok rombuszhalat kell szemügyre vennünk ahhoz, hogy azt mondjuk: ezek a többi rózsához és a többi rombuszhalhoz képest *szépek* vagy *csúnyák*; sok növényt és halat, hogy azt mondhassuk, a rózsza és a rombuszhal a többi növényhez és a többi halhoz képest *szép* vagy *csúnya*; és alaposan ismernünk kell a természetet, hogy kijelenthessük: *szépek* vagy *csúnyák* a természet többi alkotásához képest.

Mit gondol tehát az, aki felszólít egy művészt: *Utánozd a szép természetet?* Vagy nem tudja, hogy mit kíván tőle, vagy azt mondja: Ha egy virágot kell festened, s ha egyébként közömbös számodra, hogy milyen virágot festesz, vedd a *legszebb* virágot; ha egy növényt kell festened, s képed tárgya nem kívánja meg, hogy az egy tölgy vagy egy kiszáradt, korhadt, nyesett ágú szilfa legyen, vedd mintául a *legszebb* növényt; ha egy természeti alkotást kell festened, s egyre megy, hogy mit választasz, vedd mintául a *legszebbet*.

Miből is az következik, hogy:

1. A *szép* természet utánzásának elve megköveteli, hogy tüzetesen és átfogóan tanulmányozd a legkülönbözőbb természeti alkotásokat.
2. Ha tökéletesen ismernéd is a természetet és azokat a korlátokat, amelyeket az valamennyi alkotásában maga elé állított, akkor is igaz volna a tétel, mely szerint azok-

nak az eseteknek száma, amikor a *legszebbet* választhatod az utánzó művészetekben, úgy viszonylik azoknak az eseteknek számához, amikor a *kevésbé szépet* kell előnyben részesítened, mint az egy a végtelenhez.

3. Jóllehet a természet minden egyes alkotásában, ha önmagában véve szemléljük, csakugyan a *szépség maximuma* rejlik, vagy példával élve, jóllehet a természet alkotta *legszebb* rózsá sohasem nő olyan magasra és szélesre, mint egy tölgy, a természet alkotásaiban, abból a nézőpontból megítélve, hogy az utánzó művészetekben miképpen alkalmazhatók, még sincsen *szép* vagy *csúnya*.

Egy élőlény vagy tárgy természete szerint, aszerint, hogy megpillantásakor több viszonylatot észlelünk-e, s hogy milyen jellegűek az észlelt viszonylatok, ez az élőlény vagy tárgy *bájos, szép, nagyon szép, gyönyörű* vagy *csúnya; alacsony, kicsi, nagy, magas, fenséges, otromba, mulatságos* vagy *nevelséges*. Ha e kérdés minden részletére ki akarnánk térni, vaskos munkát kellene írunk, nem egy szótári cikket: itt elégséges az alapelvekre rámutatnunk; az olvasóra bizzuk, hogy alkalmazza azokat, s levonja a további következtetéseket. Arról azonban biztosíthatjuk, hogy akár a természetből, akár a festészetből, erkölcsből, építészetből, zenéből merít példáit, mindig azt fogja tapasztalni, hogy *valóságos szépnek* azt nevezi, amiben benne rejlik valami, ami fölkelte benne a viszonylat eszméjét, s *viszonylagos szépnek* azt, ami olyan viszonylatok eszméjét kelti föl benne, amelyek megfelelnek az összehasonlítandó dolgoknak.

Egyetlen példára hivatkozom itt, az irodalom területéről. Mindnyájan ismerjük a HORATIUS című tragédia fenséges felkiáltását: *Haljon meg!* Megkérdem valakitől, aki nem ismeri Corneille színművét, tehát sohasem hallott az öreg Horatius e szavairól, hogy mit gondol felőlük. Nyilvánvaló, hogy nem tudván, mi ez a *haljon meg!*, nem tudván kitalálni, hogy teljes mondat-e, avagy töredék csak, s alig találván nyelvtani összefüggést a két szó között, a megkérdezett azt fogja felelni, hogy sem *szépnek*, sem *csúnyának* nem tartja. De ha felvilágosítom, hogy ezt egy olyan férfiú válaszolja, akitől megkérdezték, mit kell tenni a csatában, felismeri, hogy a válaszoló bátor ember, hiszen azt gondolja, hogy nem mindig jobb élni, mint meghalni – és érdeklődés ébred benne ama bizonyos *haljon meg!* iránt. Ha azt is közlöm vele, hogy a csatában a haza becsülete forog kockán; hogy a harcos a megkérdezett férfiú fia, hogy már csak ez a fia él, hogy az ifjú három ellenségével fog szembeszállni, akik megölték két fivérét; hogy az aggastyán e szavakat leányának mondja, s hogy római – akkor a *haljon meg!*, mely addig sem *szép*, sem *csúnya* nem volt, annak mértékében *szépül* meg, amilyen mértékben megvilágosodnak a körülményekkel való összefüggései, s végül fenséges lesz.

Változtass a körülményeken és viszonylatokon, költöztess át a *haljon meg!*-et a francia színházból olasz színpadra, az agg Horatius ajkáról Scapin ajkára, s e két szó nyomban *bohózáti elemmé* lesz.

Változtass még jobban a körülményeken, feltételezd, hogy Scapin egy durva, fősvény, zsémbes úr inasa, s három vagy négy bandita támadja meg őket az országúton; Scapin kereket old, gazdája védekezik, ám a túlerő arra kényszeríti, hogy ő is futásnak eredjen; Scapin megtudja, hogy gazdája megmenekült. Hogyhogy, mondja a reményeiben csalatkozott Scapin, elfutott? ó, milyen gyáva! – No de, feleli valaki, *egymaga három ellenében, mit tegyen?* – *Haljon meg!*, válaszolja Scapin. Ez a *haljon meg!* mulatságos. Vitathatatlan tehát, hogy a *szépség*, mint fentebb említettük már, a viszonylatoknak megfelelően *születik meg, fokozódik, variálódik, csökken és enyész el*.

De mit értesz *viszonylaton*? – kérdik majd tőlem. – Nem változtatod-e meg a kifejezés megszokott jelentését, amikor *szépnek* nevezed azt, amit sohasem láttak annak? Úgy

tűnik, nyelvünkben a *szép* eszméjét mindig összekapcsolták a nagyság eszméjével, s a *szépet* nem akkor tudod meghatározni, ha megkülönböztető jegyeit olyan tulajdonságban találod meg, amely számtalan lényben benne rejlik, akiben nincs semmi nagyság vagy fönség. Crousaz bizonnyal hibásan járt el, amikor a *szép* meghatározását igen sok jeggyel terhelte meg, s ezért meghatározása csak igen kevés dologra érvényes; de nem esel-e az ellenkező végletbe, amikor meghatározásodat oly általánosra tágítod, hogy az már-már mindent magába foglal, még azoknak az alakatlan kódaraboknak kupacát is, amelyeket vaktában egy bánya peremére hajítottak? Minden tárgyról feltehető, jegyzi meg továbbá, hogy viszonylatok vannak részei között, mint ahogyan e tárgyak és más tárgyak között is; semmi sincs a világon, amit ne lehetne összerendezni, összehangolni, szimmetriába szervezni. A tökéletesség olyan tulajdonság, amely mindent megillelhet; a *szépséggel* máshogy állunk: csak kevés tárgy sajátja.

Azt hiszem, ez az ellenvetés, ha nem is az egyetlen, de a legkomolyabb, amit ellenem szegezhetnek. Igyekszem válaszolni rá.

A viszonylat általában az elme műveletének eredménye, amikor egy lényt vagy tulajdonságot abból a tekintetből vesz szemügyre, hogy az feltételezi-e egy másik lény vagy tulajdonság létezését. Vegyünk egy példát: ha azt mondom, hogy Péter *jó apa*, olyan tulajdonságával foglalkozom, amely egy másik lény létét feltételezi, a fiáét; így vagyunk minden más viszonylattal is, bármi legyen is az. Miből is az következik, hogy noha a viszonylat csak értelmünkben létezik, észlelését tekintve nem kevésbé a dolgokban van az alapja; azt állítom továbbá, hogy egy dolog mindig valóságos viszonylatokat tartalmaz, amennyiben olyan tulajdonságai vannak, amelyeket egy, az enyémhez hasonló testtel és elmével rendelkező élőlény csak akkor képes felfogni és megvizsgálni, ha más élőlények vagy tulajdonságok létét feltételezi magában a dologban vagy azon kívül; ennek alapján osztom fel a viszonylatokat *valóságos* és *észlelt* viszonylatokra. De van egy harmadik fajta is: a *szellemi* vagy *fiktív* viszonylatoké, azoké, amelyeket, úgy tűnik, az emberi értelem visz be a dolgokba. Egy szobrász ránéz egy márványtömbre; képzelete, mely gyorsabb, mint vésője, lehántja a márványtömbről a felesleges rétegeket, s egy alakot lát meg benne – ám ez az alak igazából képzeletbeli és fiktív alak; a szobrász akár a térnek egy képzelt vonalakkal körülhatárolt szeletében is létre tudja hozni azt, amit képzeletével az imént egy alakatlan márványtömbben teremtett meg. Egy filozófus rápillant a vaktában összedobált kőkupacra; gondolatban megsemmisíti a kupacnak azokat a részeit, amelyek szabálytalanná teszik azt, s így sikerül kiemelnie belőle egy gömböt, egy kockát, szabályos idomokat. Mit jelent ez? Azt, hogy jóllehet a művész keze csak szilárd felszínre tud rajzolni, e rajz képét a gondolat segítségével minden testre át tudja vinni; dehogyis minden testre: akár magába a térbe, az űrbe. A kép, amit a gondolat a levegőbe visz át, vagy amit a képzelet a legalakaltalanabb testekből bányász elő, lehet *szép* is, *csúf* is – de az eszményi vászon, melyre átvittük, az alakatlan test, amelyből kiemeltük, nem lehet az.

Amikor tehát azt mondom, hogy egy élőlény vagy egy tárgy a benne észrevett viszonylatoknak köszönhetően *szép*, korántsem azokról a szellemi vagy fiktív viszonylatokról beszélek, amelyeket képzeletünk beléhelyez, hanem a benne rejlő valóságos viszonylatokról, melyeket értelmünk érzékeink segítségével vesz észre.

Azt állítom viszont, hogy bármilyenek legyenek is a viszonylatok, azok alkotják a *szépséget*, nem abban a szűk értelemben, amelyben a *csinos* ellentéte a *szépn*nek, hanem, ha szabad így kifejeznem magam, filozofikusabb értelemben, mely jobban megfelel a *szép* általános fogalmának s a nyelvek és dolgok természetének.

Ha valaki eléggé türelmes ahhoz, hogy összegyűjtse mindazokat az élőlényeket és tárgyakat, amelyeket *szépnek* nevezünk, csakhamar fel fogja ismerni, hogy e rengeteg élőlény és tárgy között igen sok van, amelyeknek esetében nem vesszük tekintetbe kicsinységüket vagy nagyságukat; a kicsiség és nagyság mit sem számít, ha az élőlény vagy tárgy egymagában áll, vagy ha egy népes fajtához tartozó egyed, s ezért önmagában vizsgáljuk. Aki azt mondta az első fali- vagy zsebóráról, hogy *szép*, vajon figyelembe vett-e egyebet, mint annak szerkezetét vagy részeinek kölcsönös viszonyait? Ha ma azt mondjuk egy óráról, hogy *szép*, vajon figyelünk-e másra, mint használatára és szerkezetére? Ha tehát a *szép* általános meghatározásának minden dologra érvényesnek kell lennie, amit ezzel a jelzővel látunk el, abból ki van zárva a nagyság fogalma. Azért igyekeztem kirekeszteni a nagyság fogalmát a *szép* fogalmából, mert úgy látom, hogy leggyakrabban ezt kapcsolják össze vele. A matematikában azt a problémát nevezik *szép problémának*, amit nehéz megoldani, *szép megoldásnak* pedig egy nehéz és bonyolult probléma egyszerű és könnyű megoldását mondják. A *nagy*, *fenséges*, *emelkedett* fogalmának semmi helye azokban az esetekben, amikor unos-untalan használjuk a *szép* szót. Vegyük sorra ebből a nézőpontból mindazokat az élőlényeket és tárgyakat, amiket *szépnek* szoktak nevezni: az egyikben nem lesz nagyság, a másikban nem lesz hasznosság, a harmadikban szimmetria, sőt olyanok is akadnak majd, amelyekben nyomát sem találjuk a világosan észlelhető rendnek és szimmetriának: ilyen például egy vihar, fergeteg, a káosz ábrázolása; ez esetben kénytelenek leszünk elismerni, hogy az egyetlen közös tulajdonság, mely valamennyiükben megtalálható, a viszonylatok fogalma.

De ha azt kívánjuk, hogy a *szép* általános fogalma érvényes legyen minden élőlényre és tárgyra, amit *szépnek* nevezünk, vajon csak saját nyelvünkre gondolunk, vagy valamennyi nyelvre? Vajon e meghatározásnak csak azokra az élőlényekre és tárgyakra kell érvényesnek lennie, amelyeket franciául *beau*-nak nevezünk, vagy mindazokra, amelyeket héberül, szírül, arabul, kaldeusul, görögül, latinul, angolul, olaszul és valamennyi eddig létezett, napjainkban létező és majdan létező nyelven *szépnek* mondanak? S a filozófus, aki be akarja bizonyítani, hogy e széles körű kirekesztés törvényének alkalmazása után egyedül a viszonylatok fogalma marad meg, vajon kénytelen megtanulni valamennyi nyelvet? Nem elégséges-e, ha megvizsgálja, hogy a *szép* kifejezés jelentése minden nyelvben más-e; hogy az egyik nyelvben olyan dolgokra alkalmazzák, amelyekre egy másik nyelvben sohasem, de bármelyik nyelven használják is, viszonylatok észlelését feltételezi? Az angolok azt mondják: *a fine flavour*, *a fine woman*, egy *szép* illat, egy *szép* nő. Hová jutna egy angol filozófus, ha a *szépről* értekezve figyelembe akarná venni nyelvének ezt a furcsaságát? A nyelvet a nép alkotja, a filozófusnak az a feladata, hogy felderítse a dolgok eredetét; meglepő volna, ha az egyik elvei nem kerülnének gyakorta ellentétbe a másik gyakorlatával. De ha a viszonylatok észlelésének elvét a *szép* természetére alkalmazzuk, még ezen a téren sem kerülünk hátrányos helyzetbe: olyannyira általános elv, hogy nemigen marad ki belőle semmi.

Minden nép a földkerekség minden pontján és minden időben talált egy szót a *színre* általában, más szavakat pedig a különböző színekre és azok árnyalataira. Mit kellene tennie egy filozófusnak, akitől azt kívánnák, magyarázná meg, mi a *szép szín*, ha nem azt, hogy kimutassa, mi az eredete annak, hogy a *szép* szót egy színre alkalmazzuk, általában, bármelyik szín is az, majd feltárja annak okait, hogy egy színárnyalatot miért részesítünk előnyben a másikkal képest? Hasonlóképpen a viszonylatok észlelése tette lehetővé a *szép* kifejezés megalkotását; s annak mértékében, ahogyan változtak a vi-

szonylatok és változott az emberek elméje, megszületett a *csinos, szép, bájos, nagy, fenséges, isteni* szó és még igen sok más kifejezés, amelyeket fizikai és erkölcsi dolgokra egyaránt alkalmaztak. Ezek a *szép* árnyalatai. De hadd fejtsem ki alaposabban ezt a gondolatot:

Amikor azt kívánjuk, hogy a *szép* általános fogalma minden *szép* dologra találjon, vajon csak azokról a dolgokról beszélünk, amelyeket itt és most illetünk ezzel a jelzővel, vagy azokról is, amelyeket a világ keletkezésekor neveztek *szép*nek, valamint azokról, amelyeket ötezer évvel ezelőtt, háromezer mérföldnyire innen mondtak annak, s amelyeket az elkövetkező korokban fognak annak nevezni; azokról is, amelyeket gyermekkorunkban, felnőttként és öregén láttunk *szép*nek; azokról, amelyek kiváltják a pallérozott népek csodálatát, amelyek a vadembereket is elbűvölik? Vajon e meghatározás érvénye helyhez és időhöz kötött-e, vajon részleges-e, avagy minden élőlényre és minden tárgyra kiterjed, minden időkre, minden emberre és minden országra? Amennyiben az utóbbi nézetet fogadjuk el, igencsak közel kerültünk alapelvemhez, s más módszert nem is találunk, amellyel összeegyeztethetnénk a gyermek és a felnőtt ítéletét; a gyermekét, akinek csak a szimmetria és az utánzás egy parányi elemére van szüksége ahhoz, hogy ámuljon és gyönyörködjék, s a felnőttét, aki csupán hatalmas paloták, remekművek láttán esik bámolatba. De arra sem találunk más módszert, hogy a vadember és a pallérozott ember ítéletét egyeztessük össze: a vademberét, akit egy üvegfüggő, egy vasgyűrű vagy egy réz karperec is megigéz, s a pallérozott emberét, akinek figyelmét csak a legtokéletesebb tárgyak vonják magukra; az egykori ember ítéletét, aki a *szép, nagyszerű* stb. jelzőket kunyhókra, viskókra, csűrőkre pazarolta, s a mai emberét, aki e szavakat az emberi képességek végső megfeszítésével létrehozott alkotásoknak tartja fenn.

Tekintsd a *szépséget* a viszonylatok észlelésének, s nyomon követheted fejlődésének történetét a világ keletkezésétől napjainkig; válassz más tulajdonságot az *általános szép* megkülönböztető jegyül, bármi mást, s azt fogod tapasztalni, hogy ez a fogalom nyomban a tér és az idő egyetlen pontjára összpontosul.

A *szép* alapja tehát a viszonylatok észlelése, ezt nevezik a népek egy sor szóval, amelyek különböznek ugyan egymástól, ám mind a *szép* különféle válfajait jelölik.

De a mi nyelvünkben, s csaknem valamennyi többi nyelvben is, a *szép* kifejezés gyakorta ellentéte a *csinosnak*; ha ebből az új nézőpontból vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy a *szép* kérdése nyelvi probléma csupán, s most már mindössze az a dolgunk, hogy pontosan tisztázzuk, milyen fogalmakat kapcsolnak ehhez a kifejezéshez.

Minekutána megpróbáltuk kimutatni, hogy mi a *szép* eredete, feladatunk már csak az, hogy megvizsgáljuk, mi az eredete a *szépségről* alkotott különféle nézeteknek; ez a vizsgálat fogja teljességgel megmutatni, hogy helyesek-e elveink; be fogjuk bizonyítani ugyanis, hogy e különbségek a természeti és a művészeti alkotásokban észlelt vagy azokba beleképzelt viszonylatok sokféleségéből erednek.

Az a *szép*, mely egyetlen viszonylat észleléséből következik, általában csekélyebb, mint az, amely több viszonylat észleléséből fakad. Egy *szép* arc vagy egy *szép* festmény látványa nagyobb hatást tesz ránk, mint egyetlen színé; a csillagos égbolt nagyobb, mint egy kék függöny; egy táj nagyobb, mint egy szántóföld; egy épület nagyobb, mint egy sík terep; egy zenemű nagyobb, mint egy hang. A végtelenségig mégsem szabad szaporítani a viszonylatok számát, a *szépség* ugyanis nem követi ezt a növekedést: a *szép* dolgokban csak annyi és olyan viszonylatot fogadunk el, amennyit és amelyet egy éles elme világosan és könnyűszerrel fel tud fogni. De mi ez az *éles elme*? Hol

van az a pont az alkotásokban, amelyen innen a viszonylatok hiánya következtében e munkák túlságosan egyhangúnak tűnnek, s amelyen túl agyonzsúfoltnak ítéljük őket? Ez az első forrása az ítéletek sokféleségének: itt kezdődnek a viták. Abban mindenki egyetért, hogy a *szép* létezik, s hogy az észlelt viszonylatok eredménye, de attól függően, hogy ki-kí mennyi ismerettel, tapasztalattal rendelkezik, mennyire járatos az ítékezésben, okoskodásban, megfigyelésben, s elméje természettől fogva milyen széles területet képes átfogni – ettől függően mondják, hogy egy dolog szegényes vagy pompás, zavaros vagy tartalmas, jelentéktelen vagy súlyos.

De hány és hány kompozíciót ismerünk, amelyben a művész kénytelen több viszonylatot alkalmazni, mint amennyit a tömeg felfogni képes, s amelynek értékével csak művésztársai vannak teljességgel tisztában, vagyis éppen azok, akik a legkevésbé hajlamosak rá, hogy elismerjék! Ez esetben mi lesz a *széppel*? Vagy tudatlan emberek nyájának mutatják be, akik nem képesek felismerni, vagy néhány irigy ember felismeri ugyan, de azután mélyen hallgat róla: olykor egy zenei remekmű hatása mindössze ennyi. D'Alembert azt írja ELÖLJÁRÓ BESZÉD-ében, melyet igencsak érdemes idézni cikkünkben, hogy minekutána tudománnyá emelték a zenetanulást, a zene hallgatását is tudománnyá kellene formálni; hadd tegyem hozzá, hogy minekutána megalapozták a költészettant és a festészet tanát, hiába alapozták meg az olvasás és látás tanát is, s hogy némelyik mű megítélése mindig is látszólag egyontetű lesz, ami a művész számára kevésbé bántó ugyan, mint a vélemények megoszlása, mégis rop-pant elszomorító.

A viszonylatok végtelenül sokfélék lehetnek: vannak viszonylatok, amelyek kölcsönösen erősítik, vannak, amelyek gyöngítik és mérséklük egymást. Mennyire másképpen gondolkodunk egy tárgy *szépségéről*, ha valamennyi viszonylatát felfogtuk, mint ha csak azoknak egy részét! Ez az ítéletek sokféleségének második forrása. Vannak meghatározatlan és vannak meghatározott viszonylatok: az előzők esetében megelégszünk azzal, hogy csak akkor nevezzük őket *szépnek*, ha nem a tudomány vagy a művészet közvetlen és egyedüli feladata, hogy meghatározásukat adja. De ha meghatározásuk valamely tudomány vagy valamely művészet közvetlen és egyedüli feladata, nemcsak e viszonylatokat kívánjuk ismerni, hanem értéküket is; ezért beszélünk *szép* teorémáról, de nem beszélünk *szép* axiómáról, noha nem vitatható, hogy egy viszonylatot kifejező axiómának is megvan a maga *valóságos szépsége*. Ha a matematikában azt mondom, hogy az egész nagyobb, mint a rész, kétségkívül végtelenül sok partikuláris tételt állítok fel a mennyiségek felosztásáról, de nem határozom meg, hogy mennyivel nagyobb részeinél az egész; ez majdnem olyan, mintha azt mondanám: „A henger nagyobb, mint a beleírt gömb, s a gömb nagyobb, mint a beleírt kúp.” Csakhogy a matematika tulajdonképpeni és közvetlen feladata az, hogy meghatározza, mennyivel nagyobb vagy kisebb egy test egy másik testnél, s aki bebizonyítaná, hogy arányaik mindig a 3, 2, 1 arányának felelnek meg, csodálatra méltó teorémát állítana fel. A *szépség*, mely mindig a viszonylatokban rejlik, ebben az esetben a viszonylatok számának és felismerésük nehézségének arányában rejlene. Az a teoréma, mely azt állítaná, hogy az egyenlő szárú háromszög csúcsából az alap középpontjára húzott vonal két egyenlő szögre osztja a szöget, nem volna csodálatra méltó, ám az a teoréma, amely azt mondaná, hogy egy görbe aszimptotái állandóan közelednek a görbéhez, de sohasem találkoznak vele, s hogy a tengely egy része által alkotott területek, a görbe egy szelete, az aszimptota és az ordináta meghosszabbítása úgy aránylik egymáshoz, mint egy bizonyos szám egy másik bizonyos számhoz – ez a teoréma *szép* volna. Ebben az esetben,

de sok más esetben is, a *szépség* szempontjából nem közömbös körülmény a meghök-kentés és a viszonylatok kombinált hatása, mely mindig bekövetkezik, ha a teorémát, amelynek helyességét bebizonyítják, eladdig téves állításnak tartották.

Vannak viszonylatok, amelyeket többé-kevésbé alapvetőnek tartunk: ilyen például a magasság, a férfi, nő, gyermek tekintetében; *szép*, mondjuk egy gyermekről, noha kicsi; egy *szép* férfinak feltétlenül magasnak kell lennie; egy nőtől kevésbé várjuk el ezt a tulajdonságot: egy alacsony nőt könnyebben mondunk *szépnek*, mint egy alacsony férfit. Azt gondolom, hogy ilyenkor az élőlényeket nemcsak önmagukban véve vizsgáljuk, hanem annak a helyzetnek viszonylatában is, amit a természetben, a világ-mindenségben elfoglalnak; az élőlények és tárgyak nagyságáról alkotott mértékünk annyira pontos, amennyire a világmindenséget ismerjük; de hogy mikor helyes ez a mérce, nem tudhatjuk. Az utánzó művészetekben az ízlések és ítéletek sokféleségének ez a harmadik forrása. A nagy művészek egyébként szívesebben vették, ha mércéjük kissé nagyobb volt, mint azt, ha túlon túl kicsi, ám valamennyiük mércéje különböző volt, mint ahogy talán nem is a természet mércéje.

Az érdek, a szenvedély, tudatlanság, az előítéletek, az erkölcsök, az éghajlat, a szokások, a kormányzatok, vallások, események vagy meggátolják a bennünket környező lényeket abban, hogy különféle eszméket gerjesszenek tudatunkban, vagy képessé teszik erre őket, egyszersmind megsemmisítve legtermészetesebb kölcsönös viszonylataikat, esetleges, szeszélyes viszonylatokkal váltva fel azokat. Ez az ítéletek sokféleségének negyedik forrása.

Az emberek mesterségükhöz és ismereteikhez viszonyítanak mindent: többé-kevésbé valamennyien Apellész kritikusának szerepét játsszuk, s noha csak a cipőt látjuk, ítéletet alkotunk a lábszárról is, vagy csak a lábat látjuk, de a cipőről is nyilatkozunk. Ám nem csupán a művészeti alkotások megítélésekor járunk el így vakmerően vagy kérdésőn a részletek dolgában, a természet alkotásainak esetében sem teszünk másképpen. Egy nézelődő ember a kert tulipánjai közül azt fogja a *legszebbnek* találni, amelynek alakja, színe, szirma, tarkasága szokatlan, ám a festő, akit a művészetének szempontjából lényeges fényhatások, árnyalatok, a *clair-obscur*, a formák érdekelnek, mit sem törődik azokkal a jegyekkel, amiket a virágkedvelő megcsodál, s éppen azt a virágot választja modellnek, amelyet az lenéz. A képességek és ismeretek sokfélesége az ítéletek sokféleségének ötödik forrása.

Lelkünknek hatalmában áll, hogy összekapcsolja mindazokat az eszméket, amelyeket külön-külön fogadott be; azzal a képességgel is rendelkezik, hogy a róluk alkotott eszmék segítségével összehasonlítsa a tárgyakat, megfigyelje kölcsönös viszonylataikat, eszméit kedve szerint kiterjessze vagy szorosabbra vonja, s külön-külön vizsgálja mindazokat az egyszerű eszméket, amelyek esetleg együttesen jelentkeztek az őket közvetítő benyomásban. A léleknek ez utóbbi műveletét *absztrakciónak* nevezzük. A testi szubsztanciák eszméi olyan különféle egyszerű eszmékből állnak össze, amelyek együttesen hatottak ránk, amikor érzékeink találkoztak a testi szubsztanciákkal; e szubsztanciákat meghatározni csak akkor tudjuk, ha az érzékelhető eszméket különválasztjuk egymástól. Az efféle meghatározások esetleg annak az embernek is megglehetősen világos fogalmat adhatnak egy szubsztanciáról, aki közvetlenül sohasem észlelte azt – feltéve, hogy érzékei segítségével előzőleg külön-külön befogadta már mindazokat az egyszerű eszméket, amelyek benne foglaltatnak a meghatározott szubsztancia komplex eszméjében; ám ha nincs birtokában a szubsztanciát alkotó valamelyik egyszerű eszme fogalmának, s ha hiányzik az az érzéke, amellyel észlelhetné, vagy ha

ez az érzékszerve javíthatatlanul meghibásodott, egyetlen meghatározás sem tudja felkelteni benne azt az eszmét, amelyről előzetesen nem volt érzéki észlelete. Ez az ítéletek sokféleségének hatodik forrása, amikor egy leírás *szépségéről* nyilatkozunk; mert hány és hány emberben élnek hamis fogalmak, hiányos fogalmak ugyanazon tárgyról!

A szellemi dolgok megítélésében még kevésbé értenek egyet az emberek: jelek ábrázolják valamennyit, s jóformán e jelek egyikének sincs olyan szabatos meghatározása, mely meggátolná, hogy jelentése az egyik ember számára ne legyen tágabb vagy szűkebb körű, mint a másik ember szemében. A logika és a metafizika sokkal jobban megközelítette volna a tökéletességet, ha jó szótárunk volna a nyelvről – ám ez a mű még várat magára; s mivel a szó az a szín, amivel a költészet és az ékesszólás dolgozik, várhatunk-e egyetértést egy festmény megítélésében, míg azt sem tudjuk, hogy mit tartunk a színekről és árnyalatokról? Ez a hetedik forrása az ítéletek sokféleségének.

Bármely élőlényről vagy tárgyról alkotunk véleményt, a tanulmányaink, neveletésünk, előítéleteink vagy eszméink mesterséges rendje által felkeltett tetszés vagy visszatetszés egyaránt arra a meggyőződésünkre támaszkodik, hogy ezeknek az élőlényeknek vagy tárgyaknak ama tulajdonságai, amelyek érzékelésére alkalmas szervekkel vagy képességekkel rendelkezünk, bizonyos fokig tökéletesek avagy fogyatékosak. Ez az ítéletek sokféleségének nyolcadik forrása.

Bízást állíthatjuk, hogy azok az egyszerű eszmék, amiket ugyanazon tárgy kelt fel különböző személyekben, éppannyira különböznek egymástól, mint e személyek tetszése vagy nemtetszése. Ez az érzés igazsága. Az, hogy több személynek az egyszerű eszmékről ugyanazon időpontban alkotott nézetei különböznek egymástól, semmivel sem különösebb, mint az, hogy egyazon személy véleményei különböző időpontokban különböznek egymástól. Érzékeink állandóan ingadoznak: egyik nap szinte vakok vagyunk, a másik napon rosszul hallunk, s egyik napról a másikra másképpen látunk, érzékelünk, hallunk. Ez a kilencedik forrása annak a jelenségnek, hogy ugyanazon életkorú embereknek és egyazon embernek különböző életkorában más és más az ítéletük.

Megesik, hogy valamilyen véletlen folytán a *legszebb* dologhoz kellemetlen képzetek tapadnak: rajongsz a spanyol borért, de ha csak egyszer is hánytatóval együtt ittad, megutálod; ezek után már nem függ akaratodtól, hogy e bor láttán émelygést érz-e vagy sem: most is jó a spanyol bor, de neked más a viszonyod hozzá. Hasonlóképpen egy bizonyos oszlopcsarnok pompázatosan nagyszerű – ám ebben a csarnokban lelte halálát barátom. Vagy: ez a bizonyos színház nem szűnt meg *szép* lenni, mióta kifütyültek benne, de ha csak megpillantom, rögtön fölhangzik fulemben a fütty. Az oszlopcsarnokban semmi mást nem látok, csak haldokló barátomat: nem érzékelem többé a *szépségét*. Ez a tizedik forrása az ítéletek sokféleségének: amaz esetleges érzések kapcsolódása, amelyeket képtelenek vagyunk leválasztani a központi eszméről.

Post equitem sedet atra cura

Összetett tárgyak esetében, amelyek természeti és mesterséges formákat egyaránt tartalmaznak, mint például az épületek, kertek, öltözetek stb., ízlésünk másféle képzetársításra támaszkodik, ez pedig félig ésszerű, félig önkényes: ha bármilyen kicsiny analógiában is van egy ártalmas dolog mozgásával, hangjával, alakjával, színével, a hazánkban uralkodó nézetekkel, honfitársaink konvencióival stb. – mindez beépül ítéletünkbe. Amennyiben ezek az okok arra készítetnek bennünket, hogy az élénk, ragyogó színeket a hiúság vagy valamely más hitvány érzelmi vagy értelmi tulajdonság jelének tekintsük, avagy némelyik forma gyakorta előfordul parasztok közt avagy

olyan emberek körében, kiknek mesterségét, tevékenységét, jellemét utáljuk, megvetjük, úgy e járulékos képzetek akarattunktól függetlenül újra és újra fölgerjednek bennünk e szín és forma képzetével együtt, ezért kellemetlennek fogjuk mondani ezt a színt és formát, jóllehet onmagukban véve nem azok. Íme, az ítéletek sokféleségének tizenegyedik forrása.

Van-e hát bármi a természetben, amit mindenki *szépnek* tart? És mi az? A növények struktúrája? Az állatok mechanizmusa? Maga a világegyetem? De akik a leghevesebben rajonganak a nagy egész részei közt uralkodó viszonylatokért, rendért, szimmetriáért, összefüggésekért, bár nem tudják, hogy mi végre alkotta meg azt a Teremtő, vajon nem az Istenségről vallott eszméik következtében hajlamosak tökéletesen *szépnek* mondani a világot? Vajon nem kiváltképp azért tartják-e remekműnek ezt a művet, mert teremtményének hatalma is, akarata is volt hozzá, hogy ilyennek alkossa meg? Hány és hány esetben, amikor a művész pusztá nevének alapján nem volna hasonlóképpen jogunk tökéletesnek tekinteni egy művet, mégis rajongunk érte! Ezt a képet Raffaello festette – több nem is kell. Ez a tizenkettedik forrása, ha nem is az ítéletek sokféleségének, de tévességüknek.

A szfinx, a szirén, a faun, a minotauros, az eszményi férfi stb., e merőben képzeletbeli lények *szépségének* megítélésében kevésbé oszlanak meg az emberek, s ebben nincs is semmi meglepő: ezeket a képzeletbeli lényeket ugyanis a valóságos lényekben megfigyelt viszonylatok alapján alkották meg, de a minta, melyhez hasonlítaniok kell, szét van szórva a természet valamennyi alkotásában, így hát voltaképpen mindenütt jelen van, és sehol sincs jelen.

De bármi legyen is az oka ítéleteink sokféleségének, ez semmiképp sem jogalap arra, hogy azt higgyük: e viszonylatok észlelésében megnyilatkozó valóságos *szép* agyrem; alapelvünk alkalmazása a végtelenségig variálható, esetleges módosításai irodalmi vitairatokhoz és csatározásokhoz vezethetnek, ám maga az alapelv állandó. Talán két ember sem él földünkön, aki ugyanabban a tárgyban pontosan ugyanazokat a viszonylatokat észlelve e tárgyat ugyanazon szinten tartaná *szépnek*; de ha volna egyetlen ember, akire semmilyen viszonylat sem hat, az teljességgel balga volna; ha csupán néhány műfajban volna érzéketlen a viszonylatokra, ez arról tanúskodna, hogy hiányzik belőle az animális szervezet ökonómiája – ám a faj többi cgyedének általános állapota és helyzete még ebben az esetben is megóvna bennünket a kételkedéstől.

A *szép* nem mindig az értelmes ok műve: a mozgás gyakorta káprázatosan sok meglepő viszonylatot hív életre egy önmagában szemlélt lényben vagy több, egymással összehasonlított lény között. A természetrajzi gyűjtemények számos példával szolgálnak e tekintetben. Ebben az esetben a viszonylatok esetleges, legalábbis a mi szemünkben esetlegesnek látszó kombinációkból következnek. A természet igen sokszor játékosan utánozza a művészet alkotásait; s bizvást kérdezhetnénk, még ha nem mondom is, hogy igaza volt annak a filozófusnak, aki a vihartól egy ismeretlen szigetre vettelve néhány mértani idomot pillantott meg, mire így kiáltott föl: *Bátorság, barátaim, íme, emberi lábnyomok!* – bizvást kérdezhetnénk tehát, vajon hány viszonylatot kell felfedeznünk egy tárgyban ahhoz, hogy teljes bizonyossággal művész alkotásának tekintsük; hogy milyen esetekben nyom többet a latban egyetlen szimmetriahiba, mint a viszonylatok adott summája; hogy miképpen aránylanak egymáshoz az esetleges ok működésének időtartama és az általa kiváltott hatásokban észlelhető viszonylatok; s hogy a Mindenható alkotásain kívül vannak-e olyan esetek, amikor a viszonylatok számát semmiképp sem ellensúlyozhatja a kockadobások száma.

Almási Miklós

EGY FOGALOM REKONSTRUKCIÓJA

A *fenséges* avitt esztétikai terminusáról van szó, ami a *dekonstrukció* nagy áramában egy kis *rekonstrukciós* szigeteket kezd alkotni. Nem „durva” jelentésében került elő, mondjuk monumentális épületek rehabilitásaként, nem is egykori, etikai jelentésében, mint a tragikus nagyság lenyűgöző-megsemmisítő-felemelő impulzusa. A fogalom revitalizációját – mint látni fogjuk – az avantgarde onértelmezése igényelte, és a posztmodern békülékenysége (voltaképp jobb híján) hozta be. Azt a „valamit” lehet vele interpretálni, amire a modernizmusok metaforái mutatnak, de amihez eddig nem talált igazi *terminus technicust*. Longinus (vagy a neki tulajdonított írás), majd Burke híres dolgozata után Kant modernizálta ezt a fogalmat: a *formátlanság* elvének bevezetésével teremtette meg azt a filozófiai többértelműséget, amihez – legalábbis most úgy látszik – érdemes volt visszanyúlni.

Valahogy így történhetett, hogy a *fenséges* fogalma a nyolcvanas évekre elveszítette negatív, biedermeier csengését, és aktuális esztétikai fogalom lett: míg a szépség – akaratlanul is – lekerekítettséget, tehát formáltságot tételez fel, addig a *fenséges* nyers, őseredeti, természeti mivoltában ragadja meg a befogadót: nem akar tetszeni, formátlansága maga a forma, a befogadót nem akarja elbűvölni, sőt lerohanja, „megerősztolja” – úgyhogy nem tud tőle elszakadni, hatása elementáris. „A *fenséges* érzése tehát a nemtetszés érzése, amely abból fakad, hogy a képzelőerőnek az ész által történő becslése elégtelen, és ugyanakkor ennek során feléled egy olyan tetszés, amely a legnagyobb érzékelőképeség elégtelensége üléletének az eszmékkel való megegyezéséből ered...” (Kant: AZ ÍTÉLŐERŐ KRITIKÁJA. Bp., 1966. 223. o.) Hatása épp ellenkezője a szépségének: itt az érzékeink tiltakoznak, de a dolog mégis lebilincsel. („*Fenséges az, ami az érzékek érdekével szemben való ellenállása révén közvetlenül tetszik.*” Uo. 233. o.) Ez az érzékitől – az *aisztéziszisztól* – elszakadó esztétikai magatartás jött kapóra az avantgarde-nak, s talán ezért is lett a modern művészet befogadási paradigmája. Ami taszít közvetlenül (közvetlenebbül) érint. – És közvetlenül képes gondolati összefüggések átadására. Ami eredetileg ugyancsak kantü ötlet volt, csak le kellett porolni.

Egy végtelenbe nyúló hegyorom vagy hirtelen előbukkanó szakadék épp azzal hat ránk, hogy közelükben csak porszemnek érezzük magunkat. Ez a hatás az összemérhetetlenségből származik, valamint a nem emberkéz alkotta alaktalanságból. Valami atavisztikus – mágikus? – tisztelet ébred a szemlélőben – persze: ha biztonságban érezheti magát, de még a veszélyeztetettség *határán*. Egy repülőgép magasságából vagy igen nagy távolságból ezek a csúcsok és szakadékok közönyösen hagynak. De ha fizikai létünket egy kicsit is megérinti a jelenlét veszélye, akkor a borzongás mellett csábítani is kezd ez az élmény: a *fenséges* – kelepce.

De az avantgarde onértelmezése számára azért is lett vonzó ez a fogalom, mert itt már nincs sem mimetikus, sem konstrukciós elv, ami a hatást befolyásolná: a *fenséges* – mint természeti jelenség – művészetén kívüli élmény. Hogy Kant mégis bevonta az esztétika körébe, annak az az oka, hogy a művészetben nemcsak a szépség (és vele a mimetikus világmegidézés) lehet az alkotások centruma, hanem a befogadó egysz-

tenciális összemérhetetlenségének felmutatása is (milyen törekény, vagy ellenkezőleg, milyen végtelen bonyolult természeti-természetben túli mivolta). Ezért lett – Lyotard óta – a posztmodern egyik vezető kategóriája: az *ábrázolhatatlan* megjelenítésének avantgarde törekvését tudja kifejezni, másfelől az *inneffabile* régi esztétikai vágyalmát (Goethe ideálját) ígéri megvalósulni. Kant ezt így fogalmazza: „*A fenségest így írhatjuk le: ez olyan (természeti) tárgy, amelynek képzete a lelket arra rendeli, hogy a természet elérhetetlenségét eszmék ábrázolásaként gondolja. Szó szerint véve... az eszmék nem ábrázolhatók...*” Mégis arra kell törekednünk, hogy „*a természetet mint valami érzékfeletti ábrázoltat gondoljuk el, anélkül hogy az ábrázolást objektíve létre tudnánk hozni*”. (Kant: i. m. 234. o.)

Az ábrázolhatatlan részint feladat, részint lehetetlen törekvés: a „mégis” parancsa. Azaz véglegesíti a mimetikus elvvel való fogalmi szakítást, anélkül hogy a művészetkonstrukció elméletéhez fordulna segítségül. Ezért úgy tűnik, hogy a fenséges rugalmasabb és továbbformálható fogalom a késői XX. század számára. (Vö. Christine Pries [hrsg]: [1989] *DAS ERHABENE. ZWISCHEN GRENZERFAHRUNG UND GRÖßENWAHN*, Weinheim. Valamint azok az írások, melyek ezt az újabb látásmódot elindították: Adorno: *ÄSTHETISCHE THEORIE*, Frankfurt, 1970, kezdte ezt a trendet, a zászlót Lyotard, Jean-François: *L'INHUMAIN. CAUSERIES SUR LE TEMPS* című kötete bontotta ki – Paris, 1988 – a fenséges és az avantgarde lényegi rokonságáról szóló provokatív írásaival.)

Ezek az újabb kutatások tárták fel e jelenség kétarcúságát. A fenséges részben az irracionális-mágikus archetípusokra játszik, részben a tisztán racionális befogadási aktusokra, azaz az „*ésszemék elképzelésének*” (Kant) intelligibilis képességére. Az ábrázolhatatlan egyben érzékelhetetlen, csak szellemileg léphetünk vele kapcsolatba, az ész a fantázia révén jut vele kapcsolatba – ami már Kantnál is paradox párosítás volt. A fenséges így olyan jelenség, melyhez már nem fér hozzá a hermeneutikai megközelítés: nincs jelentő és jelentett – egy szakadék nem jelent „valamit”; ugyanakkor azonnal *metaforizálódik*: végül is a felkeltett rettenet vagy az összemérésben tudatosuló esendőségünk sajátos metaforikus jelentést hív elő, amit nem a jelenségben, hanem magunkban találunk. Ismét Kant: „...*az igazi fenségest csak az ítéletet alkotónak a lelkében kell keresnünk, nem pedig abban a természeti tárgyban, amelynek megítélése az ítélet erre a hangulatra indítja*.” (Kant: i. m. 222. o.) Gondoljunk csak meg, hogy az avantgarde festészet és szobrászat milyen mélyen vonzódik a természet ősformáihoz, hogy olykor mennyire nem akar művészet lenni, csak éppen a természet alakzatainak gyűjtője (kavicsoktól a kristálystruktúrákig). A fenségesben Kant a művészet olyan terrénumát fedezte fel, melynek jeleit még szinte alig láthatta, de ami profetikusan bizonyult. Az *ábrázolhatatlan* kifejezésének igényét jelentette be, azt, amit most Lyotard (sok tekintetben Adorno nyomán) tart fontosnak.

Az ábrázolhatatlan átélése az igazi *esemény* az avantgarde művekben: valami „beleenyúl” a befogadó lelkébe, és személyisége lényegét érinti meg: nem tudja, mi az, de érzi, hogy szubsztancialitását találta telibe a mű. Ez az, amit Lyotard a fenséges „*esemény*”-jellegének nevez. (I. m. 161. o.) Arról ír, hogy „*megtörténik-e*” az *esemény* (Ereignis: Heidegger), azaz a mű „*belépésének*” csodája: „*Mielőtt az ember azt kérdezi: mi ez, mit jelent ez? tehát a »quid« előtt arra van szükség, hogy megtörténjen, »quod«.* Az, hogy megtörtént, *voltaképp mindig megelőzi azt a kérdést, hogy mi az, ami megtörtént. Mert hogy ez megtörtént: ez a kérdés, mint esemény; a kérdés csak ezután vonatkozik magára az eseményre, ami éppen bekövetkezett. Az esemény mint kérdés történik, még mielőtt az mint kérdés*

megjelenik." A mű mint esemény úgyszólván már ontológiai konstitúciójában is a fenséges felé mutat.

Másodszor: ami ez után következik, az a befogadói válasz – amit leegyszerűsítve így írhatnék körül: úgy érzem-e, hogy a mű hatására történt bennem valami. Ez a fenséges hatásmechanizmusának másik aktuális mozzanata: a modern/avantgarde művek ezt az *egzisztenciális* hatást célozzák meg – akkor is, ha ez csupán ritkán sikerül. Így aján-dékoznak meg a „*felfokozott lét élményének élvezetével*” (Lyotard). Vagy létünk kérdéses-ségét sejtetik meg velünk. Pusztán azzal a gesztussal, hogy túllépnek a tetszés-nem tetszés tárgyi körén, és *közvetlenül* nyúlnak bele lelkünkbe, illetve használják intellek-tuális vízióinkat. Közvetlen alatt értve a formátlanságnak, jelentésnélküliségnek ezt a referencia és lekerekítettség nélküli hatóerejét. Harmadszor: ez a képlet elsősorban nem érzelmeket, hanem eszméket evokál. Mégpedig *anélkül*, hogy *szimbolikus formákkal közölné őket*. Ez is kanti örökség: „*Nem szabad aggódnunk, hogy a fenséges érzése veszíteni fog az olyan elvont ábrázolásmóddal, amely az érzékiség szempontjából teljesen negatív. A kép-zelőerő éppen a korlátok ezen eltávolítása révén mégis határtalannak érzi magát, noha az ér-zéken túl semmi olyat nem talál, amihez igazodhatnék...*” (Uo. 240. o.) Lyotard több tanulmányában is ezt a fonalat szövi tovább: az ábrázolhatatlan, a kifejezhetetlen evo-kációja ugyan abszurd vállalkozás, de ezt az abszurdumot vállalja magára a művészet, jelesül az avantgarde. Az ábrázolhatatlan, a fenséges a befogadót átemeli a referen-ciális megjelenítés zsilipén, és benne evokálja azt, ami különben ábrázolhatatlan.

Kétségtelen, hogy a fenséges mint klasszikus fogalom nem fedi teljesen az itt vázolt esztétikai jelenségeket: a kanti prófécia aktualitására csak napjainkban jöttünk rá, a szó viszont közben már visszavonhatatlanul múzeumivá dermedt. Mégis, amit jelöl – létezik: az esztétikum *ma már nem a szépség* köré szerveződik, sőt épp ellenkezőleg, a szépség (és vele az érzékiség) csupán egyik fókusza a művészetnek, a másik az intel-lektuálisnak és atavisztikusnak, a nem képszerűnek és csak hatásbelinek az a keveréke, amit Kant próbál körülírni a fenségessel. (Kant már azt is sejtette, hogy a fenséges magasabb rendű, legalábbis prioritást élvez a szépséggel szemben.) Ez a másik művé-szetelv az ábrázolhatatlan „*ősválami*” feltételezéséből indul ki, és így közelebb áll a ki-mondhatatlan, az *ineffabile* ideáljához, mint a szépség, ami oly esendő a trivializálódás csábításával szemben.

Mert a szépségfogalom bizony súlyosan diszkreditálódott: a giccses változatában nyilvánvaló hazug jellege, ám Marcuse még jeles művek esetében is a lekerekítettséget kritizálta, azaz a szépség konfliktusokat elsimító szerepét, de ettől a hagyománytól igyekszik elszakadni a posztmodern érzékenység is. Más kérdés, hogy épp a XX. szá-zad végére támadt fel ismét a szépség iránti vágy. (Gombrich helyesen írta, hogy ha a szépségesztétika reménytelenül idejét múlta is, s ha nem hiszünk is már a szépség-metafizikákban, azért mindig különbséget tudunk tenni szép és szebb között...)

*

Mindebből azonban az is következik, nem lehet túl sokat e kanti fogalom mögé vetí-teni: a fenséges legfeljebb *a mű hatásra való kihegyeztségében* közelíti meg az eredeti – természeti – élményt. Különben is Kantnál a fenséges a szépség ellentétes párja, mind-kettő emelkedett élményt kínál, csak a fenséges dinamikusabb hatással lép meg: az a döbbenet, rettegés vagy ámulat, amiben részünk van, a morális eszménnyel való fel-töltődésünket adja: úrrá leszünk a rettegésen, az élmény „üzenete” az, hogy legalábbis egyenrangúak vagyunk a fenyegető – természeti – erőkkel. De a kiindulópont *saját*

semmisségünk villanásszerű átélése: a fenségesnek is megvan a maga katarzistípusa. A modern művészet a hatásnak ezt a második lépcsőjét vagy üresen hagyja, és a nézőre bízva, mit kezd vele, vagy ironikusan, játékosan használja. Mert képtelen a végtelenség és a természetihez hasonló egzisztenciális megrendülés teljes élményének létrehozására.

A fenséges tehát kétlépcsős hatásmechanizmussal dolgozik. Közvetlenül az ember semmisségét dokumentálja, valamint az érzékek csödjét. (Képtelenek vagyunk „érzékeln” a végtelenséget, annál inkább saját hangya mivoltunkat.) De az érzékek csödjé (az *aisztéziszis* kirekesztése) egyben *belépő egy magasabb élmény világába*. Kant ezt az átélést éppoly kevésbé magyarázza, mint Lyotard: de ez a kettős szint a klasszikus művészeti paradigmában is jelen van: a közvetlen hatás és a szellemi tartalom nem azonos, az egyikről el kell jutni a másikhoz. A fenséges viszont antinómiát varázsol e két szintből: nem az a lényeges, hogy nem értjük, amit látunk, hogy érzéki szinten képtelenek vagyunk befogadni; az az intellektuális hatás a fontos, amit az *érzéki befogadás kapitulációja* kivált: az intellektuális reflexió beindulása. Persze: ennek is van triviuma – lásd a nagyképű érveket egy-egy transzavantgarde mű „magyarázatakor”. Mégis: a tiszta intellektuális hatásra való kihegyezettség – a modern művészet egyik opciója.

Lyotard egy lépéssel közelebb megy a fenséges hatásmechanizmusának leírásához: az érzéki „válasz” kapitulációja és az intellektuális átélés közé egy sajátos „blackout”, a reflektív megértés kihagyása illeszkedik. (Lyotard „*lyuk*”-ról beszél...) A gondolat Adornóra utal: az ő (avantgarde) művészi ideálja volt a tűzijáték, a villámcsapás, a sokkhatást kiváltó pillanat, *az erupció mint evokáció*. A döbbenet mágiája – melyben a frász hirtelen végigfut egész lényünkön, és egy villanásra megbénítja az egyébként mindig készenlétben álló jelentéstulajdonító készségünket. Egyszer csak berobban világunkba valami – aminek hatására, a sokk múltán, de már tudatunkban, feldereng a szellemi hatás. A *blackout* az ugrás helye: másképp nem járható be az imént leírt két lépcső, az érzékek elutasító és az ész elsajátító fázisa.

Mégis, a váltás maga: rejtvény – helye az intuitívnek, a tudattalan közreműködésének. Kant megelégedett a paradox fordulat leírásával: a fenséges a képzelőerő és észfogalmak „rövidzárlata”. Valójában itt *töréssel* kell szembenéznünk. Töréssel, melyben azonban a mélység mutatkozik meg: „*A törés határvonalán a végtelen vagy az eszme abszolútuma ismerhető meg...*” De ez a törésvonal úgy is értelmezhető, hogy előtte megtorpanunk: várakozunk és szorongunk – mert az is lehet, hogy nem történik meg a mű csodája. Így minden igazi mű – *suspense*. Legfeljebb élvezzük ezt a kétértelmű várakozást.

A posztmodern fogalmi rekonstrukcióból két hagyományos elem hiányzik, úgy tűnik, véglegesen: az egyik a fenséges etikai konnotációja, ami mind a természeti szépség klasszikus terminusában, mind a „*kvalitatív fenségesben*” szerepelt. Eltűnt, mert az avantgarde művek hatásának „második emelete” legjobb esetben az intellektuális megértésre vált, és nem használja a morális áttételeket. A másik klasszikus elem a *nagyság qua végtelenség*: az, amit Kant *kvantitatív fenségesnek* nevezett. Ezzel sem tud mit kezdeni a modern-posztmodern esztétika. Ez is arra mutat, hogy a fenséges, mint az avantgarde számára fontos hívószó, inkább a szükség szülötte: mint az esztétikában annyiszor, itt is a jelenségegyüttes ismerős, jóllehet koronként más és más fogalmi raszterben kap helyet s nevet.

A fenséges újrafelfedezésével (talán: túlértelmezésével) fogalmi szinten véglegesen rögzül egy műtörténeti tapasztalat: a művészet *érzéki* anyaga és hatása (az *aisztéziszis*) egyre inkább másodlagossá, jelentéktelenné válik. Régi tapasztalata ez az esztétikának: az újabb kori művészetfejlődés egyre inkább elhagyja a közvetlen érzéki szféráját, egyre „szellemibbé” (Adorno) alakul. Hegel történetfilozófiai esztétikájában a „romantikus művészetek” voltaképp a költészettel (az irodalommal) kezdődnek, azzal a lépcsőfokkal, mikor az élőbeszédet felváltotta a leírt szó, ami azzal járt, hogy a befogadónak csak a képzeletében reprodukált világ szolgál „érzéki” anyagul, ami nyilván más, mint a hangok struktúrájával vagy színekkel való találkozás. De még az irodalmon belül is egyre hátrébb szorulnak a „másodlagos érzéki” hatáselemek: az élet véres drámái és színes apróságai átkerülnek a populáris művészetekbe (film, video, képeslapok), s jóllehet az irodalom – anyagánál fogva – ellenáll a radikálisabb avantgarde kísérleteknek, csúcsteljesítményei mégis egyre inkább eltávolodnak a világ érzéki gazdagságától. A fenséges fogalmának újrafelfedezése ennek a történelmi helyzetnek ad nevet és legitimitációt: egy olyan *aisztéziszis*nek, ahol az *intellektus* játszik el a képzeletben adott érzéki adottságokkal.

És itt van a fenséges triviuma: ahogy *karikatúrája* élteti a populáris művészeteket: a horrorra, a thrillerre gondolok. Itt persze szó sincs a fenséges lényegi elemeiről, az intellektuális hatásról, az ember visszarettenéséről a természet nagyságától vagy a mű talányától. De megvan a hatás két lépcsője: legszívesebben kimennénk a moziból, félünk, vagy undorodunk, vagy egyszerűen elviselhetetlennek érezzük a kínos szituációk sorozatát, mint egy szatirikus vígjátékban. (Napóleonnak tulajdonított mondás szerint a fenségest csak egy lépés választja el a komikustól...) Szóval: a mű taszít – ám mégis maradunk, mert várjuk a mindezt ellensúlyozó megoldást. Vagyis a második „emelet” is csak látszólagos: nem a kimondhatatlant, hanem az előre láthatót kínálja. Mégis, a mechanizmus *váza* működni látszik: a „nemtetszés”-ből lebilincselő hatás lesz. Igaz, hogy ennek a szerkezetnek leírásához már a kellemesség szféráját is újra kellene fogalmazni, hiszen az eredeti (kantü) leírásban ez a művészetten kívüli kör. Míg ma már – legalábbis a *használat* szintjén – a „művészi” több régiójában mozgunk párhuzamosan a klasszikus paradigmában, az avantgarde-ében és napi kontaktusban a populárisban. (Például krimi olvasunk, és háttérzeneként Vivaldit hallgatunk.) A fenséges karikatúrája (vagy leértékelt változata) ezért látszik több variánsban is vissz térni.

Igaz, hogy ezekben az esetekben már csak metaforikusan használhatjuk a fenséges fogalmát. Legfeljebb a *simulacrum* vonz, a hatásmechanizmus távoli hasonlósága. Aminek az is az oka, hogy ami kikerül a klasszikus modellből, azt nemcsak az avantgarde hasznosítja, hanem, a maga módján, a populáris művészet is.

Határ Győző

„CAESAR DIADALMENETEI”

vásznak kilence

Mantegna-kiállítás

Burlington-palota

felvezető

Gonzágák–Stuártok kincse!
 Caesart hogy elénk vetítse
 hol a művész mi a mérce?
 magos mágus-csízló!
 hogy vásznára felsegítse
 és elközönségesítse
 Hollywood bárgyú lidérce:
 nem volt televízió

Mantegna ecsetje kellett
 mágiás életlehellet
 nekromanciája – hörgés-
 horkanás az Orkuson:
 holtak szállnak hadra kelnek
 gallus foglyokat terelnek –
 emberárja zúg és dong és
 zeng – roppantulságosan!

első vászon

sas vezette sornyító fal
 háborút járt szépfűk:
 síp-pal-dobbal bronzsasokkal
 megtérőbe' légiók

zabráltak! s a hódítottat
 itt hozzák a hátukon:
 henceg véle hírnök-osztag
 diadalplakátokon

második vászon

ostromtornyot ostromlétrát
faltörő kost követőt –
döntik a drága portékát
tördelték a törhetőt

palotástul templomostul
szobrok urnák: lába kél
mozdítható mind elmozdul
hozza száz ökrösszekér

harmadik vászon

puccos-peckes díszvállfákon
páncélt pajzsot vérteket
hoznak – honnan messzi várrom
kormos üszke integet

kincs özönlik hetyke vállon
véle gyöngy legényke lejt
(rőt redős palliumában
vén szabó ollót felejt)

negyedik vászon

diadalmat trompétálnak
s hol a vér virága hajt:
oltárhoz lát áldozárpap
hogy leöljön száz bivalyt

romvidéken kelta holtak
perzselt égen fustgomoly:
megy már kit-mit elraboltak
– viszi rablóhangya-boly

ötödik vászon

égzengés fáklyák kohorsza
bikazsongító zene
ki ő-szarvát aranyozta
Jupiter szent flámene

kisfejú korcs elefántja
nagy fülével földig ér
agyarán fogfájás bántja
szeme sem sok jót ígér

hatodik vászon

barbár törzsfő koronája
herepáncél – melli vért –
serlege – s királyi tálja –
(kétszerannyi telivért

ér) rogyóban a legénység
kinek vállán érkezett:
aranykorsó – ételkésztség –
lóra való vértezet

hetedik vászon

keze-lába megláncolva
feje horgad orra lóg
– kegyelemre?! barbár horda!
ergasztulumba valók!

sisakforgós légiósok
hajtják pereputtyukat
s tött cicéjű közte jó sok –
ebe sincs ki megugat

nyolcadik vászon

büszke nép alatta battyog-
tol-tulekszik-él-mozog:
rúdon lógázó tucatjok –
bronz mellszobros hőroszok

zászlóerdők lobogása:
piros rongyot ráz a szél
trompétákkal nagy zajgásba –
maszlag kivel ember él

kilencedik vászon

tar fejére koszorúja
szárnyas nemtő csapni kész
hasbehúzza melledugja
peckelődő fő vitéz:

ül a Caesar görgő trónnak
lassan forgó kerekén
két látó szemünk kigúvad
úgy bámuljuk te meg én

jonni-látni-győzni tér ő!
félmérföldes áradat! –
füstjéből e földigérő
fantom képírás maradt

MÉLYFÖLD

méla pálya mélylapálya
mennyek melankóliája
mélylapályon méla táj –
gyors a szél és hars a száj

méla pálya mélylapálya
millenári-krónikája
mélylapályon méla táj –
orv a szél és őrl a száj:

vége a zurdánton-zord Hallgatásnak!
nyivog! zshivog!
csivog a szemhatár!
nem a *Csoda Napja* – ez már a *másnap*
s ha kinek füle van
kétféle áll –

a hétszer-csócsált Csépet újságolja
a semmit hadrálja
ezer torok
s ki hetvenhetedszer hallhatja újra
beleszédül krákog
hull tántorog –

mi dallammal hersen! mi dúsan harsan!
„kurutty! kurutty!”
rivall a láb felett
s mi lett-légyen-volt-vón' HAZA A MAGASBAN
a HÍG SZÓFOSÁS
mélylapálya lett...

méla pálya mélylapálya
bírja-marja kapja-állja
mélylapályon méla táj –
félre-szél és félre-száj

méla pálya mélylapálya
tépő szájak kólikája
mélylapályon méla táj –
bög a szél és jár a száj

Kovács Sándor Iván

„ÉTELT AZ ASZTALNOK S ITALT AZ POHÁRNOK...”

Egy Koháry-vers gasztronómiai ihlete

- 1. Embernek élete s ez világon léte éppen merő gondság,
munka, aggodalom, szívbeli fájdalom, nem kevés fáradság,
bizonytal mondhatom, s meg is próbálhatom, teljes nyomorúság.*
- 2. Előlszámlálhatnám s rend szerint mondhatnám nyomorúságinkat,
reménység és kétség, félelem s ijedség, nagy sok gondjainkat,
nevelve mint nemzi, s keresve mint szerzi szörnyű galibánkat.*
- 3. Ezekről szólanom, s ezeket számlálnom de most nem érkezem,
keserves rabságban, mert Munkács várában én igen éhezem,
éhség hogy koplaltat, s az rabság sanyargat, naponként mind érzem.*
- 4. Talám hát ételről, vacsora s ebédre jobb mostan szólani,
ételem ha lészen s fölöstököm készen, könnyű lesz beszélni,
lenne hogy uzsonnám s vacsorám, kívánnám, eluntam éhezni.*
- 5. Elhajlott már délre, az óra is egyre, konyhám nem füstölög,
bészarta a szakács, tűzpadon nincs forgács, csak macska gömbölgő,
ételnek mint adja jó ízét, s mint hagyja, feje nem gözölög.*

6. Nincs fölöstökömre s ebédkészítésre gondja szakácsomnak,
már hát uzsonnáruul s úgy az vacsoráruul, mit várjak magamnak,
ételem hogy lenne, megvallom, kellene éléhuült gyomromnak.
7. Reménlem, órára nem vigyáznak, s napra, derék vendégségben,
tehát bár dél légyen, az óra is tégyen keltőt ütésében,
érhetek asztalhoz, nagy friss pánkétomhoz, bujdosó elmémben.
8. Kergessék konyhámrul macskát az tűzpadrul, főzni készüljenek,
legjobb falatokat, madarat s vadakat süssenek, főzzenek,
egy friss pánkétomra, tizenkét asztalra, étket készítsenek.
9. Tyúk, lúd, póka, kappan, ha szemem nem koppan, vagyon majoromban
elég borjú s bárány, kövér malac s ártány hever, lám, az ólban,
szép hízlalt tulkaim s jól telelt ökreim járnak az gulyában.
10. Nincs szűki az vadnak, sem öznek, sem nyúlnak az én udvaromnál,
erdei kanokat, szarvas s dámvadakat láttam puskásimnál,
konyhamesterem is még más vadakat is találhat azoknál.
11. Kácsának, szárcsának, vadlúdnak s galambnak húsat nem áhítom,
ekképpen sordélynak, rigónak, sármánynak, meg sem kopasztatom,
lészen több madarunk, nincs ezekben kárunk, magamban úgy tartom.
12. Lészen császármadár, fogoly s húros madár, igen szépen süítve,
emellett fajt s fácán, függ már, lám, az pálcán, aprón ispékelve,
nagyja az tűzoknak, snepf, furj s pacsirtának talakra telézve.
13. Nemcsak húsfélére, hanem kecségére s halra is van gondom,
jó étket főzhetni, halbúl készíthetni, hiszem, régen mondom,
nem mindennek gyomra vágyódik az hústra, magam is jól tudom.
14. Elsőben vizára, tokra s anguillára s pontyra kell szert tenni,
másodszor száiblingot, galócsát, pisztrángot s csukát kell szerzeni,
jó leszen laszacnak, menyhalnak s márnának oreget megvenni.
15. Sőreg, kárász, harcsa és az habarnica maradjon másszorra,
jobb most az kophalat s apró kővihalat vigyek az konyhára,
ott már az austriga, miserli s az csiga, ne maradjon hátra.
16. Már az palotában vajon mi formában rendeljem az dolgot,
asztalokat vetni nem tudja, s rendelni, ki abban nem forgott,
gyenge abroszokra s himmel varrt formákra hintsetek virágot.
17. Ugyanazonképpen virágokkal szépen hintsék az kendőket,
nagy cifra formákra, hajtsák szép cifrákra asztalkeskenőket,
kés, villa, kanálnak s ezüst sőtartóknak tudják jól helyeket.

18. *A tányérok tiszták, hogyha jól megmosták, rakják az asztalra, terítsek az asztalt, de valahogy az falt ne érje bajunkra, tudják jól személyét, vendégnek a zsemlyét tegyék tányérára.*
19. *Egy rende szolgálknak, hozza inasoknak szelvény székeimet, rekkenő ha léssen, tartsák mások készen pávalegyszómet, hogy elhevültökben, legyenek melegben kedves vendégimet.*
20. *Ezentúl gyümölcsre, cukorra s confectre, szép friss piskótára, lictariomra, meggyre, marcapánszeltekre, körtvélyre s almára, narancsra, citromra, pomagránátokra s cifrált salátára*
21. *Igen gondunk legyen, s ki mit miként legyen, az ezüstcsészékre, találhatunk dinnyét s cseresnyét, berkenyét, s tegyünk szert eperre, olasz gesztenyére, megért nyers fugére, barackra, szőlőre,*
22. *Bagócaborsóra, somra, naspolyára, szülvára, egrestre, zöldhajú dióra, héjas mandolára, málnára, szederre, oltott barkócára, veres mogyoróra s apró ribezlire.*
23. *De az pohárszéket s aranyos csészéket vajon miként rakták, velencei metszett kristályüveg tetszett uraknál, s fölkapták, azt azért elsőben tegyék felső rendben, mint másutt is látták.*
24. *Drága kőpohárok, kiknek nagy az árok, legalul legyenek, öreg, nagy kupákból, csapa poharakból rendeket ejtsenek, szép, cifra kannákat s ezüst palackokat középre legyenek.*
25. *Örömben hogy legyünk, s hogy jókedvet vegyünk, van gondom italra, lotombergi borra, olaszra, spanyorra s finum tokajira, narancs, citromosra és rozmaringosra s az jó vernacsára.*
26. *Ürmös a sopronyi, örvényes bazinji, zsályás az tarcali, nem kell keresztúri, sem a szentpéteri, hanem mézes máli, kihagyjuk az vácit, gyöngyösit, miskolcit, nem minden kedveli.*
27. *Még lemondában kell az olasz boltban vagy két akót venni, jóvát eperüznék s az rózsagyülepnek el kell készíteni, violagyülepriül s más több jó vizekriül sem kell felejtkezni.*
28. *Ételt az asztalnok s italt az pohárnok rendelje jó karban, leves, meleg étket, s ne vétsék rendeket, legelső fogásban ettünk hogyha főttet, azután a sültet fogják másodikban.*
29. *Gyorsan induljanak, s harmadszor hozzanak nagy pástétomokat, ezekben vadakat s bécsinált halakat, szép friss madarokat, szépen melegében, hozzanak előnkben öreg tortátakat.*

30. *Ételnek gyengéjét s újságnak zsengejét hozzák utoljára
győzném mind számlálni, mit kell mind felhozni, bízom szolgálma-
rúlok le azonban, s reá vigyázok jobban más, több dolgaimra.*
31. *Nem kell felejtezmem, s kell már rendelkezmem az muzsikásokrul,
kedvünket újítsák, s örömré fordítsák a szomorúságrul,
nagy szép vigasságra, hozzák mulatságra terhes gondjainkrul.*
32. *Előre állassuk, s olykor változtassuk az trombitásokat,
kik dobolás közben fújjanak egy versben szép paxamétákat,
lármát is fújjanak, s frissen harsogjanak, látván ivásunkat.*
33. *Ezek után osztán, trombitaszó föttán elől kell állani
lengyel síposoknak s az tárogatóknak nótájokat fújni,
kik ha már sípoltak, s elég nótát fújtak, előnkben kell jönni*
34. *Ülő helyeikre s az magok rendire lantosnak, hárfásnak,
neveljék kedvünket, s enyhítsék szívünket az lantnak s hárfának
kegyes zengésével s ékes pengésével lassú muzsikának.*
35. *Nótájokat addig el ne haggyák, meddig nekik nem intenek,
ékesen zengésben s kegyesen pengésben sokan gyönyörködnek,
keserves bánatrul és az búsulásrul friss örömmel térnek.*
36. *Jó énekeseknek, fő hegedűsöknek s finum virginásnak,
szépen megegyező s halkan lengedező muzsikálásoknak
óránként az hangja fülünket elfogja, vesztére az bűnnek.*
37. *Látom mindeneknek, mi tetszett kedvemnek, immár szerit tettem,
itali, ételt számnak s jó lakást hasamnak bőven készítettem,
kedves muzsikárul s muzsikavígságrul jó rendelést tettem.*
38. *Olvassák neveket s már felírt rendezet hívott vendégimnek,
régi barátimnak, jóakaróimnak s vitézlő tisztelnek,
sokszor ettem, ittam, kikkel vígan laktam, s volt kedve szívemnek.*
39. *Elérkeztek, látom, s mind egyig úgy tartom, hogy már jelen vannak,
régén kész az étek, gyorsan hírt tegyetek, hamar tállaljanak,
ezüst tálcáimat, fogják mosdóimat, mind rendre mosdjanak.*
40. *Látom, leültenek, hála az Istennek, hogy mind összevegyültünk,
múlt már sok ideje, s majd két esztendeje, hogy együtt nem ültünk,
egészségben frissen, de most szerencsésen együvé kerültünk.*
41. *Vígan lakjunk azért s az magunk hasznáért, vígan lakjunk, vígan,
együtt igyunk vígan, mulatozzunk vígan, vígan lakjunk, vígan,
lakozzunk jó kedvvel s barátságos szívvel, vígan lakjunk, vígan.*

42. *Vígan lakjunk, vígan, de én magam dolgán kezdek majd búsulni
az ily víg lakásban s ételben, italban, mert jól nem lakhatni,
gondolom-éteknék s az elme-főztének szagát nem érzeni.*
43. *Jó éték szagával s annak illatjával sem lehet jóllaknom,
oly igaz, mint napfény, és hogy az kő kemény, s azt nyilván kell tudnom,
nem lehet énnékem elmém-főzte étkeim szagolnom s kóstolnom.*
44. *Lett hát csak heában, s ment, úgy látom, kárban elmém pánkétoma,
elcsapott hasamnak s megéhült gyomromnak de nincs nyugodalma,
gondja reám senkinek, letszik keservesnek nagy szívem fájdalma.*
45. *Gondomat de addig, élek valameddig az árnyékvilágban,
Istenem énnékem, nem tekintvén vétkem, viseli sorsomban,
a nagy koplalástul és éhhel halástul megment rabságomban.*
46. *Kinek irgalmából s ingyen jóvoltából eddig ellengődtem,
óránként, naponként elég keserves kint békével szenvedtem,
rabságomnak sorsát s lábaimnak vasát csendesen viseltem.*
47. *Továbbá is bízom, s meg nem csalatkozom ő szent Fölségében,
az én ínségemről s ínséges életemről juttat még örömben,
békével szenvedve s keresztet viselve megtart kegyelmében.*
48. *Midőn én ezekben s éhségszenvedésben udómet folytatnám,
az ételt gondolva s koplalást kóstolva magamat mulatnám,
igen éheztemen s egyedüllétemen törődném s aggódnám,*
49. *darab kenyereimet s csobolyó vizemet, im, benyújtják nékem,
az pánkétom készen, vendégem nem lészen, sem pedig főtt étkeim,
nem különben hozta, s ily tartásom szabta szerencsekerekem.*
50. *Ilyen tartásomat s ily jó lakásomat senki nem irigylí,
nékem de úgy látszik, éh gyomromnak letszik, s még ezt is kedveli,
kenyere van kinek, s ha szüke nincs víznek, éhséget nem féli.*
51. *Az kenyeret veszem, s majd jóízűn eszem, hogyha kell, majd iszom,
bizonnyal mondhatom, így is jóllakhatom, bű s gond nélkül nyugszom,
mindentől megváltam, egyedül maradtam, csendesen aluszom.*
52. *Jól látom, hogy hívság s heábanvalóság kedvezni torkunknak,
nincs szüksége sokra, sem friss pánkétomra megéhült gyomornak,
dózsoló vendégség, dorbézlás, részegség sokszor megárt annak.*
53. *Eléhezésakor, szomszúhozásakor nem sok kell embernek,
nagy könnyen bééri kenyérrel, s elveri nagyját éhségének,
könnyen vizet kaphat s nagyhamar is adhat szomszú gégégének.*

54. *Oly nagy fáradságot s nyughatatlanságot mért kell tehát tennünk,
röpülő madárnak s lappangó vadaknak húzáért törődnünk,
nagy mély örvényekben, halakért vizekben miért kell ereszkednünk?*
55. *Azok szerzésében s elkészítésében mennyi sok fáradság,
gondolom magamban, főlt mert fejem abban, van mennyi nagy gondság,
Ímé, megösmérem, s jól eszemben vettem, mind haszontalanság.*
56. *Vége friss lakásnak s az nagy pánkétomnak, sokszor hoz koplalást,
jól tartott vendégid, sokszor ellenségid, szereznek kárvallást,
gyakorta megszólhatnak, elégszer csúfolnak s hoznak neked romlást.*
57. *Lehetsz vendégségben, megtörtént sok ízben, még csak jól sem lakhatsz,
az magad házánál, s vetett asztalodnál éhen is maradhatsz,
kedvek szerint éppen, akarták miképpen, másokat sem tarthatsz.*
58. *Az jó egészséget s lelki csendességet könnyen elvesztheted,
szerzett keresményed s ősi gyűjteményed hamar elköltheted,
vesztve értékedet el, végre lelkedet pokolra ejtheted.*
59. *Nem szoptam ujjombul, tanultam példákbul, hogy sokszor sokaknak
kedvelt dőzsolése s vendégeskedése tékozló fiaknak
nemzette, szerzette, s ezekben ejlette fejét dorbézlóknak.*
60. *A specialéra és friss pánkétomra én hát nem vágyódom,
kenyerem ha lehet, vízzel gyomrom telhet, éhen nem bánkódom,
vendégeskedésért s gyenge falatokért nem is szomorkodom.*
61. *Ételben, italban s elmém friss lakásban nem tart boldogságot,
gyűlöltem, kerültem, soha nem szerettem én az torkosságot,
én csak azt kívánnám, hogy megkóstolhatnám a szép szabadságot!*¹

Koháry István (1649–1731), a magyar barokk költészet kiváló mestere a törököt kiűző háborúban vitéz katonaként tette ismertté nevét. Mint volt füleki főkapitány, „a Dunán innét lévő végházakbeli vitézlő rendet botja alá vevén”, Buda, Székesfehérvár, majd Eger alatt vitézkedik. 1687 telén az egri várat vívó táborban „főgenerálisságot visel”. És „hogy Turnus módjára maga jelenlétével nagyobb szívet adna vitézének, az seregek előtt forgolódván az harcújtásra nógatná őket, [...] egy golyóhis éri véletlenül, [...] és az jobb karját s könyökét megszaggatja”. Így öröközte meg végzetes sebesülését Gyöngyösi István a Kohárynak dedikált RÓZSAKOSZORÚ ajánlásában (1690).² A hálás Eger pedig a Hatvani kapu előtti Szalók felé nyíló völgyet Koháry-völgynek, a völgy egyik forrását Koháry-forrásnak nevezte el.³ Buda egykori városparancsnokát és az egri hőst a török alól felszabadult ország is kiváltsággal jutalmazta. Külön törvénycikk rögzítette, hogy mivel megcsontult-bénult kezével nem írhatott, használhasson egy névaláírást mintegy bélyegzőként alkalmazó ezüsttáblácskát, hogy országbírói tisztét, melyre 1714-ben emelték, el-láthassa.⁴

Katonacsillaga egri leáldozta előtt volt már Koháry István életének másik hősi és

tragikus epizódja is, s voltaképpen ezáltal lett költő. Amikor Thokóly Imre, a felső-magyarországi „kuruc király”, Gyöngyösi Istvánnal szólva: „a törökös cimora”, megostromolta Fülek várát, hiába mutatott példát a főkapitány „bajnokoskodása”, „körömszakasztó küszködése”, „szemes órállása”, „vérenek végső cseppe kifolyásáig” való elszánása, a gyáva őrség megadta magát, s Koháry Thokóly fogságába került. Hogy megint Gyöngyösi barokk dússágait kölcsönözzük: „elsőben Regéc, azután Munkács, Tokaj és Ung váraiba vivék; és azokban [...] konyhai mosadéokra hozatott zavaros vízzel, lovászok praebendájára süttetett száraz kenyérral sanyargató, az mindenek szolgálatára teremtet nap fényének világosságátul elfogó, sovány ebédjét és tisztuló szükségét egy helyben végeztető, az levegőégnék tikasztó rekedtségébül, az régi szemétnek nedves penészből származott, dohossággal szédelegtető és ugyanabból szaporán tenyésző szöke és barna hangyáknak gyakor serkengetésekkel nyugtalanító, végre majd' halálos betegséget nemző, és másféle nyomorúságokkal teljes rabságban tarták”.⁵ Tehát várfogság: mosadéklóty, száraz kenyér, sötétség, bűdös kübli, légszomj, szemét, penész, doh, bolha és tetű – három éven át, 1682-től 1685-ig. Koháry ilyen körülmények között lett költő.

Börtönköltő. Jelentékeny magyar költő.

Előbb csak fejben „koholta”, majd papiroshoz jutván leírta, s jóval kiszabadulása után, 1720 és 1726 között meg is jelentette verseit.

Koháry István börtönköltészetéről Varga Imre értekezett. A főúri életvitel arisztokrata pompáját és a legmagasabb társadalmi megbecsülést szembeállította a legmélyebb, a legmegalázóbb aláhullással; egyszersmind rámutatott arra, hogy ezt a börtönlírat tipológiai rokonság fűzi a századelő másik magyar fogoly költőjéhez, a konstantinápolyi Héctoronyba zárt Wathay Ferenchez.⁶ A Wathay–Koháry párhuzamok szaporítása helyett a kétféle alkat különbözőségét emelném ki. Wathay gyötördik s jajong, Koháry tudomásul veszi s elviseli, ami rámeretett. Mégpedig azzal az eltökélt labanc állhatatossággal, ami a magyarságára, függetlenségére, hazaszeretetére a maga eszményei szerint büszke főurat megóvja a kuruc Thokólyval való lepaktálástól. Megóvja azzal a „rabságban kiérlelt bölcsességgel”, sztoikus-keresztény filozófiával, ha tetszik, „világmegvetéssel”, amiről költészetének legmélyebb értője, Jelenits István beszél.⁷

A Wathay–Koháry különbözőség az ihletkörök, a témák tekintetében is konstataható. A szenvedélyes Wathay szerelmi vágyakozásokról is vizionál; Koháry szívében nem hagyott nyomot a szerelem. Megrögzött agglegény volt, aki „nem lobog, nem lángol Venus szerelmében”, akinek „kell csupán [...] lelke boldogsága” (ÜDÖMULATÁS KÖZBEN SZERZETT VERSEK). A mindentudó és szapora szavú Gyöngyösi szerint Koháry ama „méltságos generálok, vezérkalauzok és martalékos előjárók” közül való, akiknek „sem az szerelem bé nem kötötte szemét, sem az bor el nem vette esztét”.⁸ A Wathay–Koháry-börtönköltészet ihletforrásai egyaránt a képzelgés és az emlékezés, Koháryt azonban már életszemléleti „mértéktudása”⁹ is távol tartja a szenvedélyektől. Az ő emlékező képzelete meghittebb: csendesebb örömök s szolidabb élvezetek élményeit vágyakozza. Enged például annak az erős készítésnek, hogy eltolva Bacchus serlegét, Démétér–Ceres ihlető csókját fogadja el. A mitológiai Ceres a „szelíd, áldást adó istennő, az emberek táplálója” volt, „szent állatai a bikák, tehenek és sertések, szimbolikus növényei a búzagalász, a mák, a gyümölcsfák” voltak; aratás előtt áldozott neki a római paraszt, „aratás után pedig a termés zsengéit kapta”.¹⁰ Nevezhetjük a Gasztronómia Védőistenének vagy Múzsájának is, hiszen amire ő ügyelt, amit ő biztosított, mindmáig abból eszünk.

Fogságban vagy emigrációban megháítani a szabadság, az otthon messzi ízeit („anyánk főztjét”): a börtönlakó vagy az emigráns legtermészetesebb ihletője.

Hadd hozzak erre világirodalmi példát. Az olasz irodalomtörténet is csak jó másfél évtizede ismeri a mi Wathay Ferencünk kortársának, Giacomo Castelvetrónak (1546–1616 után) 1979-ben kéziratból kiadott, hosszú londoni emigrációja utolsó időszakában, hatvannyolc évesen írt nosztalgikus olasz szakácskönyvét (BRIEVE RACCONTO DI TUTTE LE RADICI, DI TUTTE L'ERBE E DI TUTTI I FRUTTI CHE CRUDI O COTTI IN ITALIA SI MANGIANO). A protestáns szabadgondolkodói felfogásáért az inkvizíció által Modenából elűzött s börtönt is szenvedett tudós Castelvetro (a nagy művészetteoretikus, az Aristotelés-kommentátor Lodovico Castelvetro unokaöccse) évtizedeken át a protestáns Északnyugat-Európában bujdokolt, mint nagyurak tanácsadója, titkára, olasz nyelvmestere. 1614-ben a dúsgazdag Adam Newtonnak, a trónörökös Károly herceg kincstárnokának a szolgálatába lépett, s élete két hátralévő évét pártfogója Eltham Park-i londoni palotájában és a kenü Charltonban épült rezidenciáján töltötte. Nyugalmát meglegelte már, de végképp elérhetetlenné vált a szülőföld, az édes Itália; rég meghalt a Bázelen megismert bolognai özvegy, Isotta de' Canonici is, aki hét évig legalább „olaszul” főzött rá; elmúlt az ifjúság s a férfikor – Itália ízeire csak emlékezni lehetett. Ennek az újrafelidéző, rusztikus és rafinált gasztronómiai nosztalgianak szinte költői foglalatja az Itáliát és az ifjúságot ízek emlékeivel „visszaéneklő” Castelvetro-szakácskönyv, a BRIEVE RACCONTO, amely a sörivők és húsevők országában a „*più erbaggi e frutti che carni*”, tehát az inkább zöldséggel és gyümölccsel, mint hússal élő olasz konyhát ünnepli. Luigi Firpót, Castelvetro szakácskönyvének felfedezőjét és kiadóját idéztem („*rievocazione nostalgica di una gastronomia rusticante e raffinata*” – mondja a szakácskönyvről). A kommentátor arra is rámutat, hogy „a kis gasztronomikus-szentimentális főmű” szerzőjének, az öreg Castelvetrónak legutolsó passziói is a konyhakertek és a virágágyások voltak. 1615 decemberében Londonból ritka magvakat kér egy velencei barátjától.¹¹

Gyöngyösinek Koháry börtönviszonyaira vonatkozó kortársi tanúskodása és a Castelvetro-analógiák erőterében most léptessük be vizsgálódásainkba Koháry István fentebb teljes terjedelmében idézett versét.

1720-ban megjelent verseskönyvének első füzeté, amelyben olvasható, Szinnyi József akrosztichonfeloldásai szerint 1683–84-ben készült. Koháry ekkor a Latorca-parti „Munkács kövarában” raboskodott. A versfüzet nyitó darabja szerint se könyve, se papírja, se pennája nincs, vasra verve tartják, versét tehát fejben kellett „koholnia”, amit később persze leírhatott, átdolgozhatott.

Szabó Lőrinc – aki Koháryra mint „*Thököly labanc ellenfelére*” is figyelte, s nagy tisztelettel adózott „*elkierejének*” és „*hazafiságának*”¹² – úgy határozza meg az ihletet: „*ahhoz a misztikus segítséghez, amelyet az ihlet jelent, és amely nem az akarat függvénye, hanem valami felsőbb kegyelemé, semmiféle földi hatalom és semmiféle elhatározás nem elégséges*”.¹³ Én ott érzem Koháry versében Démétér–Ceres istennő ihletését, mint „*misztikus segítséget*” s „*felsőbb kegyelmet*”. Nem a költő kutatja fel tehát emlékezetében, s választja ki a gasztronómiai tárgyat, hanem a téma „találja” alkalmasnak éppen őt a tárgy legérzékletesebb megidézésére. Babitscsal szólva, ezúttal is „*A dal szüli énekesét*”. Nem tagadható azonban, hogy a gasztronomikus költemény fogadásába a „földi hatalom” is belejátszott: a munkácsi fogoly sanyargatása és éheztetése. Az első versfüzet munkácsi darabjai csak úgy ontják az efféle fordulatokat: „*éhség s koplalás*”, „*éhséges inség s inséges éhség*”, „*vigan koplalhatok*”, „*éhezve s koplalva*”, „*ily szörnyű inség*”, „*inségemnek súlya*”, „*koplaltató inség*”, „*éhező sors*”, „*éhen-szomjan*”, „*száraz kenyér s [...] az víz*”. Két teljes inségstrófája is idézhető:

„Éhezni nem szoktam, mást is jól tartottam, s koplalás éheztet,
kenyérnek csak íze s Latorcának vize soványan tengődött,
főtt étek szagával, még csak illatjával, senki nem is értet.

Öszülve s törődve, gyötrődve s epedve képes hát aggódnom,
lankadva s bágyadva, éhezve s koplalva illendő búsulnom
öldöklő sorsomon s kemény rabságomon méltó szomorodnom.”¹⁴

A mi vizsgálendő versünkhöz képest ez a hat hosszú sor még erőtlen kezdemény. A gasztronómiai tárgy annál határozottabb megformálást kap közvetlenül a versfüzet epilógusa előtt, s ennek az is a magyarázata, hogy a munkácsi rabot ekkor már átszál-
lították Regécre, ahol enyhült az őrzők szigora, levágták lábáról a vasat, s immár két
tál főtt ételben reménykedhetett. Ahogy a verscím is kiemeli, MEGKÖNNYEBBÜLT MÁR
VALAMENTIRE TERHE KESERVES RABSÁGOMNAK:

„Mostoha sorsomnak, súlya rabságomnak kezde könnyebbülni,
éhséges ínségem s ínséges éhségem enyhődni s lassúdni,
gondolom, jobb karban, üdő forgásában, fog még ügyem jutni.

Két tál éttem készen, azt mondják, hogy leszen naponként ezentül,
örömben lehetek, mert már ment' lehetek hasam korgásátul,
nem kell már kedvetlen böjtölnöm kéntelen s félnem koplalástul.

Nem vész el az eszem, mikor főttel eszem s jobb ízű kenyerelem,
jobb ízű az vizem, magamban jól érzem, az bort nem is kérem,
eszem tehát s iszom, megnyugszom s aluszom, még több jómat érem.

Bízok is több jómhöz, az szép szabadsághoz, s várom az Istentül,
ügyemet enyhíti s fejemet megmenti rabságom terhétül,
levágták vasamat, s jobb állapotomat várhatom üdötül.

Terhe rabságomnak levágott vasamnak súlyával leszállott,
már az főzelékkel s az két tál étkekkel éhségem elállott,
azért jó hiszemben, vagyok reménységben, sorsom jóra hajlott.

Ragyogó fényével s napom felköltével érhet rab fejemre,
vidám orcájával s kegyes látásával juttathat örömré,
adhatja virágát, éltem szabadságát, s hozhat jókedvemre.

Lábamon nem csörög, az vas már nem zörög, könnyebben léphetek,
az éhség erőmtül, meg nem foszt eszemtül, újulást vehetek,
maholnap több jómré, szabadulásomra még talám érhetek.

Gyomrom, hogy bevenné, szám ízelitené az két-két tál étket,
orrom is szaglaná s jó szagnak tartaná, hogy az főzeléket.
Mostoha ügyemről s könnyebbedésemről szerzettem ezeket.”¹⁵

A gasztronomikus ihletettség és az éhségélmény a munkácsi-regéci versek füzetének ama főmotívumát segít meghatározni, amelynek legmesteribb kifejezése az **EMBERNEK ÉTELÉBEN MÉRTÉKLETESNEK KELL LENNI...** Ez a Koháry-vers a börtönben elképzelt lakoma apoteózisa, s tipológiailag olyan versek mellé állítható, mint a vadászat vagy a farsang megidézése (**NE HAGGYUK MAGUNKAT..., HAJ, KI BÁNAT, ELJÜTT AZ FARSANG...**), s részben olyan darabokkal is rokon, mint az ivásban mértéktelenek kárhozatásának vagy a zenehallgatásnak a versbetétjei (**IGEN SZÉP DOLOG MINDEN FÉLELEM NÉLKÜL..., MINDEN VILÁGI JÓKAT...**). Az ivás és a zene emlékei értelemszerűen a farsangversben is előtűnnek.

Koháry képzeleti lakomája voltaképpen szintén csak versbetét. A gasztronómiai frazeológia azonban a teljes verset, mind a hatvanegy strófát átindázza, tematikai szorossággal pedig több mint negyven szakaszból állítja ki a lakomamegidézést. A moralizáló cím (**EMBERNEK ÉTELÉBEN MÉRTÉKLETESNEK KELL LENNI...**), a verskezdet és a verslezárás a Koháry-életfilozófiának megfelelően a mértékletességre és a sors változékonyságába való belenyugváásra int. „*Koháry világmegvetése*” azonban „*nemcsak nem tüntető*”, de „*nem is beleges*” – minősíthetjük Jelenits István találó észrevételével, aki az előtűnk fekvő versfüzet egy másik darabjáról szólva Koháry verseit, „*egy olyan ember drágán kiküzdött függetlenségének bizonyítékaiként*” értelmezi, „*aki a börtönben tanulta meg, hogy nem sokat ér az, amit a szerencse s az utalkodók kegye nyújthat, s ezt a leckét később sem kívánta elfelejteni, akkor sem, amikor újra a napfényes oldalra, a világ javainak közelébe került*”.¹⁶

Maradéktalanul rászabható ez a mértékletességgelví lakomaversre is, amelynek figyelmünket lekötő betétje azonban oly érzékletes, oly pontos, annyi atmoszférateremtő erővel, annyi szeretetteljes törődéssel készült, hogy nosztalgikus azonosulását bízást hozzámérhetjük Giacomo Castelvetro emigrációban készült szakácskönyvéhez.

Koháry versének már a hangütése rendkívül közvetlen s természetes. A magyar lírai enteriőrnek ama két végpontja közé illeszthető, amit Rimay János és Faludi Ferenc képvisel: Rimay a „*Légyen jó idő csak, fecske száll házamra*” derűs bizalmával, Faludi a **SZAKÁCSÉNEK** kedvteli életképével. De magát a XVII–XVIII. századi életképfestészetet is – mindenekelőtt a németalföldit – virtuális párhuzamul rendelhetnénk a Koháry-verskezdéshez:

*„Elhajlott már délről, az óra is egyrül, konyhám nem füstölög,
bészárta a szakács, tűzpadon nincs forgács, csak macska gömbölgő,
ételnek mint adja jó ízét, s mint hagyja, feje nem gőzölög.*

*Nincs fölöstökömrre s ebédkészítésre gondja szakácsomnak,
már hát uzsonnárrul s úgy az vacsorárrul, mit várjak magamnak,
ételem hogy lenne, megvallom, kellene éléhiült gyomromnak.*

*Reménlem, órára nem vigyáznak, s napra, derék vendégségben,
tehát bár dél légyen, az óra is tégyen kettőt ütésében,
érhetek asztalhoz, nagy friss pánkétomhoz, bujdosó elmémben.*

*Kergessék konyhámru macskát az tűzpadru, főzni készüljenek,
legjobb falatokat, madarat s vadakat süssenek, főzzenek,
egy friss pánkétomra, tizenkét asztalra, étket készítsenek.”*

A négy idézett szakasz három főszereplője: a macska, a szakács és maga a vers „beszélője”, a költő. A konyhakemence tűzpadjára gömbölyödő macska már Balassi SZÉP MAGYAR KOMÉDIÁJÁ-ból és a Gyöngyösinek tulajdonított FLORENTINÁ-ból ismerős: náluk a meleg kemencében sutkérezik, s vidáman ragyogtatja szemét.¹⁷ Koháry sütkérező macskája a pihenő szakáccsal együtt a konyhai csend, a „*kiki nyugalomban*” jelképe, a költői képzelet azonban a kis életkép lezárásaként mindkettőt megleleveníti. A macskát leparancsolják a tűzpadról, elkergetik a konyháról, a szakácsnak nagyszabású sütés-főzés előkészületeihez kell fognia: tizenkét asztalra terítendő ebédet készít! Legalábbis így képzeletben a kenyéren és vízen tengődő rab, eltökélvén, hogy „*bujdosó elméjében*” déli tizenkét órakor asztalhoz ülhet, s belémerítheti kanálát az előételbe (vagy első fogásba), s „*nagy friss pánkétomba*”. A pánkétom ugyanis – ha jó megfejtéssel próbálkozom – az olasz *pancotto* vagy *panata* megfelelője: száraz kenyérből, olajjal, sajttal, paradicsommal, fokhagymával, babérlevéllel készült tápláló leves, „*betegeknek*” is „*egészséges eledel*”.¹⁸

A versintonáció még erőteljesen hangsúlyozza, hogy amiről Koháry szól, mindaz „*bujdosó elméjének*” szüleménye, tehát képzeleti élmény, fikció. A barokk műalkotásra elsődlegesen jellemző elhitetési szándék ezúttal egy elképzelt lakoma valóságghú költői descripsiójában érvényesül. Mégpedig harmincöt strófán át, töretlenül (8–41. versszak), miközben Koháry egyszer sem „szól ki” a versből. Mindvégig ott ülünk vele a tizenkét asztal egyikénél, s kapkodjuk a fejünket a szédületben, ahogy ránk zúdítja katalógusát mindannak, mi „*szem-szájnak ingere*”, s mit „*száz szolga hord, hogy nézni is tereh*”. A magyar XVII. század nagy étel- és italkatalógusait (Szentmártoni Bodó János, Kőszeghy Pál, Esterházy Pál)¹⁹ ezzel a Koháry-verssel kell kiegészítenünk és lezárunk. Továbbá ott kell látnunk Koháryt azok között is, akik a szakács irodalmi zsánerképehez már Faludi SZAKÁCSÉNEK-e előtt hozzátettek egy-egy vonást.

Koháry István fergeteges gasztronómiai katalógusa rendkívül gazdag. Színes művelődéstörténeti felsorolást ad szinte mindarról, ami egy századvégi magyar arisztokrata lakomáján szakácsremekként asztalra kerülhet, s nem feledkezik el az italbéliekről sem. Próbáljuk meg rendszerezni, ami élénk tárul. (A zárójelek között néhány magyarázat; a dőlt betűvel kiemeltet indoklására alább kerül sor.)

Madarak: tyúk, lúd, póka (pulyka), kappan, kácsa, szárcsa, vadlúd, galamb, sordély, sármány, császármadár, fogoly, húrosmadár, fajd, fácán, tűzok, snepf (erdei szalonka), fűrj, pacsirta.

Négylábúak: borjú, bárány, malac, ártány, ökör, őz, nyúl, erdei kan (vadkan), szarvas, dämvad.

Halak: kecsge, viza, angvilla, ponty, szaibling, galócsa, pisztráng, csuka, lazac, menyhal, márna, sőreg, kárász, harcsa, habarnica, kophal, kövihal, *ausztriga*, miserli, *csiga*.

Gyümölcsök, zöldségek: meggy, körtvély, alma, *narancs*, *citrom*, *pomagránál*, *cifrált saláta*, dinnye, cseresznye, berkenye, eper, *olasz gesztenye*, *füge*, barack, szőlő, bagóca-borsó, som, naspolya, szilva, egres, dió, mandola, málna, szeder, barkóca, veres mogyoró, ribezli.

Italok, mindenekelőtt borok: *lotombergi*, *olasz*, spanyor (spanyol), tokaji, *narancsos*, *citromos*, *rozmaringos*, *vernacsa*, soproni ürmos, bazinyi örvényes, tarcali zsályás, keresztúri, szentpéteri, mézes máli, váci, gyöngyösi, miskolci; üdítők, gyümölcslevek: *limonada* (limonádé), epervíz jova, rózsa gyülep, violagyülep, több más jó vizek.

A konyha és a személyzet: füst, tűzpad, forgács, szakács, konyhamester, inasok, asz-

talnok, pohárnok, puskás (vadász); étkezési idők: fölöstököm, uzsonna, ebéd, vacsora; az ebédlőpalota és a tálaló: asztal, hímes abrosz, kendő, kés, villa, kanál, sőtartó, tányér, ezüst- és aranyos csészék, zsellyés szék, pávalegyező, köpohár, pohárszék, velencei metszett kristályüveg, öreg nagy kupák, csapa poharak, szép cifra kannák, ezüstpalackok, ezüstitálák, mosdók; ételek és fogások: pánkétom, zsemlye, meleg leves éték (legelső fogás), sült (második fogás), nagy pástétomok (harmadik fogás), pástétomba becsinált vad, hal és szép friss madarak, étel gyengéje, újság zsengeje (utolsó fogás); édességek: cukor, confect, piskóta, lictarium (lekvár), marcipán, tortáták.

Elképesztő, hogy Koháry mi mindenre gondot visel e „*derék vendégségben*”! A szakácsot már a verskezdes eligazította, aztán sorra kerül az ebédlőpalota személyzete is: „*Ételt az asztalnok s italt az pohárnok rendelje jó karban*”; „*Olvassák neveket hívott vendégimnek*”; a „*vetett*” (megterített) asztalok hímes abroszaira és az asztalkendőkre virágot hintsenek; az asztalok úgy helyezendők el, nehogy hozzáérjenek a falhoz; aki a zsemlét szereti (ez alighanem maga Koháry lesz!), annak tegyék a tányérjára; az inasok se a zsellyés székekről (vö. zsöllye), se a rekkenő melegben szükséges pávalegyezőről ne feledkezzenek el (ez a célzás talán azt jelentheti, a vers nyáridőtájt íródott); meghatározott rendet tartsanak a pohárszék polcain stb. stb. A muzsikásokra térve szinte egy teljes udvari zenekart felsorol: trombitás, dobos, lengyel sípos, tárogató(s), lantos, hárfás, hegedős, virginás. Leírja a zenészek kötelező koreográfiáját, említ táncokat („*fűjjanak egy versben szép paxamétákat, lármát is fűjjanak*”), egy mulatódal vagy táncdal ref-rénjét négyszer megismétli.²⁰

A katalógusban dőlt betűvel emeltem ki az osztrigát, a csigát, a narancsot, a citromot, a pomagránátot, a cifrált salátát, az olasz gesztenyét, a fűgét, az olasz, a narancsos, a citromos, a vernaccia bort és a lemonadát, mert ezek jól körülhatárolható gasztronómiai kultúra és ízlés: az olasz konyha irányába mutatnak. Ennek hatása nálunk – különösen a Dunántúlon, Horvátországban és Északnyugat-Magyarországon – Bécs vagy Velence közvetítésével érvényesült. Amikor Koháry azt mondja, hogy „*Még lemonadában kell az olasz bolthoz vagy két akót venni*”, akkor is feltehetően bécsi (legfeljebb pozsonyi) olasz boltra célozhat. Diákkorában is Bécsben vett citromot édesanyjának.²¹ Olasz kifejezéssel utal arra is, hogy ő nem vágyódik holmi „*specialéra*”, mert a *speziale* itt nem „patikust”, hanem „fűszerest” jelent (a *speziere* pedig „fűszerkereskedést”, „fűszert”). Koháry *spezialéja* valószínűleg „fűszerkülönlegesség” jelentésben értelmezendő. A trombitások által „*egy versben*” elfűjt „*szép paxameta*” ugyancsak olasz zenei fogalom: a *passamezzo* megfelelője. A *passamezzo* „*kétiütemű tánc, amely a XVI. század közepén született Itáliában, és a barokk korban vált elterjedté Németországban és Angliában is; a régebbi pavana változatának tekinthető*”.²²

Ez az olaszos gasztronómiai ízlés mintha Koháry személyes étel- és italvonzalmaiban is megmutatkozna. Ha ő az, aki a zsemlét szereti, arra gondolhatnánk, hogy megízlelte már valamely bécsi olasz *forno* vagy *pasticceria* reggeli sütésű, üreges, habkönnyű *roselláját*: a rózsa alakú olasz zsemlét. De meglehetett ez Itáliában is, mert 1675 szentévében Rómába zárandokolt, s megítélésem szerint erre az olasz újtára alludál Gyöngyösi István is, amikor Koháry tántoríthatatlan királyhűségéről szólva megemlíti, hogy makulátlan lojalitásának jutalmaként „*szép híre, neve, dicséretes emlékezte folyt már a Tyberisnek vize mellett is*”.²³ Visszalépve a gasztronómiához: a madársült kedvelése szintén jellemzi az olaszok étkezését, s Koháry versében is megsütendő madárcák fűgének „*az pálcán, aprón ispékelve*”. (Konyhakész csomagolásban ma is árulja a csöpp énekesmadarakat minden supermarket.) Koháry István nem szerette a kövér kácsát,

a szárcsát, a nagy testű vadludat, a galambot, a sordélyt, a rigót, a sármányt, kedvencei a jól spékkelhető-süthető császármadár, fogoly, húrosmadár, fajd, fácán, tűzok, snepf, fűrj, pacsirta voltak (11–12. strófa). Böjtölő, buzgó katolikusként fölöttébb kedveli a halat, hiszen az nem számított húsnak, böjtben is fogyaszthatták (vö. 13. strófa).

Minderre aztán ízlett az ital, elsősorban a bor. Koháry két versszakban katalogizálja a borokat, s eldörög tizenhétfélét. Az említések sorrendjében haladva első a *lotombergi* bor. Felteszem, hogy Alsó-Elzász hasonló nevű kantonjának fővárosáról van szó: a Rajnába ömlő Lauter folyó partján fekszik, nem messze annak torkolatától; ma Franciaország része: Lauterbourg. A lotombergi ekképpen a rajnai borvidéket képviseli. Az olasz és a spanyol bor általános megnevezés, a „*finum tokaji*” jelzője a minőségre utal (Koháry a jó virginást nevezi még versében „*finum*”-nak); az ízesített *narancsos*, a *citromos*, a *rozsmaringos* esetleg szintén olasz bor lehet. A *vernaccia* is az, mégpedig a legjobbak közül való. Ahogy az OLASZ ENCIKLOPÉDIA meghatározza: „*tűzes, erős, száraz, fanyar, bársonyos; igazi borelőkelőség*”.²⁴ Irodalmi említései is a legelőkelőbbek (Dante: PURG., XXIV, Boccaccio: NOV., II.);²⁵ a magyar régiségben én Kohárynál találok először „*Un gran bicchier di vernaccia*” – örökíti meg Boccaccio. Vajon mennyibe került ez a nagy pohár vernaccia a XIV. századi Toscanában? Amikor én 1991 tavaszán egy pohár fehér vernacciát rendeltem a római Via dei Banchi Vecchi (a Régi Pultok utcája) és a Via delle Carceri (a Börtön utca) sarkán működő előkelő *enotecában* (bortárban), egy karcsú, kócsaglábú, felül öblös pohár vernacciáért fizettem 3000 lírát, azaz kb. 200 forintot. Egy 750 milliliteres vernaccia-palack a trasteverei Standa-supermarketben ennek a kétszeresébe kerül. Mint például az a 12 fokos, 1989-es évjáratú *Vernaccia di Sangimignano*, azaz Sangimignanói, tehát toszkán vernaccia, amit az 1705 óta működő Melini borcég palackozott. Fehérborpárti vagyok, ezért nem a másik (pedig olcsóbb) sardegnai vörös vernacciát választottam hazahozandó ajándékként.

Koháry nagy fontosságú vernaccia-emléte megint csak olaszos, ezúttal italbéli izlését reprezentálja. A vernacciahoz illő igazán a Koháry idejében az „*uraknál felkapott*” üvegpohár, ami „*velencei metszett kristályüveg*”-ből készült!

A *soproni ürmös* – ha jól tudom – ma is fogyasztott bor. Az *ürmösbor*, az *Absynthüles* (vö. abszint), amit *ürmösfüvel* (*Absinthium*) tettek keserédessé. Az *örvényes bazinyi* pedig az *örvénygyökér*, az *örvényfű* (az *Enula*, *Inula* vagy *Helennium*) hozzáadásával készült.²⁶ Baziny helységnév: a Pozsony megyei Bazing, Posing, Bazinium, Bezinek. „*Szőlőhegye híres asztali fehér bort terem, sőt némely esztendőben aszúszőlőt is csinálnak*” – olvasom Fényes Elek földrajzi szótárában.²⁷ A *szálys tarcali* zárja a fűszeres borok sorát. A *keresztúri*, a *szentpéteri*, a *váci*, a *gyöngyösi*, a *miskolci* bor már jelző nélkül szerepel, s Koháry ezekről nem is mond sokat. A *keresztúri* és a *szentpéteri* bor talán a sajókeresztúri és a sajószentpéteri szőlőhegyek termése. Keresztúron a XIX. század közepén még 771, Szentpéteren 935 hold szőlőt műveltek – regisztrálta ugyancsak tudós geográfusunk.²⁸ Vajon mit falt el mindebből mára a csattogó fogsorú borsodi iparvidék? Emeljük ki végezetül a *mézes málinak* nevezett bort. Nem ittam mézes bort még, de ha Ady Endre szerette, férfiembernek való. Mert így vall róla:

„*Bolond bensöm egy ős gyermeket hordoz,*

Asszonyhoz, fegyverhez bátran nyúlok
S mézes borhoz.”²⁹

Maga a *mézes máli* az 1280-ban már oklevelezett *Mézesmál* helynévből ered. Az is középkori oklevéladat, hogy „*Partem vinee in latere meridional montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur*”,³⁰ azaz a Tokaj melletti Tarczalhegye szőlőkkel borított déli lejtőjét nevezik magyarul *Mézesmálnak*. A *Mál* ebből „*a délnek fekvő hegy-oldal*”-t jelenti, ami eredetileg „*az állat hasi része*” volt, például a Vörösmarty PETIKE-versében is szereplő „*róka mála*”.³¹ A Tarczalhegy déli, meleg hasán termett bor a *mézes máli*. További borászati részletek helyett szabad legyen megvallanom, hogy a szőlő-hegy napverte, meleg hasán termő aranyfürtök bennem a Danaé-mitosz nemes erotikájú képzetét keltik: Tarczalhegy odafordítja gazdag asszonyhasát az ömlő napfénynek, s hull rá – és belé – az arany szőlőszemekké érő sugárverés...

Berzsenyi Dániel megragadó antropomorfizálása is szép keblű asszonynak festi Tokaj hegyét:

„*Paeán! Ujraszületsz nekünk;
Ott, hol Coos koszorús húga, az ősz Tokaj
A Bodrogra könyöklék, és
Eos lángjaival keble bujálkodik.*”

(A SONETTHEZ)

Coos, a termékeny görög szőlőhegy *húga*, akinek keble Eos, a mitológiai hajnal fényei-vel bujálkodik, természetesen nem ősz („megöszült”) öreg hölgy, mert Berzsenyi szóhasználatában itt az ősz: „*régi, ódon, ősi*” jelentésű, éppúgy, mint Vörösmartynál („*E paizs ősz korból legszentebb hősi maradvány*”) s Vajda Jánosnál („*Svédhonban áll egy ősz torony, / Kesely, bagoly tanyája*”).³²

Ha mármost a fentebb meghatározott borok Koháry-féle értékrendjére tekintünk, abban értelmesen és harmonikusan keverednek a külsországi és a hazai borkülönlegességek. Az olasz „*jó vernaccia*” párja a „*finum tokaji*” lehet, a lotombergié, teszem azt, a soproni ürmös vagy a tarcali zsályás. A vernacciát és a tokajit Kohárynak szeretnie kellett, mint ahogy szerette még a mézes málit, amit éppen azokkal a közborokkal állít szembe, amelyek iránt nem volt vonzalma: „*nem kell keresztúri, sem a szentpéteri, hanem mézes máli, / kihaggyuk az vácit, gyöngyösit, miskolcít, nem mindenki kedveli*”. Nevezetesebb miskolci vagy váci borokról magam sem hallottam még (kivéve a Vác-vidéki *Mézesfehért* – ám ismerték, itták-e már ezt akkor?), de a gyöngyösi és a Gyöngyös környéki köztudomásúan jó bor. Koháry ellenszenve vajon nem azzal magyarázható-e, hogy akkortájt, a XVII. század végén még nem termettek itt olyan híres borok, mint példáulnak okáért a debrői hárslevelű, a domoszlói muskotály, a kompolti szürkebarát, a gyöngyöspatai rizlingszilváni vagy az abasári olaszrizling? Szakemberek választát várom, magam csak találgathatok. Koháry persze egzaktul meg tudta volna indokolni különbségtételeinek okát, akár mint borfogyasztó, akár mint földesúr. A szőlőművelés és kultúrájának ismerete ugyanis a XVII. században társadalmi rangot jelentett, nem úgy, mint manapság, amikor jócskán megrontották a magyar bortermelés erkölceit a kollektivizáló ideálok. Deák, prókátor, pap, szántóvető, szőlősgazda, kalmár – sorolja fel éppen Koháry István kora társadalmi osztályainak néhány képviselőjét, s köztük a bajba jutott szőlőművest ezzel a szép, megértő sorral örökíti meg: „*Mívelve s metélve, szőlőjét nem szedve, gazdája törődik*” (EZ VILÁGOT SENKI [...] BÚ NÉLKÜL NEM ÉLTE). „*De te fabula narratur*”: mintha történelmi borvidékeink elmúlt negyvenévi sorsáról szólna...

Az italbéli után – vagy közben – a század végén már mindközönséges volt a kávéivás és a dohányzás. Koháry vizsgált verse ezekről nem szól, ám hogy maga is hódolt e szenvedélyeknek, börtönbeli más versei és levelei bizonyítják. A hiányzó kávé egyenesen a hiányzó áldozás és gyónás szentségével említi együtt egyazon panaszstrófában:

„Láthatnám az napot, valaha talám ott emberrel szólhatnék,
kávé és fölt étkem lenne talán nékem, s friss eget vehetnék,
engednének gyónnom és meg is áldoznom, ha papot kaphatnék.”

Ez még a munkácsi tömlőc megvasalt rabjának panaszja. Amikor három évvel később, 1685-ben jobbra fordultak börtönviszonyai, levelet írt – már írhatott – Kecskemét városához (amelynek foldesura volt), s dohány-, tajtékpipa- és papucsvételre kérte a magisztrátust. Hogy a börtönben „kedvére tubákolhasson”, kér tőlük „finum földohánt 25 fontot, igen szép s jó öreg tajtékpipát kettőt; jó hosszú és szép, rendes, külömbféle forma pipaszárat háromat; török varrással cifrázott dohányzacskót egyet. [...] emellett pár papucsot, mely kisedd vagyis középszerű s lábához való legyen”. Minél hamarabb élni akar a váratlan kényelem lehetőségeivel: „Hovahamarébb küldjétek ide!” S hozzáteszi a sürgetéshez még, akkurátus részletezéssel: „Az pipaszáraknak megválasztását és az több megírt vásárlást is ugyan oly emberre bízátok, aki fel tudja szemét nyitnia; s minthogy olcsó húsnak hig szokott az leve lenni: mindezeknek megvételében ne kémilje az költséget, melyet engem illető adótokbul tudjatok ki [...] Az pipaszáraknak legalább egyiknek olynak kell lenni, hogy szopókáján csont legyen”.³³

A kávé és a dohány nem fért bele a versbe, de mert potenciálisan a kulináris élmény és ihlet tartozéka, közbeiktathattuk ezt a kis kedvderítő intermezzót.

*

„Vigan lakjunk, vigan” – ismételt háromszor a költő, s enjambement-ként is átviszi a 42. strófa élére ezt a refrént. Ekkor azonban maga is felocsúdik: a fikció szivárványos buborékja elpattan, a vasra vert rab visszahanyatlik a tetves priccse: „az ily vig lakásban mert jól nem lakhatni, / gondolom-éteknek s az elme-főztének szagát nem érzeni”. Csak a „gondolom-étke”, csak az „elmefőzte” fogások ebédjét ettük végig Koháryval, a válogatott borok gyöngyözése is csak káprázat volt. Nekünk is vissza kell lépünk a költővel a vers bensőbb világába:

„Továbbá is bizom, s meg nem csalatkozom ő szent Fölségében,
az én ínségemről s ínséges éltemről juttat még örömben,
békével szenvedve s keresztem viselve megtart kegyelmében.

Midőn én ezekben s éhségszenvedésben időmet folytatnám,
az ételt gondolva s koplalást kóstolva magamat mulatnám,
igen éheztemen s egyedüllétemen törődném s aggódnám,

darab kenyereimet s csobolyó vizemet, tm, benyújtják nékem [...]

Az kenyeret veszem, s majd jóízűn eszem, hogyha kell, majd iszom,
bizonytal mondhatom, így is jóllakhatom, bú s gond nélkül nyugszom,
mindentül megváltam, egyedül maradtam, csendesén aluszom.

*Jól látom, hogy hívság s heábaavalóság kedvezni torkunknak,
nincs szüksége sokra, sem friss pánkétomra megehült gyomornak,
dözsölő vendégség, dorbézlás, részegség sokszor megárt annak*

*Nem szoptam ujjombul, tanultam példákbul, hogy sokszor sokaknak
kedvelt dözsölése s vendégeskedése létkozló fiaknak
nemzette, szerzette, s ezekben ejtette fejét dorbézlóknak.”*

A példákat is felelemlegető, didaktikus moralizálás mai felfogásunk szerint kissé elnehezíti a vers zárását, a „dorbézlás, részegség” kárhoztatásába Koháry azonban szerencsére nem bocsátkozik bele (erre vonatkozóan vannak eleven helyei máshol).³⁴ Már-már úgy hinnénk, a költő szemléleti kulcsfogalmaként említett „kiérlelt bölcsesség”, a tanító szándék, a szenvedélyeken inneni „tartózkodó előkelőség”³⁵ szelíd költői zárszavával enged el bennünket a vers, amikor váratlan crescendóként a gasztronómiai-kulináris élvezetek gyönyörű előjátékának megnevezése, a *kóstolás* tolul cserepes ajkára, és ezt a rab poéta természetesen kulcsolja egybe a *szép szabadsággal*:³⁶

*„Ételben, italban s elmém friss lakásban nem tart boldogságot,
gyűlöltem, kerültem, soha nem szerettem én az torkosságot,
én csak azt kívánnám, hogy megkóstolhatnám a szép szabadságot!”*

Koháry István versének gasztronómiai ihlcte oly erős parázslású, hogy átsüt a moralizálás páncélzatán, s az emberméltóság legszentebb attribútumával, a szabadsággal lép frigyre, mint majd a szerelem a romantika szenvedélyes századában.

Róma, 1991. június 10.

Jegyzetek

1. A vers Koháry verseskötönyvének első füzetében jelent meg: SOK OHAÍTÁS KÖZBEN, INSÉG-VISELÉSBEN, ÉHSÉG-SZENVEDÉSBEN, KESERVES RABSÁGBAN, MVNKÁCS KÓVÁRÁBAN SZERZETT VERSEK. Nagyszombat [?], 1720. 14–19. o. (A latin számértékű nagybetűk kiemelését a kronosztichon magyarázza.) A szöveget mai helyesírásra írom át, s helyükre tett írásjelekkel is értelmezem. Régies sajátosságait azonban megtartom, csak az a lesz az, a musika, uzona, zemlye, zellyés lesz muzsika, uzonna, zemlye, zsellýs. A lictariom, a reá, a reám alakok a szótagszámot eggyel megnövelik, de ezeket régien lictarjom, rá, rám ejtéssel mondták vagy olvasták.

2. ROSAKOSZORÚ. Lúcsé, 1690; Badics Ferenc kiadása nyomán: GYÖNGYÖSI ISTVÁN ÖSSZES VERSEI. III. köt. Bp., 1935. 7. o.

3. Vö. Szinnyei József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. VI. köt. Bp., 1899. 686. o.

4. Uo. 688. o.

5. Gyöngyösi I.: i. m. 7–13. o.

6. Varga Imre: A MAGYAR BAROKK KÖLTÉSZET EGY VÁLTOZATA. KOHÁRY ISTVÁN BÖRTÖNKÖLTÉSZETE. ItK, 1973. 501–513. o.

7. Jelenits István: KOHÁRY ISTVÁN: EZ VILÁGOT SENKI ÁLTAL NEM ÉLTE, SEM KEDVÉRE MINDENKOR, BÚ NÉLKÜL NEM ÉLTE. Megj. A RÉGI MAGYAR VERS Szerk. Komlowszki Tibor. Bp., 1979. 363–364. o.

8. Gyöngyösi I.: i. m. 9. o.

9. Jelenits István szava, ő Koháry költői ére-nyeként értelmezi. I. m. 360. o.

10. ÓKORI LEXICON. 1902. Szerk. Pecz Vilmos. I/1. köt., hasonmás kiad., Bp., 1985. 536–538. o.

11. Mind Castelvetro életrajza, mind szakács-könyvének kiadása Luigi Firpo munkájaként jelent meg: DIZIONARIO BIOGRAFICO DEGLI ITALIANI. Vol. XXII. ENCICLOPEDIA ITALIANA. Roma, 1979. 1–4. o.; GASTRONOMIA DEL RINASCIMENTO, a cura de L. F., Unione Tipografico-Editrice, Torino, 1974. 32–38. o. (a bevezető tanulmány vonatkozó része), 137–176. o. (a szövegkiadás). A másik két szerző Bortolomeo Scappi és Vincenzo Cervio, akiknek egybekötött műve, az ún. „pápai szakács-könyv” Zrínyi Miklós könyvtárában ma is megvan (ez az 1643. évi velencei kiadás). Vö. SZAKÁCSMESTERSÉGNEK ÉS UTAZÁSNAK KÖNYVECSKÉI. Bp., 1988. 34–37. o.

12. Idézi Jelenits I.: i. m. 364. o.

13. Szabó Lőrinc: BÍRÁKHOZ ÉS BARÁTOKHOZ. NAPLÓ ÉS VÉDŐBESZÉDEK 1945-BÓL. Kiad. Kabdebó Lóránt. Bp., 1990. 222. o.

14. Koháry I.: i. m. 6–7. o.

15. Uo. 47–48. o. Szinyei J. (i. m. 686. o.) Regéc, Munkács, Tokaj, Sárospatak, Ungvár sorrendben említi Koháry börtöneit. Gyöngyösi idézett helye szerint a sorrend: Regéc, Munkács, Tokaj, Ungvár. Az első Koháry-versfüzet Munkács–Regéc sorrendet sugall; lásd még érvként az utolsó darabokban érvényesülő naptári kronológiát (37–46. o.). Az RMKT XVII. századi sorozata sajtó alatt lévő Koháry-kötete majd tisztázza a kérdést.

16. Jelenits I.: i. m. 364. o.

17. A Balassi- és a Gyöngyösi-helyet Ludányi Mária vetette egybe: BALASSI SZÉP MAGYAR KOMÉDIÁJÁNAK KÖZVETLEN HATÁSA A HAZAI UDVARI DRÁMA FEJLŐDÉSÉRE. *ILK*, 1976. 680–681. o.

18. Battaglia, Salvatore: GRANDE DIZIONARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1984. 737. o.; Duro, Aldo: VOCABOLARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Vol. III. Istituto Enciclopedia Italiana, Roma, 1989. 650. o. A Zrínyi-udvar csáktornyai szakácskönyvében (N° 351, 352) a húslében készült, habart tojásos *panata* böjtnapi vajjas változata is szerepel: SZAKÁCSMESTERSÉGEK KÖNYVECSKÉJE. Kiad. Király Erzsébet, bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1981. 237. o.

19. Vö. a 11. jegyzetben idézett könyvvel, 70–89. o.

20. A katalógus részletes magyarázatával ezúttal adós maradok. Segítségül szakácskönyvkiadásunk és szóba hozott könyvem hívható. Itt, Rómában, ahol 1991 május-júniusában dolgozatom készül, kellő magyar könyvségédlet híján a saiblingot, galócsahalat, miserlit (ez valami tengeri herkenyű lesz), a bagócabor-sót, gyülepét (ez meg különféle ízű-illatú gyümölcslé lehet), a csapa poharat különösen nem tudom pontos magyarázattal visszaadni. Tánctalrefrén ismétlésére Koháry említett farsangos versében is van példa: „*Három az tánc!*” – ismétli meg háromszor.

21. Vö. Thaly Kálmán: KOHÁRY ISTVÁN TANULÓKORI LEVELEIBŐL. *Századok*, 1976. 388. o.

22. Battaglia, S.: i. m. 737. o.

23. Vö. idézett könyvvel, 191–195. o., továbbá Gyöngyösi I.: i. m. 7. o. Az 1675. évi szentévnék nagy irodalma van, ezek felsorolásától eltekintek. Lásd csak a jubileumra készült érmek katalógusát, mert ezekből Koháry is kaphatott vagy vásárolhatott: Berni, Giulio: LE MEDAGLIE DEGLI ANNI SANTI. Barcelona, Anno Santo, 1950. A szentév ünnepei még 1674 karácsonyán megkezdődtek, s a Rómára ömlő félmillió zarándok között voltak koronás fők is, mint például a modenai anyahercegnő, Krisztina svéd királynő (aki különben Rómában élt), továbbá Brunswick és Baden uralkodó hercege, a velencei és a francia nagykövet stb. Útikönyveket ugyancsak kiadtak a látogatók tájékoztatására: BREVE RELATIONE DELLE QUATTRO BASILICHE E SETTE CHIESE DI ROMA [...] DEL CAVALIERE FRANCESCO MARSARI IN ROMA, PER IGNAZIO LAZZARI, 1675 (Biblioteca Apostolica Vaticana, Stamp. Barb. V XV 38); LE COSE MARAVIGLIOSE DELL'ALMA CITTÀ DI ROMA [...] IN ROMA, PER IL DRAGONELLI, 1675 (uo. Cicognara III 3688). A tájékozott templomismertető említi többek között Raffaello, Sangallo, Michelangelo, Bernini munkáit, Vignola Barozzi Gesù-templomát és a magyar nemzeti templomot, a Santo Stefano Roton-dót. Az útikönyv – újdonságként a korábbi kiadásokhoz képest – nagy, kihajtható metszete-ket is közöl, s a Piazza Navona ábrázolásán látszik már Bernini középső szökőkútja, a *Fontana dei fiumi*, amelynek egyik folyamszobra köztudomásúan a Dunát ábrázolja.

24. ENCICLOPEDIA ITALIANA. Vol. XXXV. Roma, 1950. 172. o.

25. Tommaseo, Niccolò: DIZIONARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Vol. VII. Torino, 1916. 1802. o.

26. Szenczi Molnár Albert latin–magyar szótára 1611. évi hannoviai kiadásának adatai. Az V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált nevezetes vatikáni könyvtári példányt használtam: Palatina V 1664.

27. Fényes Elek: MAGYARORSZÁG GEOGRAPHIAI SZÓTÁRA. I. köt. Pest, 1851. 103. o. (Hasonmás kiad., 1984.)

28. Uo. II. köt. 209. o.; IV. köt. 116. o. Még számos bortermő Keresztúr van (uo. 207–210. o.), de Koháry Bodrogkeresztúrra például aligha célozhat, hiszen itt tokaji terem.

29. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA példatárából. IV. köt. Bp., 1965. 1299. o.

30. Szamota István–Zolnai Gyula: MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁR. Bp., 1902–1906. 653–654. o. (Hasonmás kiad., 1984.)

31. TÖRTÉNELMI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR. II. köt. Bp., 1970. 911. o.

32. A Vörösmarty- és a Vajda-sorok a 29. jegyzetben idézett értelmező szótár példái: VI. köt. Bp., 1966. 516. o.

33. Thaly Kálmán közlése: ADALÉKOK KOHÁRY ISTVÁN FOGSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ. Századok, 1870. 651. o.

34. Csak az első versfuzetből idézek: „vetve kockájokat s vesztve jószágokat, korthelyek játszadva /

[...] s borivó kajtorok untig dorbézolva” (EZ VILÁGOTSENKI...); „Ellenben némelyek, kiknek ég az bélek, huzamos italban / poharat emelve s magokat terhelve nagy sok dorbézlásban / dőzsölve fáradnak, lankadnak, bágyadnak vivat kiáltásban. // Óránként forgatnak s éjjel is álmodnak pintes palackokat, / lefekve s felkelve, nemcsak ebédelve áztatják torkokat, / oltják az jó borral s elköszönt pohárral nagy szomjúságokat” (IGEN SZÉP DOLOG...); „Ülnek az asztalhoz, kezdenek italhoz, köszöntik az pohárt, / töltik az gyomrokat, puffasztják hasokat, nem tartanak abban kárt, / ámbár jó rendeket, selejtsék ezeket, mostan semmit nem árt. // Zeng az muzikaszó, trombita, dob, sípszó, mondják az éneket, / fejek ha meghajdul, s ha jókedvek indul, elrúgják az széket, / az asztalt kiviszik, avagy félreleteszik, s osztják az szüzeket” (HAJ, KI BÁNAT...).

35. Vö. Jelenits I.: i. m. 363. o.

36. A szabadság, a szép szabadság a meghatározó fogalma a versfuzet amaz utolsó előtti darabjának is, amelynek elemzett versünkkel való összefüggését már jeleztem: „szép szabadság”, „szabadság”, „szabadulásom”, „szabadság”, „szabadulás”, „szabados élet”, „szép szabadság” – olvashatni benne hétszer, s ráadásként erős hangsúlyú versvégszó itt is: „Naponként reménylem, s magamban úgy vélem jobb állapotomrul, / az Isten megadja, az mint szívem vágya, kedvesebb dolgomrul / kedvesebb verseket írhatok, s többeket, szabadulásomrul.”

Magyar László András

EMBERRABLÁS A XVI. SZÁZADBAN

1

Az 1567-es évben a wittenbergi Caspar Pfreund patikussal a következő történt. Lipcsében járt a keleti vásáron, s egy szerdai nap éppen valamely gyógyszeráros bodegája előtt álldogált, mikor odalépett hozzá bizonyos Georg Goldstein diák, egy lipcsei kocsmáros fia, és elmondta neki, hogy keresztapja, a wittenbergi Schönberg mester eltörte volt a combját, ezért arra kéri tisztelettel patikus uramat, hogy késedelem nélkül siessen hozzá, mert szüksége van tanácsaira. Emez szánakozva a történeteken, rögtön a diákkal is tartott. Georg Goldstein a Nicol utcába vezette őt, abba a házba, amelyet még azóta elhalt apja vett volt. A házba lépő patikus úgy hallotta, mintha valaki nyögne

s jajgatna odafent, ezért tüstént felsietett az emeletre. Itt azonban semmiféle keresztapát nem lelt, csak három másik diákot: Alesiust, egy lipcsei doktorfit, Zacharias Strademant, egy szücs fiát és Mathusalem Töpfert, egy naumburgi ékszerész fiát. Mindhárman maszkot viseltek, így a patikus egyiküket sem ismerte föl. A diákok nyomban rátámadtak, fölpeckelték a száját, és leteperték. Ő ekkor krétát vett elő, s a padlóra fölírta: kérjenek tőle, amit csak akarnak, ám vegyék ki a pecket a szájából, hogy be-szélhessen velük.

Mikor tehát már biztonságban fogva tartották, és nem menekülhetett, azt vágta a szemébe, hogy ő mint wittenbergi polgármester bizonyos disznóságokat engedélyezett bizonyos pénzek fejében. Azt mondták, most ütött a bosszú órája, azaz 3600 guldent követelnek tőle, amit ha meg nem ad, halál fia.

A patikus hiába könyörgött irgalomért, a diákok szíve nem esett meg rajta, csak követelték a pénzt. A szerencsétlent erőszakkal meg is motozták: negyven aranygyűrűt találtak nála, amit rögtön zsebre is tettek, s rá még félguldennyi pénztől is megfosztották. A kirabolt embert azután egy mély pincébe zárták, amelynek bejáratához asztalt toltak. Az asztalra a közeli lacikonyháról főtt és sult ételeket, majd sört és bort hozattak, úgy mulattak. Foglyuknak is küldtek a pincébe elegendő cinni- s innivalót, s leküldték hozzá Georg Goldsteint is, ne igyék magában. Megbízták a diákot, próbálja jó szóval rábírní, hogy a követelt pénzt megadja nekik. A patikus azonban makacszkodott, és szüntelenül az őt ért bántalmakat és injúriákat panaszkolt.

Még hajnal előtt azután egy négykerekű kocsi csikorgása hallatszott odakintről. Goldstein erre azt mondta:

– Patikus uram, tudod-e, mit jelent ez a csikorgás? Ez az a kocsi, amelyen patikus uramat, ha majd megnyuvasztották, egy hordóba rejtve olyan helyre viszik, ahol a kutya sem talál rá többet. Ezért arra kérem patikus uramat, ha halállal nem akar halni, ígérje meg azt a bizonyos összeget.

Minthogy a nyomorult e szavakra elvesztette fejét és bátorságát, úgy gondolkodott, hogy ha másképpen már nem lehet, megígéri nekik azt a rengeteg pénzt. Megesküdött, sőt esküjét írásba is adta, hogy mihielyt hazaeresztik szállására, hatszáz guldent leszámol nekik, a hátralévő háromezret pedig a következő három lipcsei vásáron törleszti, arról pedig, ami itt történt, senki ember fiának nem beszél élete végéig. Mikor letette az esküt, és az okmány is elkészült, visszaadták neki a gyűrűt mind egy szálíg, nehogy a hiányzók miatt valaki gyanút fogjon, végül csuklyát húzva a fejére, még napkelte előtt Goldstein kivezette a házból valami eldugott sikátorba, és ott hagyta az utcáson.

Mihielyt a patikus egyedül maradt, és megszabadult az álruhától, rögtön szállására sietett a cipésközbe, Brembach doktor házához, aki ez idő tájt Lipcse polgármestere volt. Házigazdája tüstént meg is kérdezte, hol járt az előző éjjel, hiszen nem szokása az éjjeli kimaradás, meg aztán üzenetet sem hagyott, hogy későn jön, s egy szolga sem hozott hírt felőle. Hanem a patikus hallgatott, mint a csuka, s csak arra kérte a polgármestert, hogy vagy a saját erszényéből, vagy a tanács pénzéből méltóztassék neki hatszáz guldent kölcsönözni, mert délben nagy szüksége lesz a pénzre. Ekkor lepődött meg igazán doktor Brembach. Mi a csudának kell ennek olyan hamar ekkora összeg, hiszen minden kereskedőnél jó hitele van, s akár ingyen, pusztán a nevére minden árut megvehetne Lipcsében? Minthogy pedig otthon nem tartott ennyi pénzt, elkísérte barátját a tanácsházára, hogy ott kérjen kölcsönt részére. Amikor a tanács összeült, ismét megkérdezte a patikust, hol volt előző este, s mire kell neki oly sebesen

az a hatszáz gulden, amit persze szívesen megadnak neki, de hát ugye az ember óvatos, és ez az ügy nem tiszta, tehát arra kérik, előbb mondja meg, önként, mi történt vele előző éjjel. A patikus erre is csak hallgatott, s aztán annyit mondott, hogy megesküdt, nem beszéli el senkinek, hol járt.

A szász választó, Ágost herceg, aki épp ekkor vezette át Lipcsén a fogoly gothai herceget, hírt vett alattvalója ügyéről. Ófelsége, a választó elküldte a patikushoz lelkészét, aki akkor Pfeffinger doktor, a lipcsei szuperintendáns volt, s megbízta, bírja rá őt annak elbeszélésére, hol járt, s mire kellett neki a pénz. Ám még e magas személyek sem tudták beszédre bírni. A választó ekkor tudatta vele, hogy magával viteti Drezdába, és ott majd alaposan kivallattatja. A patikus elérte, hogy Drezdában bizonyára kegyetlen kínvallatás vár rá, ezért rögtön beleegyezett, hogy Pfeffinger doktor fölloldozza fogadott esküvése alól, oly módon, hogy bűnét magára veszi, és az ítéletnapon majd számot ad róla. No, evvel meg is oldódott az ügy.

Délben, mikor Georg Goldstein elment a hatszáz guldenért, két törvényszolga várta a szemben lévő kapuban, akik a pénz átvétele közben tetten érték, letartóztatták, és a tanács őrizetére adták. Eközben cinkosai az utcát járták, keresték barátjukat, mert nem tudták, hová lett. Mikor aztán fogva látták, több sem kellett nekik, mindhárman kocsira szálltak – ezt elővigyázatosságból már korábban készenlétbe helyezték –, majd kihajtottak a városból.

A következő pénteken Goldsteint a választófejedelem ítélete szerint a piactéren lefejezték. Nemsokára Alesiust is elfogták, de mert ő egy tiszteletre méltó doktor fia volt, csupán kilencvenévi fogságra ítélték. Strademan valamelyik pápista kolostorban lett apát. Mathusalemet pedig egy szépassági úr Magyarországon, csaló alkímiáért köttette föl.

Ami a patikust illeti, még két évet élt az eset után. Merseburgban élő fiának állandóan azt hajtogatta, hogy mennyire bántja őt a meg nem tartott eskü, és hogy inkább ki kellett volna fizetnie azt a rengeteg pénzt a gaz diákoknak, s mindent inkább titokban kellett volna tartania élete végéig, mint hogy azt, amit esküvéssel és keze írásával ígért, doktor Pfeffinger rábeszélésére és a szász választó fenyegetésére, megszegje.

Meg kell vallani, hogy bár a patikus gazdag és tisztességes ember maradt, attól fogva nem sok öröme tellett az életben, sőt még azt is kihányta, amit megevett.

P. P. Nitzschka: HISTORISCHE BLÜMENLUST. Frankfurt–Leipzig, 1685. 15–22. o.

2

Bár a krimi talán nem elég fordulatos és véres a mai olvasó számára, mégis tartalmaz néhány érdekességet. Igazságszolgáltatásnak álcázott erőszakról van szó benne, azaz terrorizmusról. A történet részleteiben is erősen emlékeztet a mai terroristacselekményekre. Mi a történet? Négy diák az uralkodó osztály egyik képviselőjét a társadalmi igazság érvényesítése ürügyén elrabolja, halálos fenyegetéssel megzsarolja, majd bízva abban, hogy az áldozat az erkölcs képviselője lévén, nem fogja ennek törvényeit megszegni, megpróbálja kifosztani.

A bűnözők is tipikusak. Diákok, „jó családból való gyermekek”, akik valószínűleg nem is szorulnak rá efféle pénzszerzési módra.

Jellemző az emberrablás menete is. Áldozatukat a rablók régóta kiszemelték (erre utal az előkészítés pontossága), gyanút nem keltő körülmények közül rabolják el, elhagyott házba csalják – egyébként újból csak derék mivolta segítségével. A támadók álarcot viselnek, fizikai és lelki terrort alkalmaznak. A banda erkölcsi indítékokra hivatkozik, de nyilvánvalóan csak pénzt akar. Mulatoznak, hogy áldozatukat reménytelenségbe taszítsák, pszichikailag előkészítsék. Először fenyegetik, majd más taktikához folyamodnak: kettéválnak, egyikük megjátssza a többiekkel egyet nem értő „jó embert”, hogy a patikus bizalmába férkőzzön. Számítása beválik: a fogoly beadja a derekát, a zsarolás sikerrel jár.

A módszer meglehetősen furcsa, egy mai krimiben bizonyára kifütyülné a mozi közönsége: az áldozattól az emberrablók mindössze esküt és erről írásban tett nyilatkozatot kérnek, s ezután biztonságban érzik magukat. De hiszen följelenthetné őket! – kiált föl az ember. Nem jelenti. De miért nem?

Két megoldás kínálkozik.

Egy: Lehet, hogy a vádban volt valami, a patikus tényleg követett el visszaéléseket. Ezért hallgat, hiszen ha föladja támadóit, az ő bűneire is fény derül. Ez a megoldás elvethető. Mert a) a történet végén, a banda bukásakor nem derül ki semmi efféle; b) ha a banda evvel akarta volna zsarolni a patikust, akkor nem kellett volna elrabolni, elég lett volna egy zsarolólevél; c) attól az embertől, aki hivatali visszaéléseket követ el, felesleges lett volna ekkora céccal venni esküt – úgysem tartja meg; d) a patikus utólagos lelkiismeret-furdalása sem indokolja ezt a feltevést.

Másik: A patikus valóban azért nem tett följelentést, mert a szavát adta. Ez ma már kissé hihetetlen, de így van. Ebben a korban emberek ezrei haltak meg hitükért, volt, akinek egyetlen szavába került volna és megmenekül a kínhaláltól, mégis a becsületet választotta. Morusok és Servetusok kora ez. Másrészt azt is meg kell gondolnunk, hogy a patikus társadalmi szerepét tisztos hírének köszönhette, és ha esküszegővé válik, az örök tűz mellé polgártársai megvetését kapja ráadásul. Ez a társadalom zártabb volt, mint a mai, jobban kézben tartotta embereit, mert nemcsak kívülről szorongatta őket, hanem „belülről” is. Egyébként a rablás egész menete arra utal, hogy a banda épp azért szemelte ki Pfreundot, mert biztos volt benne, hogy ő mint a rend tipikus képviselője tekintettel lesz az illető rend által adott erkölcsi parancsokra, és nem jelenti föl őket.

Az emberrablók tehát arra alapoztak, hogy áldozatuk be fogja tartani a társadalomnak azokat az alaptörvényeit, amelyeknek a megszegéséből ők élnek. A terrorizmus sajátsága ez. Terrorista- (torvénytelen erőszakon alapuló) államban sohasem él a terrorizmus, mert nem számíthat arra, hogy a törvényeket csak ő fogja megszegni. Ott azonban virul, ahol a társadalom az ő törvény- és erköcstelenségével szemben csak a maga tehetetlen törvényességét tudja szembeállítani. A túszedzők például biztosak abban, hogy a megzsarolt közösség törvényei és erkölcsi rendje következtében nem hagyhatja veszni a túszoikat. Ha nem így volna, ha egy állam például a túszedzőkkel együtt a túszoikat is fölrobbantaná, a túszszedésnek nem lenne értelme.

De lépünk tovább. A patikus kiszabadul, és igyekszik esküjét beváltani. Rendellenes viselkedése miatt azonban gyanúba kerül. Az emberrablók itt hibát követtek el, hiszen a patikust épp azért szemelték ki, mert „rendes” – vigyázniuk kellett volna, hogy ne keverjék rendellenes helyzetbe (éjjeli kimaradás, pénzszüke). Végül is ennek figyelembe nem vételén buktak meg.

A patikus dilemmája a következő: Mit válasszon, becsülete elvesztését vagy pénze

vesztét? Nem habozik az utóbbit választani. (Ugyanígy nem habozott élete és a pénze közül is életét választani.) A becsület (a társadalmi megbecsülés) tehát fontosabb számára, mint a pénz (egyéni érdek).

A tanács dilemmája a következő: Nem követelheti az esküszegést, hiszen evvel saját törvényei ellen beszélne. Ugyanakkor az is nyugtalanítja, hogy eddigi „rendes” emberek most „rendetlenül” viselkednek, s a háttérben lévő bűn miatt „rendetlenség” fenyeget. A tanács maga a társadalom. S mit csinál ilyen helyzetben a társadalom: segítségül hívja az államhatalmat.

Hogyan viselkedjék az állam? Hiszen olyasmiről van szó, ami nem tréfadolog: Választania kell az esküszegésre való fölbujtás (erkölcs elleni vétség) és a rendetlenség tűrése (rend elleni vétség) között. Nagy kérdés: alkalmazhat-e az állam törvénytelen vagy legalábbis erkölcstelen eszközöket a törvénytelenséggel szemben?

A patikus újabb dilemma elé kerül: Most már mindkét részről becsülete forog kockán. Egyfelől az esküszegés, másfelől a rendetlenség keltése és leplezése veszélyezteti a becsületét. Nem tud határozni, szerencsére jön Pfeffinger doktor, a kompromisszum embere.

Pfeffinger ugyanis meglátja, hogy a patikus tulajdonképp mitől fél: nem az örök tűztől, nem is egyik vagy másik becsülete elvesztésétől. A patikus a felelősségtől ijed meg, hiszen végül is neki kell döntenie abban a kérdésben, hogy megszegheti-e az ember saját törvényeit, ha érdeke úgy kívánja. Neki kell majd viselnie a felelősséget a választásban rend és erkölcs között.

Pfeffinger doktor valójában nem az esküszegés, hanem a döntés felelősségét vállalja el, hogy majdan számot adjon róla az ítélet napján. (Szerencsére erre módot is ad a protestáns teológia.) S hogy a patikus még mindig vonakodik, a kínvallatás fenyegetésével billentik nem a jobbik, de a hasznosabbik irányba a mérleg nyelvét.

A többi már csak krimi. A büntetések kissé kegyetlenek, de micsoda dilemmákat okoztak az államnak a pernahajderek! Ki fejét vesztí, kit fölakasztanak – kellett neki Magyarországra jönni –, a legnagyobb gazember katolikus pap lesz, ami érthető, ha tudjuk, hogy Nitzschka, a krónikás, protestáns prédikátor volt. Sőt, olyan is akad, aki-nek protekciós kilencven év jut csupán.

A szerencsétlen patikust nem nyugtatja meg a hasznos, sőt teológiai is lehetséges kompromisszum. Kétségeitől és a teológiai lehetséges kompromisszumtól, mint azt a blöd utolsó sor is bizonyítja, krónikus gyomorfekélyt kap.

A megoldás kicsit furcsa. Az állam végül is döntött: neki fontosabb a rend, mint az erkölcsi parancs. A rendért tehát föláldozható az erkölcs, pláne, ha elegáns, noha kis fenyegetéssel spékelt kompromisszum a megoldás, amely látszólag az erkölcsöt is helyen hagyja. (Hogy csak látszólag, tanú rá a fekély.)

Rend a lelke mindennek.

Az emberrablók tévedtek. A társadalom nem tartotta be a játékszabályokat, amelyek szerint ők játszottak. Bizony, ha az állam sem különb náluk, a terroristák csalódnak. Vagy lehet, hogy az állam is fekélyes lesz az ilyesmitől?

Halasi Zoltán

ISTEN PASSZUSA

Rend vala akkor még. Öregisten Uránosz elindult volna szokása szerint a rozzant négyüteművel kisunokájáért, Zeuszért. De az akkumulátor – nem példátlan eset – lemerült, így a zöldóvezetből villamoson utazott be fiáékhoz, Kronoszékhoz. Túl volt már hatalma delén az egykori égbolt, mégis a tisztas nyugalom, egy munkás uralomban telt élet hozadéka, és a teremtvé kiharcolt önbecsülés, amivel csak a műve iránti csodálat, az vetekedhet, fenntartották a lelki egyensúlyt; őt az általa érzékelt kozmosz közepén. Ám kit ne viselne meg: deres őszi reggelen ülni röpködő minuszokban, szilvóriumszagú népek közt kuporogva holmi kifordult béli ülésen, átszállás után se hallva, csak idegen szót! Bosszusan ettől-mástól – mintha a külső körüli tébécés fák melléről nem az évi levéldísz vedlett volna le, nem, neki úgy tűnt, úr-maga rozsdás méltósága vitorlázik a savas levegőn át; néma válasz, a föl sem tett kérdésre adódó – megsürgette keményen a puffogató Kronidészt: ha nem pakol össze azonnal, nem szuszakolja be játék fegyvereit, ha a lézerpisztoly, a békekerítő, a karabély, a serifföv Vernével, Winettouval együtt nem lesz, míg háromig számol, a benetton-zöld sporttáskában, legfőként pedig egy halom angol könyv tanulnivalónak, ő nem viszi Amerikába. „Hatni szigorral kell. Alapelv” – szögezte le aztán már a szülőknek, mintegy mellesleg s okitólal. Sláfrokban Rhea hallgatta, Kronosz pizsamáson. Várták, hogy beköszöntsön a dolgos mennyei hétvég. – „Mert hova jutnánk, a drága időt ha csak úgy agyonütnénk? Nincs igazam, Kronoszom? A teremtés céltudatosság. Ingadozásban a káosz fészkel. A késedelem bűn. Hozzánk a vajszivűség, mint pantalló a tehénhez...” – Lám, ilyen ósatya volt ez a nappal-is-éjszaka. Eltökéltségén eladdig semmi sem ejthete csorbát.

Vitte most is a gyermeket: volt olyan rohanás, hogy! Még a szedett füvet, azt odaadta a tarka farúnak (ez egy tengeri disznó, istenek állata, csöndes, csak a nejlonzörgéstől jön rá visitógörccs),

majd le a lépcsőn – lift szünetelt – ügető Mikulásként,
 puskacsövek meredeztek, igaz, hogy a hóna alól ki,
 annyi lett végül a cucc, na de így is rend vala még. Rend.
 Persze, mi az, hogy „rend”? Tisztázni illene. Szóval:
 Székekből Rocky Mountains? Parkettba porgetett bicska?
 Perzsák habtaraja? Üvegajtónak lövedékek?
 Megtiport ágyhuzaton tagolatlan harci üvöltés?
 Ó, ez a legkevesebb. Ettől el is alhat Uránosz,
 akkora rend van. És ha a szombati hús odakozmál,
 orra se miccen. Mindenek lelke volna a rend: ő. –
 Csakhogy mit hallott neje, Gaia ezúttal: oroszánt?
 Annak túl panaszos volt, túl fájdalmas a bőgés.
 Bentről jött, az ilyenkor szentélyből csatatérre
 váló nappaliból, de a színes orákulum épp nem
 szólt, a gyerek meg a csillárt lőtte: ufóra vadászott.
 „Én menjek hivatalba?” – Mi ez? Lecsapta a kukta
 sistergő szelepét. – „Én tiltassam le magam vagy
 álljak oda, igazolni, *ezeknek*, ennyi idősen,
 hogy ki vagyok?” – Gaia nem tudta, nem hallucinál-e. –
 „És amit elkövetnek ezek majd itt a nevemben!
 Megfűjják a kocsit, kirámoľják a lakást is!...” –
 Mit tehetett? Gázt el. Berohant. Hát ott matatott egy
 gyűrött Skála-szatyorban – égő fáklya, olajkút
 két szeme, tar feje búbja préri fölött lebukó nap,
 szitkai záporozó meteorok – az ő ura. – „Vége.
 Bármi megeshet. Nincs szerem ellene” – nyögte
 Gaia fülének furcsa, már-már emberi hangon.
 Csak nem a western díszlet vette esztét; ez a romtáj?
 „Ráni, roskatagom, szedd össze magad, ne ijesztgess!
 Föl van téve a bableves. Az lesz. És túrós palacsinta!
 Jó, tudom, örjítő a gyerek...” – „Mind engem utánoz! –
 dörrent közbe a volt ég, percre se túrva becézést. –
 Jönnek a másod-, a harmad-Uránoszok...” – Alteredgő-sokk?,
 tűnődött Gaia. Úgyse szulók többet neki...

Roszzabb.

Az történt ugyanis, hogy – „fix, hogy az úton esett ki!” –
 eltűnt a vezetői neszesszer: benne személyi,
 forgalmi, jogosítvány, biztosítási papírok,
 plusz a lakáskulcs, a kocsikulcsok. – Hogy bagatell ügy?
 Sőt: pitiáner? Kérem, a mennyben nincsen ilyesmi.
 Isten osztatlan figyelem. Ha kihagy, belebukhat.
 Majd olyan ő, mint mi. Igen. Egzisztencia-függő.
 Névleg élnie, közlekednie: kell. A sajátján.
 Biztonsága pedig, ideértve most a lakást is,
 védelemre szorul. Ha a felsoroltak: övéi.
 Ezt viszont tanúk avagy okmányok igazolják.
 Tőlük lesz hitele. Így válhat elfogadottá.

Hát nem elég a puszta megjelenése? Bizony nem. Hívei nélkül olyan egyedül van, akárcsak az ujjam. Törvényen kívüliként, vagyis kozmoszonkívüliségben, törvényellenesen, ha ugyan nem önmaga ellen (képtelenebbnél képtelenebb feltételezések), nem cselekedhet ő sem. Visszateremteni sem tud és kivonulnia sincs hova. Szüntelen állhat elébünk. Itt is van. Mielőtt faggat-, mielőtt feszegetnénk. És a csodái? Mint az alábbi példa mutatja: esnek. Szent feledékenységből, kész akaradan. Épp amikor nem lát, nem hall a veszély tudatától. Így lesz meg, ami el sem. Isten passzusa. – Másnap este derült ki a srófoseszű telefonja nyomán: a mondott tárgy – amiből a világon több millió van, hála az ég kényelmét szolgáló nagyiparnak – ott hever érintetlen náluk, azaz Kronoszéknál. Egyszerű barna, csuklón lóbálós neszeszer. Szkáj.

Mindeközben azonban a vadnyugaton eseménydús lelki életet élt, mondhatni, játszva teremtett Rhea fia: a bokhara-perzsa alól sunyi száz kar nyújtakozott ki, kőfoga közt a vázaevő szörny morzsolta a cseh kristályt, bécsi szekrénnel a hátán át a falon mászkált egy-egy homlokszemű óriás, könyvdenevérek surrogtak, a kétszobahallban körbe kilencszer kígyóként sziszegett a szegélyléc. Törték-zúztak, mintha parancsra. – „Nagymama, látod?” – „Mit, kicsikém?” – „Amit én. Hogy mint az ágybaszarás, megy.” – „Ejnye, ne éretlenkedj nagypapa rémeivel. Hagyd abba, Zeuszka!” – „Figyuzd, most én vagyok Buffalo Bill! Megbufalom, megbillem az összest!” – Gaia mosolyból-fogvacogásból; cirmos Röltex Rózi fonálból – egy sima: „képzelted”, egy fordított: „bevalósul” – készült sapkát pászított unokája fejére. Szellőset, be ne fulledjen, a rend ki-be járjon. Télire elkél. „Tente teremő. Lesz, ami léssz.” – A házi gigászok, mint elakasztott kép, darakása, ott ugráltak, krétafehér és szürke szemecskék, bizsgett bennük a színt, a testet öltetni vágyás. Mint bennünk az igazság. Vaklármban a vakfolt könnyen ingerületre fakadhat. Amúgy a titánharc kezdete volt ez. Óskod előtte, óskod utána. Ananké.

Zsávolya Zoltán

KÖNNYŰ NEGYED

Előbb hajnal, reggel, s amikor
a dél elvágja napunkat,
a málló utakon addig velünk
homályló árnyékunkon is átragyog
a fény.

Visszatérünk. A szálloda
előtti téren sok színes
zászló. Enyhe, merev vitorlalebegés.
Fémes, tükrösre kopott égbolt;
felhők helyett az üresség vonul,
vagy áll egy helyben. Nem tudom.

Egyáltalán: semmit se tudni. Majd
kilépni este újra a felületek
kanyargójába. Nincsen máshova
a lebegő negyedből: nyugat felől
a látás hálószelei közti víz,
az alkonyat; felúszó kontúrjaival.
De séta közben azért egy hirtelen
udvar mégis. Az összes kádárok udvara,
mondjuk. Mélyén az előlünk menekülő
ügyetlen szél lerogzítetlen hordókat döntöget.

Onnantól lépcsőfordulók. Gazos
és ápolt-nyirkos kertek, a hegyre fel;
erdőzuhany a hegyről. A fákon lampion.
Még túl sok is. Sós légáram az öböl felől.

Majd kissé lejjebb fényes közterek, ha este
van és zivatar. Sok a halott
államférfi a negyedben. Kőszobrokat
vedlett ide a testük; s a testek árnyékait
vedlik még ezek a szobrok. Napon át,
éjjelen át.

Hosszú hetek telnek el így
itt. Az egész lassú hűvös ősz.

Annyira jó, olyan jó
vászon-fehér kabátban!

NOVELLAPÁLYÁZAT

Békés Pál

FRÍZ

Munka nélkül voltam; egy parkba vetettem magam, ahol álmosan figyeltem a zöld szín játékát a gyepen és a fákon. A baj minden bizonnyal ekkor kezdődött. Nem lehet másként. Hátamat a málladozó pad piros, nedves deszkájának vetettem, révedezve járatam szemem a gyepen és a fákon, holott tudván tudtam: február van, csurgós-csepegős télutó, és amit látni vélek, képtelenség. Az imént még köd lepte a hámló házak közé szorult, önmagát parknak képzelő nyomorú terecskét, most pedig zöld, zöld, zöld, nyári tombolás. Ha ott és akkor megrázom magam, fölállok, megmozgatom kissé zsibbadó lábam, görbedt derekamat kiegyengetem, és tüdőtágító, mély lélegzettel kifújom magamból azt, ami rám telepedni készül, talán másként alakul minden. De vesztsemre nem mozdultam.

A fényáztatta zöldek aranylő árnyalatai fáradhatatlanul járták táncukat a kopottas gyepen és a csenevész fákon, vibrálásuk elkábított, megigézett. Nem tudok számot adni arról, hogy pontosan melyik volt a pillanat, amikor bekövetkezett az, ami megesezt velem. Egyszeriben átjárt a tudat, hogy a nevem: Holm. Meglehet nevetségesnek tűnik, mégis szeretném, ha azok, akiknek elmondom e szokatlan történetet, valóban átéreznék az élmény rendkívüliségét. Ugyanis – hogy a kézenfekvő és felületes megoldásokat már eleve kizárjuk – nem Holmmá változtam, hanem egyszeriben világosan tudtam, hogy Holm voltam mindig is. Olyannyira Holm, hogy keresztnévem sincs, holott lehetne tán, de nem volt. Csak így egyszerűen: Holm. Tetőtől talpig, szőröstül-bőrostül, az idők kezdetétől a rám szabott idő végeztéig, most és mindörökké: Holm.

Ezzel párhuzamosan még egy, az előzőnél nem kevésbé megrendítő fölfedezést tettem. Nevezetesen, hogy délfríz vagyok. Igen. És nem csupán etnikai hovatartozásomra, hanem családtörténetemre, személyes múltamra, habitusomra, érzékenységemre nézve is; délfríz minden ízemben, a végletekig, le egészen étkezési és székelési szokásaimig. Nem tudom, sikerült-e akár csak közelítőleg is érzékeltetnem, hogy milyen velőig hatoló fölismerés az efféle.

Ültem a padon, a zöldek incselkedve játszadoztak hunyt szempillámon, s azon töprengtem, mihez is fogjak. Mit kezdjen magával ezen új, ám mégis ősidők óta fennálló helyzet tudatában Holm, a délfríz? Töprengésem iránya persze hamis volt és immár képtelen, de el kellett telnie némi időnek, míg erre ráébredtem. Derengett, hogy ilyen szélsőséges esetekben a múlthoz szokás fordulni eligazításért, mivel a múlt valamely nehezen leírható analógiás rendszer révén kulcsot kínálhat a jelenhez.

Csakhogy délfríz volt a múltam is. A délfríz gondolkodásnak egyébként sajátja, hogy népünk – mármint a délfríz nép – és földünk egész történelme minden egyes pillanatban úgy hever előttünk, akár egy pakli tarka, a színek és számok jelrendszerében mégis jól áttekinthető kártya. Egy délfríz számára a múltjával való folytonos

számvetés nem elhatározás kérdése, hanem oly magától értetődő, mint hogy két kezünk és két lábunk van. Csakis a beteg vagy sérült délfríz kivétel ez alól. Márpedig lehet, hogy amúgy lelki beteg, de délfríznek makkegészséges voltam, ehhez kétség nem fért.

Így hát külön ösztökélésre szükségem nem volt, gondolataim mintegy maguktól visszaszálltak Frízföld harszöld mezőire, és megpendült bennem mindaz, amit ezeröt-száz éves történelmünk során elszenvedtünk megannyi elnyomónktól, leigázónktól, rabtartónktól és kifosztónktól, folsajdult bennem a mindmáig tartó alsószász iga kínja és keserve. És égett bennem a megaláztatás, melyet pökhendi északfríz rokonainktól kellett elszenvednünk, akik véletlenszerűen szerencsésebb helyzetbe jutván nálunk-nál, nem épp rokoni szolidaritásukkal tűntek ki a legégetőbb szükség idején. Kisuj-jukat sem mozdították, amikor Kékfogú Haralddal, majd fiával, a nem kevésbé kegyetlen Villásszakállú Sveinnel küzdöttünk létünkért, amikor viking hordák dúlták szigeteinket, és Vaskezü Erik véres aratása megtizedelte népünket. Mire III. vagy Egy-ügyű Harald és IV. vagy Botor Henrik végleg igájába hajtott bennünket, könnyű szívvel lemondani látszottak rólunk. E szegyenfoltot ugyan el nem tünteti az idő. Akit dél-fríz anya szült, bárhová vesse is sorsa: nem felejt.

Kinlódva igyekeztem elszakadni népem történetétől. A házhelynyi terecske zöldje harsogott, és nyári illatár zúdult rám. Éreztem, valótlan mindaz, ami körülvesz, és valótlan vagyok én magam is; még az imént, amikor leültem ide, másvalaki voltam, más volt a nevem, és más a sorsom. Jöttem valahonnan, tartottam valahová, és valamiért leültem erre a piros padra, és mintha február lett volna...

Egy rendőr baktatott át a terecskén, vasalt csizmája keményen kopogott, nyakán kincstári szőrmegallér – mégsem lehet még nyár! –, a vállán géppisztoly, kölyökcarca pattanásos, és a sapka alól csapzottan lógott a szőrmegallérra meg a fegyverszíjra csimbókos haja. Keményen, határozottan lépkedett, majd fordult sarkosan, és indult az ellenkező irányba. Felálltam volna éppen, hogy megkérdézzem – szinte még kamasz, a hangja biztosan mutál –, hogy megkérdézzem – készséges lesz, jó embernek látszik –, hogy hol van a... micsoda? Hol van a micsoda? El voltam veszve egészen.

Picurka asszony fordult be a sarkon, kerek volt, szinte gurult, a nyári ruha fölött pomponos jambósapka, mely egész alakját durva tréfává tette. Oly kicsinyke volt, hogy cirkuszi artistának néztem, két előadás közt városnézésre indult külhoni liliputinak. Sietősen tipegett, a rendőrbé ütközött – derékszíjáig ha ért. Épp csípőre vágta volna a kezét, hogy pörölni kezdjen, ám az egyenruhás megelőzte; hangja valóban mutált.

– Kezicsókolom, Magduska néni.

A törpeforma asszony fölneézett, és elálmélkodott: – Hát te, Vajk? – Választ nem várt, szeme megakadt a fegyveren: – Mi ez itt?

– Géppisztoly – fisztulázta a nyakigláb készségesen.

– Ejnye, Vajk, mit szól ehhez az anyád? – mondta feddően, és már ment is, de oly szaporán, hogy futásnak tetszett.

A hórihorgas utánafordult:

– Magduska néni! Tessék várni!

Nyomába eredt, a géppisztolyt felemelte, hogy ne verdesse az oldalát, úgy festett, mindjárt tüzet nyit a jambósapkas törpére.

– Magduska néni! Állj!

És eltűntek a sarkon mindketten.

Már-már utánuk indultam, de erőm mintha elpárolgott volna. Éreztem, hiába min-

den. Apámat is Holmnak hívták. Ezt csupán azért nem említettem eddig, mert oly magától értetődőnek tartom. Élete csendeskén, észrevétlen folydogált, míg tisztos, nagyapámtól (szintén Holm) örökölt hivatását üzte a vámhivatalban. Jól emlékszem ezekre az időkre. Vagyis... csak ezekre az időkre emlékszem. Higgadt lassúsággal morzsoltuk napjainkat, akár szigetünk északi csúcsán a tenger a maradék sziklákat, és életünk ritmusa oly komótos volt, mint körülöttünk a tájé – része voltunk Frízföldnek, akár a dűnék.

Apám, a szigetvilág egyik legősibb hivatalnokcsaládjának sarja, gondoskodott róla, hogy sose feledjem, amit egy délfríznek felednie nem szabad. Ha reá gondolok, a szőke dűnékkel körített szépséges Helgoroog, „az isteni kezekből tengerbe vetett zöld kavics” jut eszembe. Az idézet a Jómkvisinga Sagából származik. Apámat látom állni a parton, háta mögött a homokdombok taraján egy kevéske fű, mint ritkás zöld paróka. Délidő van, a verőfény hunyorogni készlet, s a fényes délben a napszúrás úgy reszket a levegőben, mint valami hegyes, gonosz aranytű. Apám int, és Holm kaffogni kezd. A fókánkat is Holmnak hívták. Egyszer megemlítettem ugyan apámnak, hogy ez talán túlzás, de nem szívelte, ha vitatkozom vele. Azt felelte, családtagnak tekinti és punctum. Én pedig éreztem: eddig, és ne tovább. Látom apámat, amint a foka felé hajítja a labdát, az meg ügyesen hegyes orrára perdíti, és diadalmasan egyensúlyoz vele, míg szőre sima feketéjén megcsusszan a fény. Apám felöltöje zsebébe nyúl, és heringet hajít felé, a foka elpöccinti a labdát, s egyazon mozdulattal elkapja a halat. Így látom hunyt pillám mögött a vékony, magas férfit, a halálig nem alkuvó délfrízt, aki nem tört meg a sors olyan csapásaitól sem, melyektől nálánál erősebbek gerince úgy roppant, mint a nád. És hallok hangját, amint este a kandalló lángjánál a Jómkvisinga Sagát, Frízföld ősi hősenekét zöngi, és vissza-visszakérdez, versszakról versszakra, hogy meggyőződjék róla: emlékezetembe véstem-e minden sorát. Hát lehet a Jómkvisinga Sagát feledni?! Az ember vagy délfríz, vagy nem.

Apám végezte a dolgát a vámhivatalban, anyám főzött, és etette a fókát. Napközben iskolába jártam, ahol hozzám hasonló ősi délfríz hivatalnokcsaládok gyermekeivel együtt töltöttem az időt; betűvetést tanultam, és – akárha tananyag volna – leigázóink, az alsószászok gyűlöletét meg a pökhendi északfrízek megvetését. Esténként a Jómkvisinga Sagát zöngtük. A világ kerek volt, áttekinthető és megkérdőjelezhetetlen, akár ősi közmondásaink bölcsessége. Szerettük és gyakorta idéztük e velős mondásokat. Leginkább ezt kedveltem: „A hegycsúcsok fölül vannak.” Vitathatatlan igazságán túl, egy gyűrődészka-sík szigeteket lakó nép repülni-szökni-emelkedni vágyását véltem kihallani belőle. Joggal.

Reggelenként, amikor tanáraink misére tereltek bennünket fővárosunk, Düneburg katedrálisába, én mindig a balról második mellékoltár előtt foglaltam helyet. Ezt a mellékoltárt a helgoroogi halászok céhe állíttatta még a tizennegyedik században. Itt olvashattam és memorizálhattam a másik ősi délfríz népi bölcsességet, a félköríves feliratot az idő feketítette oltárkép fölött: „A halak nem hazudnak.” Az ómódi, hegyes betűk alatt Krisztus etette hallal a zsidókat.

Idős férfi közelgett padomhoz, felriadtam, várakozón pillantottam rá: talán kiragad a képtelen csapdából, melybe ki tudja, miért zuhantam. Szinte segélykérőn nyúltam felé, moccanhattam is, mert elérte, és felém biccentett.

– Szabó vagyok – mondta.

Ómódi, fekete kabátot viselt, a tükrös revers-en megcsillant a nap. A haja ritkult,

de volt még elegendő ahhoz, hogy a tükrös revers-re minduntalan korpa szitáljon: fölemelte kezét, és óvón tisztogatta az avittas holmit.

– Szabó vagyok – ismételte.

Fölállok, gondoltam, és bemutatkozom: – Holm – mondtam volna, és meghajlok egy kissé, derékból, majd nyomban segítségét kérem, tudván, hogy reménytelen, de mégis, hátha – ám minderre nem nyílt mód. Az öregúr elébem vágott.

– A foglalkozásom szabó.

Mindegy a szakma, gondoltam, lehet bármiféle, csak szabadítson meg időtlen helyzetemből!

– Zakó – mondta. – Nadrág, mellény, kabát. – Majd bizalmasan lehalkította hangját.

– Úri divat. Párizsi, londoni tetszés szerint. És a legmodernebb, kérem, csakis a legmodernebb.

– Jelenleg...

– És hozott anyagból is – emelte az ujját figyelmeztetőleg. Ismét lesöpörte a korpát a tükrös revers-ről. – Uram, hozott anyagból megrendelésre bármit. Bármikor.

– De...

– Ez, kérem, szakmai minimum. Akár eltérő színű és mintájú maradékokból is... bár azt kétségtől nem kedvelem. De ha a megrendelő úgy kívánja, félreteszem a fönntartásaimat.

– Én jelenleg... – próbálkoztam – én most egészen különös állapotban... és pillanatnyilag nem vagyok abban a helyzetben, hogy...

– Értem, uram – emelte ismét az ujját. – Kérem, ne is folytassa. Most nincs abban a helyzetben. De még lehet. És akkor jusson eszébe: hozott anyagból rendelésre bármit. És bármikor. Mindig megtalál.

A sarkon még egyszer visszafordult, és mintha azt mondta volna: – Szabó vagyok. – De eskudni nem mernék.

Fölszegtem fejem, az eget lestem, a fákat, majd cipőm orrát, valami megfoghatót kerestem, de hiába.

A kegyetlen fordulat akkor állott be életünkben, amikor a Vámhatóság fölszámolta duneburgi kirendeltségét. Igazság szerint várható volt az intézkedés, minthogy az utóbbi negyven évben elkerült minket a hajóforgalom. Jelentősebb vámtisztí tevénységre utoljára dédapámnak (úgyszintén Holm) nyílt alkalma, akinek legendás csempészfogásai a Duneburgi Hírharsónába is bekerültek, ha nem is a címlapra, de elég előkelő helyre ahhoz, hogy nevét Helgoroog notabilitásai között emlegessék. Utolsó fogása volt a legnagyobb: amerikai dohánycsempészeket fülelt le, akik – ki tudja, miféle információk alapján – tudni vélték, hogy Helgoroog mellett szinte őrizetlen a határ. Dédapám azonban résen volt. Sajnos az elkobzott s a partra halmozott dohánybálákból kiáztatta a víz a nikotint, és a parttól egymérföldes körzetben fölfordultak a halak. Ennél azonban sokkal súlyosabb csapás volt, hogy dédapám nem kapott kitüntetést a mesterfogásért. Viszont hivatali főnöke, aki soha eleven csempészt nem látott, megkapta a neki járó érdemérmét. Talán mondanom sem kell, hogy az illető alsószász volt. Az eset állítólag közrejátszott nagyapám halálában, mely nem sokkal ezután bekövetkezett.

Mindez azonban gyermekkoromban régmúlt volt már, majdhogy legenda. Addigra a hajóforgalom szigetünk környékén gyakorlatilag megszűnt, s habár a távolban elringott néha egy-egy hófehér óceánjáró, Duneburg nem személyforgalmáról volt nevezetes. A nagy hajók nálunk soha ki nem kötöttek – nem is lett volna hol –, és apám

gyakorlatilag munka nélkül morzsolta napjait a vámhivatal kopott íróasztalánál. És mégis: soha eszünkbe nem ötlött, hogy lehetne ez másként is.

Apám éjszakai szolgálatba készült éppen, hanyagul megigazgatta a szíjazatot két egyenruháján, és leült a hokedlire még egy kicsinyég, hogy megvárja, míg anyám becsomagolja vacsoráját, a rozskenyeret és a hagymás heringet. Közben kipillantott az ablakon, s a tengert nézte, mely unottan mosta dűnéinket. Minden olyan volt, mint tegnap, mint húsz, mint negyven, mint ezeröttszáz éve, amióta délfríz tette a lábát Helgoroogra, és bizonyosnak látszott, hogy így is marad az idők végeztéig. Ez délután volt, egy délután, a délutánoknak azzal a markáns ismétlődésével, ami már nem is emberi, istenem, egy délután! mit lehet várni tőle, ahogy mondaná valaki, egy ostoba ember, aki mit sem tud a délutánok igaz természetéről, és sosem hallott az álmosnak tetsző délfríz délutánokról, melyeknek unalmában mindig váratlan tragédiák eshetősége lappang: hirtelen vihardagály, véres viking portya vagy kíméletlen alsószász razzia ígérete – s mi minden még! Beh könyörtelenek is tudnak lenni az unalmas délfríz délutánok!

Apám átvette a heringet, s épp indult volna már, amikor hirtelen, kopogtatás nélkül, sápadtan-dúltan berontott társa, Helgoroog másik vámhivatalnok, s átnyújtotta a végzetes levelet. Apám elolvasta, s tenyerébe temette arcát. Kezében még ott volt a hering.

Hónapok teltek el, míg számot vetett helyzetével: élete virágjában nyugdíjasnak mondhatja magát. Megtakarított pénzecskéjét hamarosan feléltük, s kiderült feketén-fehéren, hogy pusztán kevéske nyugdíjából családunk nem túlzottan magas, ám az ő társadalmi állásához mégiscsak többé-kevésbé méltó életszínvonalát fenntartani immár képtelenség. Ám egy délfríz nem azért délfríz, hogy megadja magát. Apám töprengett, terveket kovácsolt, majd elvetette mind, s végül úgy döntött, hogy Holm, a főka lesz megélhetésünk forrása.

A kopottas jószág régen kinőtt már a gyerekkorból – születésem előtt került hozzánk, s valóban családtagnak számított –, bár apám gesztusát, mellyel reáruházta nevünk, változatlanul túlzásnak tartottam. Apám tehát úgy határozott, hogy munkára fogja, és mutatványokat tanít be neki. Amilyen helyénvaló volt az elképzelés, és valóban az egyetlen kézenfekvő megoldásnak mutatkozott szorult helyzetünkben, oly balul ütött ki. Ha ugyan alkalmazhatjuk e szelíd kifejezést a borzalmas katasztrófákra.

A gondok – ha kezdetben nem is a család egésze, hanem csupán az én számomra – akkor kezdődtek, amikor Helgoroog-szerte híre ment, hogy apám mire készül. Mi tagadás, a büszke délfrízeknek nagy általánosságban nem sajátja az a fajta rugékonyság, amely apámra jellemző volt. A sziget közvéleménye a dűneburgi vámtüszthez – ha nyugdíjazták is! – méltatlannak ítélte a főkaidomítással és az esetleges mutatványosi – csepűragó! – pályafutással kapcsolatos terveket, és nekem éreznem kellett, hogy iskolatársaim elhúzódnak tőlem, többé nem vagyok otthon közöttük; homlokomon billog, magányra ítéltetem. Nem akartam kitaszítottságom keserves folpanaszolásával tovább nehezíteni családom amúgy sem rózsás helyzetét, így hát hallgattam a tapasztaltakról, és eltitkoltam azt a megrázkódtatást is, mely akkor ért, amikor az iskolából hazafelé baktatva, dulongéló krétafeliratot vettem észre kerítésünkön: HOLM ALSÓ-SZÁSZ! Sietve letöröltem, és hallgattam, mint a sír.

Kínlódva küszködtem nyomasztó emlékeimmel, és kapálództam, hogy kiszakítsam szellemem a reátelepedett álomvilágból. Csak vissza az ittbé és a mostba, e satnya terecskére, melynek padjára alig félórája szusszanni ültem. Félórája? Istenem. Mond-

hatok-e hányavetin efféléket: félórája vagy a múlt héten vagy tíz éve? Jelent-e még az idő számomra bármit is, míg reménytelenül vergődöm, mint az üveg pohár aljára hullt bogár: látom a kinti világot, de el nem érhetem!?

Egy lány libbent elő a sarok mögül. Belékapaszkodtam tekintetemmel, el nem engedtem volna semmi kincsért. A remény volt ő, a zöld remény, hisz a legtöbbször ott kezdődik a gyógyulás, ha az embert álmában a nők látogatják. Bámultam, mint akinek élete múlik azon, hogy bámuljon; egy nő. EGY NŐ. Kurta harangszoknyájából elő-gingallózott két gyönyörű lába, mellén fényes, feszes, olajzöld trikó, a haja lekvárszín, az arca ovális, lágy állán anyajegy ingerkedett. A padhoz közeledve viszonzta pillantásomat, lassított, majd megállt, vállát kissé előre ejtette, fejét oldalt hajtotta, és nézett. Hallgattunk. Olyan jólesett.

– Na? – kérdezte kisvártatva, a hangja nyers, szinte karcolta a dobhártyát.

– Szeretném, ha... – a szavam elfúlt.

Leult mellém. A lábát keresztbe vetette, kissé hintáztatta is, és felém fordult, hátát kihúзва, hogy az olajzöld halmok minél jobban érvényesüljenek.

– Nappal nem szoktam, de megbeszélhetjük.

Várt, megvakargatta az anyajegyet.

– Viszket? – érdeklődtem.

Bohókásan elfintorodott, és bólintott.

– Szóval?

Néztem a lányt merőn, agyam zakatolt, igyekeztem elraktározni magamban testi valója minden részletét, hogy belécsimpaszkodhassam a véletlen felém hajította szép mentőövbe, a gingallózó lábba, a feszes trikóba, a kíváncsós, viszkető anyajegybe...

– Akkor meg minek csinálod itt a műsort? Meghülyültél, vagy mi? Nem láttál még fehér embert? Hát kapjad be, tudod?!

És már ott sem volt. Mintha sosem lett volna. Mintha sosem lett volna a világon más, mint a dűnékkel ékes tengerpart, melyen Holm gyakorolta kunsztjait napra nap.

Életünk mind sivárabb lett. A csekélyke vámtüsti nyugdíjból tengődő családjunk rövidesen olyan anyagi körülmények közé került, hogy anyám tengeri hínárból erjesztett levesssel és sásféléből kotyvasztott főzeléssel táplált bennünket, hal pedig egyedül a fókának, mint jövőendő családfenntartónak jutott. Sóváran néztem, mint röpönnék felé az ízes heringek apám felöltőjének zsebéből. Szánalmas táplálkozásunk következtében kilógtak bordáink, és állandósult éhségünkön mit sem változtatott, hogy anyám, ez az igazi délfríz asszony, aki soha a körülményeknek meg nem adta magát, a hínárlevest és a sásfőzeléket tápláló és egészséges étékként tálalta, és modern kosztnek nevezte. Alkalmanként, talán, hogy a franciás hangzással a távoli és divatos külföldiesség érzetét keltse kopláló családjában, hátravetette a jelzőt, és úgy titulálta a pempőket és leveket: „kosztmodern”. Erőfeszítéseit értékeltük, ám éhségünk nem csillapult. A kosztmodern híg volt, a tápláléknak csupán utánzata, s úgy viszonyult addigi menükhöz, mint a sápadt neonfény a nyári naphoz. De azért ettük vitézül, mert rákényszerültünk, és dicsértük teli szájjal: ahogyan illett.

A rohadt foka meg csak hízott egyre.

Idővel apám úgy vélte: Holm már minden kunsztot elsajátított, itt az ideje, hogy megszolgálja taníttatását, s végre ne csak a heringet pusztítsa, hanem tegyen valamit családjunk újbóli felvirágzásáért.

Közelgett a tavasz, s vele együtt a hagyományos helgoroogi bál március utolsó vasárnapján, afféle télbúcsúztató farsang; ilyenkor a sziget krémje összegyűlt a dűne-

burgi városháza nagytermében, hogy társastáncokkal köszöntse a kikelet közeledtét. Családunk ekkorra már igencsak peremére került annak a társadalmi körnek, melyet a sziget krémjének nevezhetünk, ám a Holm név jól csengett még, és járt neki annyi megbecsülés, hogy apám ez idén is megkapja a szokásos meghívót, amint illet: „egész családjával együtt”.

Nem akartunk hinni a fülünknek, amikor közölte: visszük a fókát is. Tiltakozásunk lepergett róla. A meghívó úgy szólt: egész családjával együtt, márpedig aki a nevünket viseli, az családtag, és velünk tart. Anyám ellenállt, fenyegetődött: akkor ő szegyen-szemre otthon marad. De mindhiába. Apám csak a vállát vont: megteheti. És anyám megtört; elővette Holm piros ünnepi masliját. Fölöltözködtünk mindnyájan, amint illik; apám vámtüsti díszegyenruháját viselte, én iskolai egyenruhámat a düneburgi polgári sapkarózsájával, anyám pedig... anyám leírhatatlanul gyönyörű volt a pliszírozott estélyiben. Ő volt a legszebb asszony egész Helgoroogon. És a legdél-frízebb is.

Évekkel ezelőtt egy embertankutató járt Düneburgban; fényképeket és rajzokat készített szigetünk lakóiról. Anyám ágyban fekvő beteg volt éppen, láz verte, lesóványodott, arca markáns lett és hegyes. A kutató bekopogott hozzánk, útbaigazítást kért, meg egy pohár vizet. Anyám nyögdécselve válaszolt: most nincs abban az állapotban, hogy segítségére lehessen, a férfi azonban bizalmasan az ágy szélére ült, s mintha kiállítási tárgy volna, úgy vizsgálta platinaszőke, szédítően kék szemű anyámat. Majd duruzsolva engedélyt kért, hogy lefényképezhesse – csak az arcát. Azt mondta, Európa valamennyi országát bejárta, és valamennyi fajta, nemzet, törzs legjellegzetesebb egyedeit megörökítette, hogy leendő óriás művében, melynek tárgya maga az emberiség, bemutathassa. Szeretné, mondta, ha anyám képviselné a szigetvilágot, mivel oly hiánytalanul egyesíti Frízföld szép lakóinak valamennyi testi jegyét – és sorolta csillogó szemmel: csontos, durva fej, szikár arc, előreálló, keskeny állcsúcs, lankás homlok, kiugró, hajlott orr! Anyámnak hízelgett a tudós rajongása, s a fénykép éppen elkészült, amikor apám a szolgálatból hazaérkezett. Az antropológus elmagyarázta, mi végre fotografál, s apám beleegyezően bólintott; hanem azután megkérdezte, lesz-e szöveg a képhez. Az antropológus azt felelte, az arckép alatt ez áll majd: „A frízek a legvilágosabb színkomplexiójú emberek a földön.” Mire apám azt felelte: A délfρίζek! Csakis így engedélyezi a közlést. Az antropológus vitába szállt vele: embertani szempontból a dél- és az északfrízek együtvé tartoznak. De apámat nem érdekelték az embertani szempontok – kerek perec megtiltotta a kép közlését, és kihajította az ostoba kutatót. Anyám soká nem bocsátott meg neki, ám a tudat, hogy ő a legdél-frízebb asszony, büszkeséggel töltötte el.

Az arab mintha a földből nőtt volna ki. Ott termett a pad előtt, kezét zsebébe mélyesztve fojtottan motyogott.

Nem értettem.

Körülpillantott, mint aki minden zugban ellenséget szimatol, és bár még mindig fojtottan, de valamivel érthetőbben megismételte: – Change money?

A pénz. Fényes tallérok voltak, de mifélek?

Az arab bankjegyköteget húzott elő, megvillantotta, majd sietve visszasüllyesztette a dzseki bő zsebébe.

Apám soha pénzt a kezembe nem adott. Amíg jól ment dolgunk, ő vásárolta be, amire csak szükség lehetett, amikor pedig rosszra fordult sorunk, következett a hitel – amíg volt hitelünk.

– Deutsch mark, dollar. Jó kurzus.

Egy fríz tallér száz fríz garast ért. Két garasba került a krémes a dűneburgi cukrászdában, a városházával átellenben. Napfényes délutánokon néha kiültünk a teraszra – míg volt miből –, ettük a krémest, és ha arra sétált a kormányzó, köszönt nekünk. Biccintett csupán, de mégis, délfríz a délfríznek minden körülmények közt...

– Bazdmeg – mondta az arab, és elment.

Még egyszer megálltunk a városháza kapuja előtt, s apám apróra végigmustrált mindannyiunkat: nem hibáztat-e valami. Megpaskolta Holm fejét, s azt mondta: érdekes színfolt lesz a farsangi forgatagban.

Bizonyos értelemben nem is családkozott. Baljós előérzetek borzongattak, mégis elferdíteném a valót, ha azt mondanám: tudtam, hogy e bál lesz a vég kezdete. Nem tudtam.

Amikor csonttá aszott családunk a hízott, föl pántlikázott főka társaságában megjelent a bálteremben, csodálkozást ébresztettünk, s egyszersmind sikert is arattunk. Tulajdonképpen jól indult minden. Apám bemutatott néhány trükköt a főkével, és maga a kormányzó is tapsolni méltóztatott. Sok időt ugyan nem vesztegetett ránk, de maga a tény, hogy nem emelt kifogást Holm jelenléte ellen, győzelemnek számított, és földerengett az esély: apám megélhet mutatóványosként anélkül, hogy a délfríz társadalom, mely oly sokat ad tradícióira és erkölcsére, kivetné magából. Ehhez leginkább a zárómutatvány segített hozzá; a főka a Jómkvisinga Saga ütemére táncolt néhány taktust, és ritmikus kaffogással kísérte a hőséneket. A kormányzó elégedett volt, és bólintott felénk, amit afféle elismerésként könyveltünk el. Úgy láttam, ekkor akadt meg a szeme anyámon, ki valóban káprázatosan szép volt. Mindazon jellegzetességek, melyeket az antropológus elősorolt, most jobban érvényesültek, mint valaha, székesége kiragyogott a föld legvilágosabb színkomplexiójú lakói közül is.

A szomszédos terembe siettem, ahol a gyermekeket sütemények várták, s még idejében érkeztem, hogy kimenekítsek néhányat iskolatársaim karmai közül, akik most egyszeriben barátságosabbak voltak irányomban, mint az utóbbi hetekben. De egy délfríz nem felejt. A kerítésünkre firkált feliratot meg nem bocsáthatom. Ügyet sem vetve dörgölődzsükre, kerítettem egy tálat, és lekuporodtam a tálaló mellé, hogy háborítatlan magányban tömhessen magamba mindazt, amit a télbúcsúztató egy kiehézt gyermeknek nyújthat. Éppen azt latolgattam, hogyan szerezhetnék további jó fatalokat, amikor az ajtó mögül tompa csattanás hallatszott, majd hirtelen előpenderült mögüle a kormányzó. A fényre érve arcához kapott, de nem elég gyorsan: egy villanásra látható volt képen egy tenyér és öt ujj vörösölő nyoma. Savanyúan morgott maga elé, a végét értettem csupán: – Nagy csacsi a kicsike. – Azzal elsietett. Az ajtóban most anyám tűnt fel, arca lángolt, kócos haját, gyűrött ruháját igazgatta. Nem vett észre, én szólni akartam, de a szám tele volt az utolsó süteménnyel, és mire lenyeltem, ő már eltűnt.

Úgy éreztem, nincs fontosabb annál, hogy még egy tele tálat kerítsek, ám iskolatársaim eddigre fölfaltak minden fölfalhatót. Lehangoltan, egyszersmind reménykedve oldalogtam vissza a nagyterembe: hátha zsákmányolhatok még valamit, ha mást nem, legalább a kávéhoz előkészített kockacukrot.

A kormányzó a terem közepén állt, háttal mindnyájunknak, és fennhangon társalgott Helgoroog tanácsnokaival. Azon építkezésekről folyt a szó, melyeket az ősszel kezdtek a dűneburgi főtéren, a katedrális tőszomszédságában, s melyek fölháborították az egész várost.

– Azt mondom, törje ki a nyakát az olyan építőmester, aki két egyforma házat épít egymás mellé! – harsogta a kormányzó.

Körülpillantott, elegen hallják-e, majd erélyes szigorral összekulcsolta hátán a kezét.

Ekkor történt a baj. Apám ugyanis pontosan erre idomította a fókát; a mutatvány befejezésekor ő összekulcsolja hátán a kezét, heringet rejt belé, s Holm a széles délfríz tenyéből majszolja ki pikkelyes jutalmát. – Taps.

A fóka tehát kínálásnak vélvén a kormányzói gesztust, ugrott nyomban az őt illető heringért – ám csalatkoznia kellett. Hirtelen támadt fölháborodásában beleharapott a csalárd párnás kézbe. A kormányzó felüvöltött, és a magasba lendítette a sajgó végtagot. A már amúgy is fölzaklatott Holm támadásnak hitte a mozdulatot, s riadalmában odakapott ismét – ezúttal a kormányzó nadrágját tépte le.

Szigetünk legelső embere vérző kézzel takarta szemérmét, úgy szökdécselt tanácsnokainak körében, s a fényes teremben leírhatatlan pánik tört ki. Csak egyvalaki kacagott gyöngyözőn, felhődenül: anyám. A bálnak vége lett, és vége lett családomnak is.

Hápgás hallatszott. Ha valaki, akár csak egy pillanattal korábban is (melyik pillanat, hol az a pillanat?) azt tudakolja tőlem, miféle szólamra, hangra számítok a legkevesbé, málladozó padomon üldögélve, akkor – szinte bizonyosan – azt felelem: hápgásra.

A kacsza nem volt egyedül. Egy férfi kísért. Aszott, mosdatlan, rongyos kísértet, a cipője nejlonzacskó, nagylábujja kilógott belőle. Rajongó szeretettel nézte a kacsáját.

– Hopp – mondta neki.

Az visszahápgott.

– Hopp-hopp.

A kacsza fara illetlenül billegett az aszfalt fölött, azután letottyant, és ulve maradt. Gazdájához képest elég ápolat kacsza volt.

A kísértet elégedetten, derűsen nézte tollászzkodó tulajdonát, majd engem vett szemügyre. Baljával a kacsára mutatott, jobbját felém nyújtotta; rutinosan könyörgő tenyere garast várt.

– Hopp – mondta.

Zsebembe markoltam, és belekanalaztam a mosdatlan mancsba, ami nálam volt.

A nejlonzacskó surrogása halkult, a távolodó kacsza idétlenül riszált, s csak amikor eltűntek a sarkon, jutott eszembe: meg sem néztem, miféle pénz nyomja zsebemet, délfríz tallér-e vagy más... hacsak nem fémes zsebpiszok volt.

Ami ezután történt, röviden összefoglalható. Családom végső hanyatlása gyors volt és gyászos, mondhatnánk akár hullásnak is, oly rettentő sebességgel követték egymást állomásai.

Először felemelkedésünk délibábnak bizonyult ígérete, végső soron bukásunk okozója, az álnok Holm hagyott el bennünket. (Nem akartam apám szívét tovább keseríteni azzal, hogy ismét szemére hányom a névadást.) Amikor a kopott felöltő zsebéből nem került több hering, kicsámpázott a tengerpartra, és nyakában a piros szalaggal elúszott, talán vissza sem nézett annyi velünk töltött év után. Rajtunk kívül senki sem vette észre, hogy eltűnt, mint ahogy azt sem, hogy ott volt, vagy azt, hogy élt, nem számítva természetesen a kormányzót, aki még hetekig bekötött kézzel járt, és szigetszerte fennhangon szidalmazott bennünket: – Az az átkozott Holm fóka! – mondta már-már köszönés helyett mindenkinek, akivel csak összetalálkozott.

Ültem málladozó padomon, és szorongtam. Tudván tudtam: közel a rettentő ki-fejlet, s vártam valamire vagy valakire, hogy megszabadít tőn az utolsó pillanatban, de hiába.

Hogy fókánknak nyoma vészett, apám sötét kétségbeesésbe zuhant. Nem tudom, mit várt még az álnok jószágától, de úgy siratta, mintha még fűzhettünk volna hozzá valamelyes reményt. – Mégiscsak Holm volt, vérbeli Holm – hajtogatta vigasztalhatatlanul, és rossz szót szólni az árulóról nem volt ajánlatos. Alig túl a negyvenen törődött öregemberré vált. Naphosszat a tengerparton üldögélt a dűnék közt, mintha az álnok családvesztő visszatértét várná. Lassanként elveszítette minden kapcsolatát a való világgal, életének utolsó hónapjaiban már aludni sem tért haza, a dűnék közt vetett magának homokágyat, és a parton szikkadó szűrés fűvel takaródzott. Kérlelés, könyörgés hiába, bárki szólt hozzá, csak azt felelte: – Némely embert a szerencse tenyerén hord, míg a másik ember számára csak azért tart tenyeret, hogy megpofozza vele. – Ezt repetálta unos-untalan, s nagy ritkán még hozzátett annyit: – Úgy ám.

Közelgett a vég, tudtuk mindnyájan. Anyám a tengerpartra hordta a mind gyatrább kosztmodernt, melyet már álságból sem tudtunk dicsérni. Apám egy falatot sem evett, csak legyintett: ugyan, mire való a hitegetés. Hiába mentem ki hozzá esténként a partra, hogy tüzet rakjak a homokon – meg ne hűljön a fagyos délfríz éjben –, és hiába zöngtem a lángok mellett a Jómkvisinga Sagát, föl nem deríthettem többé.

Összekucorodtam, lábam felhúztam a pad vörös deszkájára, s vártam, de már tudtam: hiába várok. Bár visszajönne valamelyikőjük! A rendőr, a koldus vagy legalább a kacsája, mit bánom én! Miért is nem kapaszkodtam beléjük, hogy elvontassanak e terecskéről, melyre ráragadtam, mint légy a légyfogóra? Ó, én bolond, miért nem csimpaszkodtam a valóság küldötteibe... Illetve... vagyis... Habár. S itt elerőtlenedtem. Habár. A rendőr, Magduska néni, a szabó, a lány, az arab, a koldus és a kacsa. Miféle valóság?! Morzsalék, törmelék, szilánk. Akárha körtáncba fogódznának össze, és úgy nyújtáná kezét egyik a másikának, mint az orompárkányt körbeszaladó antik fríz figurái. S mindezt mi végre? Miféle mélységekkel áztat e fríz, szedett-vedett figurái közé miféle összefüggést hamisít? A rendőr, a lány, a koldus, a szabó, a hozott anyag... mindez csupán üres ornamentika, jelentés nélküli dísz, hiú cifrázat, magyarázatot nem ad semmire. Számomra immár nincs jelentése, vonatkoztatási rendszere odalett, elveszítettem végleg, amikor leültem a végzetes padra. Ez a világ megszűnt számomra, értelmezhetetlen mozaikkockákra hullott, és kitűnt fejemből a megoldóképlet, melynek segítségével képpé rakhatnám össze ismét.

Micsoda mondhatatlan rettenetek köröznek fölöttünk, ha csak így, egyik pillanatról a másikra minden értelem és magyarázat nélkül kiürülhet s valami más matériával újratöltődhet a test edénye.

Még egyszer, utoljára görcsbe rántott a rettenet, megráztam és kínlódva csipkedtem magam, hogy ébredni, ébredni az istenért; a fölébredés – igaz – elviselhetetlen szenvedéseket okoz, de jöjjön a kín, jöjjön! És csíptem, martam magam kegyetlenül, rugdostam egyik lábammal a másikat, azután éppoly hirtelen, mint ahogyan rám tört a roham, elernyedtem. Megadtam magam.

Nem ébredhetek, ha nem alszom. Maradok, ami voltam mindig is, magányos, társatlan, számkivetett: Holm, a délfríz.

Egy reggel anyám hiába keltegette apámat – hideg volt és merev. Leült hát mellé, a homokba lötyintette az immár semmire sem való kosztmodernt, és lehajtotta a fejét. Halkan és gyorsan sírt. Halkan és gyorsan ástuk a sírt a dűnék között. Tudván tudtuk,

hogy nincs helye a temetőben. Míg a rögtönzött nyughely lábánál állva a tengert néztem, és jövődömön töprengtem, fényes, fekete, bajszos fej tűnt fel az ólmos hullámokon és közelgett gyászos vonítással – a nyakán ázott piros szalag. Anyám arca eltorzult, s a délfríz asszonyok rendkívüli erejével felé suhintotta a lapátot, mellyel apám sírját ásta. A lapát csobbanva csapódott a hullámokba – hogy eltalálta-e Holmot, nem derült ki, a foka mindenesetre eltűnt, és valami vörösség terült a vízre, hogy vér-e vagy a kibomlott szalag, nem tudom.

A tengert lestem, hogy kitudjam fókánk sorsát, és csak a gyanús csöndre fordultam vissza a part felé. Ó, jaj. Anyám a fövényen hevert, és láttam, nincs mentség: véres agyguta. Utolsó ereje röpött ki belőle e nagy ívű mozdulattal. Ölembe emeltem drága fejét, a legdélfrízebb fejet, amit Helgoroog termelt, és simogattam őszbe vegyülő szőke haját. Alig hallhatóan, töredezetten suttopta: – Sokszor van az úgy az életben, hogy nem igazság az, ami igazság. – És belekezdett újra: – Sokszor... de már nem fejezte be.

Mivel a lapátot elnyelte a tenger, a kezemmel kapartam neki nyughelyet apámé mellett. Elmormoltam a legkeservesebb imát, amit csak gyermek mormolhat végzet sújtotta szülei sírjánál. Már délutánra járt; zokogva indultam hazafelé, az elárvult szülői házba.

Alig tehettem néhány lépést, megbotlottam. A foka teteme hevert a parti fövényen; vérének vöröse összevegyült a szalag pirosával, s fejéből árulkodón meredt elő a lapát. A gyász sem akadályozhatta meg a villanásnyi elismerést: ritka tökéletes délfríz dobás volt. Zokogtam tovább. Bármilyen álnok volt is, családtag, és holtában visszatért hozzánk. A tetemet odavonszoltam szüleim nyughelyéhez, és lábuknál újabb sírt ástam a megtért szőkevénynek. Leszállt az éj, mire bevégeztetett. Halmot hordtam hármójuk fölé – úgy festett, mint egy dűne. Sírhely délfrízebb ennél nem lehet.

Álltam a hideg helgoroogi éjben, mint elárvult, magányos sziklaszál, és arcomat sós könnyek mosták. Álltam folszegett fejjel a szereteteimet rejtő halmon; ím, az utolsó Holm.

Julian Barnes

MINDENBŐL EGY

Hajdú Gergely fordítása

Mindig is volt egy elméletem Romániáról... illetve nem is igazi elmélet; inkább csak afféle megfigyelésnek mondanám. Észrevették-e már, hogy a legkülönbözőbb műfajoknak egy – és csak egy – jelentős művelőjük származik Romániából? Mintha mindenből csak egyre futná a faj erejéből, akár csak az összes energiájukat egyetlen virágba sűrítő növényeknek. Így van egy nagy szobrász: Brancusi, egy drámaíró: Ionesco, egy zeneszerző: Enescu és egy karikaturista: Steinberg. Sőt, népmondából is egy számottevő van, a Drakuláé.

Egyszer egy irodalmi összejovetelen megemlítettem ezt az elméletet egy emigráns

román írónak. Marian Tiriac sárgás bőrű férfi volt, gömbölyded és harcias, én pedig elővigyázatlanul szóba hoztam a „disszidensek” kérdését. Emlékezhettem volna, mennyire kényes szó ez, ha kelet-európai emigránsokkal beszél az ember. Egyesek politikai hangot ütnek meg: „Disszidens, hontalan? Azok ott a kormányon, azok a hontalanok”; mások személyesebbet és gyakorlatiasabbat: „Nem vagyok disszidens, én író vagyok.” Oda se figyelve kérdeztem Tiriactól, hogy vannak-e disszidensek Romániában. Tiriac a könyvkiadó fehérborának a maradékát lötyögtette pohara alján, de olyan erőszakos mozdulatokkal, ahogy csak tehette anélkül, hogy akár csak egy cseppet is kiloccsantott volna.

– Romániában nincs ellenzék – felelte. – Mindössze néhány ember, olyanok, akiket nem talál meg a külföldi sajtó. Mindenesetre elég távol élnek Bukaresttől. Fenn, a magyar határnál nem valami jók az utak, és a maguk újságírói sem különösebben kíváncsiak.

Gúnyosan mondta mindezt, de valamiféle komikus büszkeséggel is, mintha nem volna jogom véleményt alkotni vagy akár csak kérdezni valamit a hazájáról. Föladni sem akartam, de őt se szerettem volna még inkább fölbosszantani, így aztán – a kötelező angol szerénységgel, habozva és tudatlanságom miatt mentetetődzve – előadtam a román elméletemet. Tiriac elég kedvesen mosolygott rám, és egy újabb töltött olajbogyóért nyúlt.

– Kifelejtette a költészetet – mondta. – Eminescu.

Kissé szégyenlősen helyeseltem, mert csak halványan rémlett, hogy hallottam már ezt a nevet.

– És a teniszt: Nastase.

Ismét biccentettem; csak nem ugrat?

– És a párttitkárságot: Ceaușescu.

Most már biztosan ugratott.

– Mi a helyzet a regényírókkal? – makacskodtam. – Van olyan, akiről hallanom kellett volna?

– Nem – válaszolta szomorkás fejcsóválással. – Senki sincs. Nincsenek regényíróink.

Majdnem egy évre rá jutott csak eszembe a beszélgetésünk, mikor is meghívtak, hogy vegyek részt a fiatal írók bukaresti konferenciáján. Amilyen kellemes rendezvény volt, legalább annyira céltalan is. Többtucatnyi – rán jó szándékú, de homályos – szónoklatot hallgattam végig az író felelősségéről az emberiség iránt és az írott szó hatalmáról az emberi lélek fölött; de legalább eljutottam egy olyan országba, ahová másképp aligha látogattam volna el. Voltak estélyek szilvapálinkával, és a távolban száll-dosó pelikánok után meresztgettük a szemünket egy kiránduláson a Duna-deltában; voltak fogadások, melyeken helybéli hivatalnokok tettek föl komoly kérdéseket az írói mesterségről – kérdéseket, melyektől kissé elszégyellted magad, mintha csakugyan komolyabban kéne vened a hivatásodat.

A kiruccanás utolsó reggelén maradt némi szabad időnk. Kószáltam egyet a városban egy olasszal, aki experimentális verseket írt. Benéztünk az apró, sötét, a viaszgyertyák pattogását és öregemberek csoszogását leszámítva csendes templomokba. Megtekintettük a Román Szocialista Köztársaság Szépművészeti Múzeumát, láttuk egy kék fejfedőt viselő, zsíros bőrű polgár Van Eyck festette portréját; a névtáblát már elkoptatták az áhítatos ujjak, mintha a képtárnak ez a legszebb festménye ikonná vált volna, amit megérinteni nem jár kisebb haszonnal, mint a Szűz Mária faragott lábát. Utoljára végigsétáltunk a Calea Victoriei-en, és benéztünk az üzletekbe. A Palatul Re-

publicii sarkán, szemben a Központi Bizottság székházával, találtunk egy könyvesboltot. Az egyik kirakatot egyetlenegy műnek szentelték, valami Nicolai Petrescu regényének; egy darabig bámultuk a könyvpiramist, azon tűnődve, vajon találkoztunk-e szerzőjével az elmúlt napokban. A kirakat sarkába tett kis fénykép – egy kövérkés, fehér szakállú férfi, keret nélküli szemüveggel – meggyőzött arról, hogy biztosan nem láttuk. Minthogy ez az ország egyik legnagyobb könyvesboltjának látszott, Petrescu vélhetően a legjelentősebb írók egyike lehetett; kissé különösnek találtuk hát, hogy nem mozdult ki némi potya szilvapálinkáért, mint a többiek.

Útitársammal gyorsan átnéztük a bolt nyugati nyelvű kínálatát – ha külföldi létedre azt akarod, hogy Bukarestben is elkeljen a könyved, legcélszerűbb, ha meghalsz – és továbbsétáltunk. Még aznap kivittek minket az Otopeni repülőtérre, és hazaropultunk.

Eltelt még néhány hónap, mígnem találkoztam Marian Tiriackal, és följánlottam neki, hogy mesélek a kivándorlása óta, már harminc éve nem látott hazájáról. Kibárándító hűvösséggel fogadta az ötletet, és közölte velem, hogy ő igyekszik nem venni tudomást az otthoni helyzetről, ha már – ebben egészen biztos – soha nem tér oda vissza. Emigrációja első éveiben sokat kesergett és nosztalgizált, szomorú leveleket váltott a barátaival, de mindez inkább rontott, mint javított a dolgokon; így hát mostanra megszakitotta minden régi kapcsolatát.

– Hát, mindenesetre – folytattam – nem mondott nekem igazat. Vannak regényírók Romániában.

– Talán vannak. Bizonyára Rebreanuira gondol, vagy talán Sadoveanuira? Attól tartok, ők ma már csak érettségi tételek. Nem Brancusi és Nastase megfelelői, akiket ma keres.

– Azt nem is mondtam – aligha mondhattam volna, minthogy egyik nevet sem ismertem. – Arra gondoltam, hogy volt ott néhány. Egypárral találkoztunk – és megemléltettem hármát-négyet. A fejét rázta.

– Mint mondtam, ma már nem nagyon érdekelnek ezek a dolgok.

– Volt még egy, akinek egész csomót láttunk valami művéből egy kirakatban. Petrescu; Nicolai Petrescu.

– Áhá – mondta élesen. – Áhá. Nicolai; szóval látták Nicolait. Még mindig kapni a könyvét? Jól van?

Megmagyaráztam, hogy valójában nem is találkoztunk. Leírtam a könyvesboltot a Calea Victoriei-en, és a kirakatot, sarkában a kis fényképpel. Azt mondtam, hogy egészségesnek látszott, már amennyire azt meg lehet ítélni egy fénykép alapján.

– És volt valami a gomblyukában? Valami kis dekoráció?

– Mármint... egy virág?

– Dehogyan. A „dekoráció”, az egy érdemrend.

Olyasmire, mondtam, nem emlékszem. Tiriac hátrébb dőlt a díványon, és a karfára tette a poharát.

– Mesélek Nicolai Petrescuról, ha akarja.

Akartam.

– De nem kell ám elhinnie mindazt, amit mondok, csak amiért nagyon jól ismertem őt. Ajánlatos beszámítania, hogy a memóriám – hogy is mondják a céllövők? – félrehord. Be kell számítania, hogy helyes képet kapjon.

Nicolai és én nagyjából egyidősek vagyunk – ötvenöt körüliek mind a ketten. Épp eléggé fiatalok voltunk ahhoz, hogy kimaradjunk a háborúból; hálát is adtunk érte

elégszer. Ha hihetünk a beszámolóknak, nem volt különösebben élvezetes a németekért harcolni az oroszok ellen, majd átállni és az oroszokért harcolni a németek ellen. Bármelyik oldalról jöhettek a golyók, esetleg mindkettőről egyszerre. De hát mi szerencsésen lekéstük a javát.

Úgy tízenyolc felé jártunk annak az idején, amire a jelenlegi kormányzat úgy hivatkozik, mint „nemzeti antifasiszta és antiimperialista felkelésre”. Két ember egy kutyával és egy házilag készült zászlóval, no meg a testvéri szovjet hadsereg – ez az, amit jelent. Bejöttek az oroszok, kikergették a németeket, és keresni kezdték a hazai kommunistákat. Egy baj volt csak, hogy nem találták őket. Tudja, mekkora kommunista párt volt Romániában 1944-ben? Mint két focicsapat. Így hát az oroszok maradtak még egy darabig, segítettek építeni a szocializmust – vagy legalábbis a párttagságot –, míg csak úgy nem gondolták, hogy többé-kevésbé nyugodtan kimehetnek. Volt egy kivonulásféle 1947-ben. Olyasféle.

Nicolai és én ugyanott voltunk mérnökhallgatók. Hogy mik is voltunk... hogy is mondják? – jól fészült úrigyerekek. Nem voltunk fasiszták vagy bármi affélék; csakhogy nem jöttünk a munkásosztályból. Ráadásul írók akartunk lenni mind a ketten. El tudja képzelni, mit jelentett ez?

Bólogattam, és arra gondoltam, mennyivel szebben is öregedett ő Petrescunál. Tiriác negyvenöt körülnek látszott; Petrescu hatvannál is több lehetett volna a fényképe alapján.

– Úgy vélem, ha arra kerül a sor, inkább a lelkialkat dönti el, hogy mit választ egy író, mintsem a tehetség. Sokat beszélgettünk erről; persze nem amikor az Írószövetségbe jártunk, hanem szigorúan négyszemközt. Én... hát, úgy is lehetne mondani, hogy idealista voltam, de valószínűleg pontosabb úgy, hogy hajlamos vagyok a kétségbeesésre. Csak a nehézségek jártak az eszemben; csak arra gondoltam, amit nem engednek megírni és nem arra, hogy mit engednek. Igencsak következetes voltam akkoriban: hittem – sőt, talán még mindig hiszek – abban, hogy ha nem írhatod pontosan azt, amit akarsz, inkább ne írv semmit. Válaszd a hallgatást vagy a kivándorlást. Nos, én a kivándorlást választottam. Elvesztettem az anyanyelvemet és a tehetségem felét is vele; így hát még mindig van elegendő okom a kétségbeesésre.

Nicolai, nos, őt más fából faragták. Nem, egyáltalán nem volt kollaboráns. Remek ember volt, nekem pedig a barátom. Nagyon eszes volt, és ahogy emlékszem, éppolyan kétségbeesett, mint én – de valahogy cinikusabb felfogású. Talán nem is cinikus a megfelelő szó; inkább csak volt humorérzéke. Én a hallgatást választottam és az emigrációt; ő cselhez folyamodott.

– Tudja, mit hívnak lakodalmitorta-építésznek?

Biccentettem. Épp eleget láttam belőle néhány rövid kelet-európai utamon.

– Nos, a legeslegrondább példányokat – mármint Oroszországon kívül –, a legnagyobbakat, a legocsmányabbakat, amelyek leginkább uralják a városképet, azokat Sztálin szóta a varsóiak meg a többiek nyakába, mint, úgymond, a szovjet nép ajándékait. Szörnyűségesek. A járókelők átmennek az utca másik oldalára, és némán köpnek egyet. Ezekkel a lakodalmitorta-szörnyűségekkel szemben sokkal több dolguk akad az utcaseprőknek, mint bárhol másutt a városban.

Egy napon Nicolainak az az ötlete támadt, hogy megírja azt, amit ő lakodalmitorta-regénynek nevezett. Egy különlegesen undorító és leverő hangulatú írószövetségi ülés után sétálni mentünk a Cismigiu parkba; emlékszem, épp kiértünk a tópartra, mikor Nicolai hozzám fordult, és azt mondta: „ha mindenáron azt akarják, hát tőlem

meg is fogják kapni". Belőkhettem volna a tóba, ha nem mosolyog rám olyan vidáman. Hozzá is látott, hogy megmagyarázza az ötletét.

A lakodalmi torta-regényt egyfajta trójai falónak is szánta. Hagyd a falakon kívül, hadd vonszolják be maguk; így még boldogabbá teszed őket. Nicolai tehát nekilátott a könyvének. Valóságos hőskötemény volt, természetesen: hősköteménybe illőn történelmi, hősköteménybe illőn érzelmes, hősköteménybe illőn tanulságos, hősköteménybe illőn valóságos. Ugyancsak akkoriban kezdett fölszólalni az Írószövetség ülésein. „Az a problémám, elvtársak...”, kezdte, és előhozakodott a regényével; érzékelte, micsoda nehézségekkel kellett szembenéznie – gondot okozott például a fasiszta hazaárulók felfogásának realiztikus megjelenítése vagy az a kérdés, hogyan ábrázoljon szexuális élményeket anélkül, hogy sértené a könyvvásárló ploesti vasöntő ösztönös jó ízlését. Ilyesmi. Aggodalmat színelve lassacskán rávette a szövetségbeli fafeketét és komédiásokat, hogy vezessék be a gondolkodásmódjukba, vezessék a fény felé. „Az a problémám, elvtársak...” Most már lebukik – gondoltam mindig, ahányszor csak ezt hallottam tőle; de hát a vezetőség nem volt valami fogékony az iróniára.

Így hát Nicolai folytatta a könyvét, és a tömérdek gondjára való szüntelen hivatkozással sikerült bizonyos szorongást keltenie a Szövetségben. Képzelteti, hogy van ez – nem akarják, hogy bárki is beleköpjön a levesükbe az aggályoskodásával. Ha egy író áthágja a határokat, azzal a többiek számára is megnöveli a kockázatot. Nicolai nagyon ügyesen játszott ezzel a félelmükkel, és az a tény, hogy soha semmit sem olvasott föl a könyvéből, szintén megrémítette őket egy kissé. Azt ismételtette, hogy még egyszer át kell dolgoznia, elvégezni az utolsó simításokat. „Az a problémám, elvtársak...”

Megmutatott néhány részletet, ámbár velem vigyáznia kellett; én addigra már kegyvesztett lettem. Azt mondták rám, hogy túlságosan leverő vagyok. Beadtam néhány témavázlatot, de úgy találták, hogy nem emelik föl kellőképpen az emberi szellemet. Még hogy nem emelik föl... Mintha az emberi szellem lógó mell volna, és az írás lenne hozzá a melltartó.

Nicolai igen jó író volt. Csodálatos részleteket mutatott. Úgy értem, bűnrösszak is voltak, de ugyanakkor csodálatosak is. Nem paródia volt, annyival ő nem érte be. Ő szívből írt – csak hogy előzőleg egy hamis szívre cserélte ki. A hamis szív rettentően hazafias volt, földhözragadt és érzelmős. Sokat foglalkozott a nép alultápláltságával, gyakran hivatkozott a román történelemre és a nemzeti jellem szilárdságára. A történelmi utalásokat, persze, átvizsgálhatta a Szövetséggel. „Még egy kis problémám van, elvtársak...” Még ma is látom magam előtt.

Tiriác kuncogott a barátja emléken, szomorúan kuncogott. Most magam is láthatam, mennyire leverő hatással tud lenni, még akkor is, ha derul valamin.

– És azután?

– Azután befejezte a regényét, és természetesen *A lakodalmi torta* címet adta neki. Nem tudott ellenállni a kísértésnek, és kizárólag ennek a kedvéért beszűrt egy hosszú, sekélyesen szimbolista részletet egy lakodalmi tortáról. Azt akarta, hogy olyan legyen a könyve, mint Sztálin egyik ajándéka a rabszolganépeknek. Álljon csak ott, hatalmasan és eleinte csak félig-meddig csodáltan, de mindig megkerülhetetlenül. Utóbb majd fokozatosan, pusztán azért, hogy ott áll, fölkelti az emberekben a kíváncsiságot. Minél hosszabb ideje áll már ott, és minél többet dicsérték, annál inkább zarba és szégyenbe hozza majd a végén azokat, akik magasztalták.

Megkérdeztem, mihez kezd majd, ha már megjelent; ha ugyan beválik a terve. „Semmihez” – felelte. – „Egy szót sem írok le többé. Így az évek múlásával egyre nyil-

vánvalóbb lesz a tréfa.” – Megpróbálhatnak kényszeríteni, és sikerülni is fog nekik – mondtam –, ezek nem engedik, hogy valaki ne dolgozzon, te is tudod. „Nos, addigra már túlságosan híres leszek; egyébként majd azt mondom nekik, hogy *A lakodalmi torta*ba öltöm egész szívemet-lelkemet. Ha valami újat akarnak olvasni tőlem, mondom majd, olvassák el újból azt. Ezzel hátradőlök, összeszedem minden erőmet, és a lehető legmértősebb képzetet fogom vágni.”

1951-ben, amikor elhagytam az országot, Nicolainak még mindig volt egy s más dolga a könyvével; körülbelül harmincöt szálon futott a cselekmény, és ezt mind össze kellett kapcsolni takaros kis csomókkal. Soha nem írtunk egymásnak, mert kellemetlenségei adódhattak volna. Inkább csak... jelentéktelen emberekkel leveleztem. Az anyámmal, néhány ártalmatlan barátommal. Tudja, sohasem látogattam haza; jóformán egy negyedszázadig nem is hallottam híreket. De az anyám beszámolt róla halála előtt, az utolsó levelei egyikében, hogy megjelent *A lakodalmi torta*, és hatalmas sikert aratott. Ő ugyan nem olvasta a könyvet – nem akarta tovább rontani a rossz látását –, de többször is szóba hozta. „Csak elképzelem – írta –, hogy ha maradtál volna, kedves Marian, neked is lehetne akkora sikered, mint most Nicolainak.”

Tiriac visszafordult felém, és nagyot húzott a borából. Úgy láttam, kedvét szegte a saját története. Azután elmosolyodott.

– Tulajdonképp, ha előre tudom, megkérhettem volna, hogy hozzon nekem egyet *A lakodalmi torta*ból – mondta. – Ha másra nem is, legalább mulatságnak jó lehet.

– Nem tudom, hogy láttam-e.

– De hiszen... azt mesélte, hogy... a kirakatban...

– Nem, annak a könyvnek, amit a kirakatban láttam, egy női név volt a címe. *Emanuella*, *Maria* vagy valami hasonló, egy nagy kendős lány képével. Hogy van románul a lakodalmi torta? – kérdeztem. Megmondta. – Nem, erre nem emlékszem; de volt ott még hat vagy hét cím is Petrescutól, azokat nem figyeltem meg alaposabban. Lehet, hogy azok közt még volt belőle.

Mindketten elhallgattunk, egymásra néztünk, és hallgattunk tovább. Nagyjából el tudtam képzelni, mire gondolt.

– Hát – mondta végül – akkor megvan, amit kerestem. Még egy bizonyítéka a román elméletének, még egy magányos hajtás. Petrescu, az ironia zsenije.

– Tényleg – feleltem gyorsan, és teljes egyetértéssel mosolyogtam, már amennyire teltt tőlem.

(Alighogy felhánytorgattuk a magyar sajtóban elharapódzó párhuzamos és ismételt közlések problémáját, s lap társunk példát mutatott az ilyen ügyek kollegiális és elegáns kezelésére [2000, 1992/8.], nekünk kell felhívniunk az olvasó figyelmét arra, hogy ha e novella emlékezteti őt a TEST ÉS TÜKÖR – MAI ANGOL ELBESZÉLŐK [Válogatta Barkóczy András, Európa, 1992. 392 oldal, 220 Ft] Osztovíts Levente által fordított VALAKIK című novellájára, akkor az nem véletlen. Mindkettő Julian Barnes ONE OF A KIND című művének magyar megfelelője. A kötet a rémületes és fenyegető második korrektúra előtt néhány nappal jelent meg; csak a két fordítás összevetésére és a jegyzet megírására teltt időnkből [A szerk.]

Marsall László

HA KINEVEZNÉNEK...

Ha kineveznének Magyarországon magyar nagykövetnek – a diplomácia tág terepén semmi sem lehetetlen –, s megbízólevelemet átadnám az illetékes szervnek, és a Magyarország „Magyar Nagykövetség” kijelölt villájának jól berendezett szobáit körbejárnám testőreimmal, valamint a tuja-fás kertet is, a fűnyírottat, és eligazítván a személyzetet, másnap eltűnnék, telefon zsinórja kihúzva, ürügy: „a magyar nagykövet magyarországi fogadása”, en passant, autóstopos, egy ramaty Trabanttal meglátogatnám az illegális és legális Madámokat, a Rákóczi téri meg a massage salonokat. Majd, mintha egy képzeletemben létező hosszú kígyó tekeregne, onnan alulról a belemen át a torkomig fölfelé és szíszegne is, kicsálnám a hullót, diplomatafogadás idején szíszegve marná nagykövet kollégáim ülepét, a Szakorvosi Kon-gresszuson a „Kígyómérgek hatása” című előadáson, szérummal jól szerelt embereim adagolnák az anti-biotikumokat – élve maradnak – De én már akkor a szentendrei sziget Duna-ága vizében hűsölnék sok napokig. – Visszahívnának, bevonnék követi megbízatásom dokumentjeit – ó! – mondanám: „varietas delectat” meg „árnyas erdőben szeretnék élni nyáron át” és végül is emigráltam Magyarországról Magyarországra.

MEGHÖKKENÉS ÉS TORPANÁS

Nem hittem volt, hogy még „az én időmben” – gyerekkoromban így mondták az öregek – elszakatolnak a tratata-gitárosék, MIG-esek, Katyusásék „A folyón át a FÁK közé”.
(És Hemingway hitte volna-e: regénye címének más jelentése is lehet magyar nyelven?)

S így „keletkezik egy igen fényes út s halastó állás”
– pardon – vácuum.

Nagy fölélegzések, sóhajok és káromkodások tere,
benne aszalódó tapsviharak. Hihettem-e,
hogy jönnek nagy határozások, tétovaságok, kavargások,
rendeződések, vitatkozások, üvöltések, titubálások,
ki- és beugrások, hezitálások, csoportosulások,
talányok, töprengések, törvénybe íktatások,
prémiumhiányok, pimaszságok, prézsmítálások?

A tapsosok és a tovarisok piros tagkönyveknek
pajzsa-sorfala mögül a réseken át kikúsztak,
és akár az elhagyott laktanyák, félig összeomlik
a vörös pentagrammákból emelt kártyavár,
– hittem-e, hogy hirtelen napóleoni aranyra váltható
a stallum, a beneficium, s hogy jól megjegyezve
a számkombináció és a trezorok nyithatók?
S hogy az új nyelvújítás már önvédelmi takarás,
ún. felzárkózás a Nap-nyugvás iránya iránt
az ún. „fejlett” gazdagokhoz: *karban tartás és remény!*
Vénebbnél vénebb Kazinczy – értenéd-e
az új ideogramákat, lázasan újdondad neveket?

Nagy show, big és great „Bio-regenerálás és solarium”,
OMO, Persil, Amway L. O. C. Concentrate,
OMBRA, Voll Dusch, Shampoo, Panda butik,
a bajuszkötő helyett Samson hair-elegante,
de Motel Blau Katze, Hotel Marina, Frische Fishen bár,
kapnád Ford Sierrád gázpedálját nyomva
a policáj traffipaxát, vagy látnád Samsung
(nem disznó-, de moni-)toron.

Öreg neologusom, ma szépeket írnál Berzsenyiről,
hát így olvasom én a neo-neologia szószeretét
neon-tüzes reklámokon itt-ott, sok helyütt, mosolygok
inkább mint acsargok; töröm a kobakomba valót,
mikor is lenne trago-fix trag-édia-édiam,
szokásommá, hogy zoling-ga-mo (derator) creator
az írógép vagy a komputer (mi ez? nem tudod!) betű-
készletéből új nyelv ad libitum.

Heller Ágnes

A TERMÉSZETJOG KORLÁTAI ÉS A GONOSZ PARADOXONA

Félix Pál fordítása

I

Az erkölcsi konfliktusokat, függetlenül attól, vajon általános normák vagy a helyi hagyományok normái alapján ítélik meg őket, mindenkor összefüggésükben kell elbírálni. Kant *categoricalus imperativusa* abszolút egyetemes érvényű, ámde próbaeseteit igen konkrét kontextusba helyezi; például vissza kell szolgáltatni a letéti összeget, még akkor is, ha időközben elhunyt a letétbe helyező, és az ügyletről senki más nem tud. Amikor most fölteszem a kérdést, hogyan járunk el a bűnnel szemben, ezt konkrét kontextusban teszem. Azokat az erkölcsi konfliktusokat tárgyalom, amelyek a totalitárius rendszerek, katonai vagy másféle diktatúrák összeomlását követően támadnak. A kérdés az, vajon a gyilkos politikai rendszerek alatt elkövetett bűnök büntethetők-e, büntetendők-e és meg lesznek-e büntetve; vajon azok, akik felelősök gyilkosságokért, emberrablásokért, tömeges bebörtönzésekért és hátrányos megkülönböztetés alkalmazásáért meg egyéb bűnökért, megfizethetnek-e, meg fognak-e fizetni vagy megfizessenek-e mindazért, amit elkövettek.

„Megfizetnek”, az itt úgy értendő, hogy részben fizetnek meg, nem a teljes árat fizetik meg. A halálbüntetést vagy eltörölték, vagy pedig egyetértés áll fenn alkalmazása ellen azokban az esetekben, amelyeknek politikai színezetük van, még akkor is, ha a vádat közönséges gyilkosság miatt emelik. Hannah Arendt komor töprengései a halálbüntetés indokoltságát illetően az Eichmann-ügyben tehát itt nem relevánsak. Nem az élet vagy halál az alternatíva, hanem hogy vádat emelnek-e vagy nem csinálnak semmit.

Az, hogy a büntettek elkövetői ellen vádat emelnek-e vagy sem, nem elméleti vita tárgya. Minden valószínűség szerint egyesek ellen vádat emelnek, többségük ellen azonban nem. A vitatott kérdés az, vád emelhető-e ellenük, vagyis jogilag megalapozott-e a vádemelés az érvényben levő alkotmányokban vagy azokkal egyenrangú törvényekben, továbbá hogy kell-e vádat emelni ellenük, vagyis fennállnak-e éppen ezt indokló meggyőző erkölcsi okok vagy kötelezettségek.

A „lehet” és a „kell” valamennyi kombinációja erkölcsi álláspontot tükröz. Ám az embereket többnyire politikai megfontolások és egyéni életútjaik teszik hajlamossá arra, hogy inkább az egyiket vagy a másikat fogadják el. E helyütt csupán az érvelések megalapozottságát vagy megalapozatlanságát tárgyalhatom, vagy néhány általános osztonös megérzésre utalhatok.

Hat kombináció létezik. A: ne legyen, és nem is lehet semmiféle vádemelés. B: ne legyen semmiféle vádemelés, bár lehetne. C: a büntett elkövetői ellen vádat kellene emelni, ámde nem lehet. D: vádat kell emelni ellenük, aminthogy lehet is. E: vádat kell emelni ellenük a történelmi igazságtevés kedvéért. F: fizessenek büntetteikért, vádat kell emelni ellenük, ugyanakkor mégse állítsák őket bíróság elé.

Bármelyik kombinációban forduljon is elő az a kitétel, hogy a gyalázatos bűntettek elkövetőit „meg kell büntetni”, azt jelenti, hogy „igazságot kell tenni”, míg a másik megfogalmazás, miszerint „nem kell megbüntetni őket”, vagy azt jelenti, hogy „nem kell igazságot tenni”, vagy azt, hogy „amúgy sem létezik igazság ebben a kérdésben”, avagy hogy „igazságtalan lenne megbüntetni őket”.

Amikor azt állítjuk, hogy „igazságot kell tenni”, s ezáltal elkötelezzük magunkat annak a felszólításnak, miszerint „a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni”, felelősséget vállalunk az elkövetők megbüntetéséért, függetlenül attól a körülménytől, vajon (törvényesen) megbüntethetők-e vagy sem, avagy valóban megbüntetik-e őket vagy sem, sőt még attól is függetlenül, hogy kijelentésünket a következőképpen folytatjuk: „...ámde nem büntethetők meg.” Ez azért van így, mert eltekintve az esemény tényleges menetétől, felszólításunkkal már eleve aláírásunkat adtuk megbüntetésükhöz. Az aláírás felelősségvállalás. Az aláírás, vagyis a felelősség vállalása nem vehető félvállról. Még az egyszerű állampolgárnak is úgy kell vállalnia a felelősséget, mintha kinevezett bíró, egy esküdtszék vagy aktív politikusokból álló törvényhozó vagy végrehajtó hatalmi szerv tagja volna.

Ezért, mielőtt aláírnánk azt az erkölcsi követelést tartalmazó mondatot, miszerint „a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni”, helyesen tennénk, ha előbb meghatároznánk, mely bűntettek minősülnek gyalázatosnak, s kiket azonosítunk a bűntettek „elkövetőiként”.

Politikailag motivált vagy kondicionált bűntettek elkövetőinek azonosítása esetén támaszkodhatunk a nürnbergi perek során több mint negyven éve folytatott vitákra. Ha valaki parancsot ad olyan ártatlan emberek agyonlövésére, akik megpróbálnak szabad földre menekülni (amint Honecker tette), úgy az illető gyilkosság elkövetője, az a katona viszont, aki végrehajtja ezt a parancsot, nem az. Természetesen a katona is felelős annak a személynek a haláláért, akit lelőtt. Mindenki értelmi szerzője saját – jó vagy rossz – tetteinek, s mint értelmi szerző szintén felelős ezekért a tettekért, de nem feltétlenül felelős azokért a körülményekért, amelyek között e tetteket végrehajtották. Politikai összefüggésben valaki bűntettek „elkövetője”, ha nem csupán a bűntett értelmi szerzője, hanem a körülményeké is, amelyek között ezeket a bűntetteket elrendelték vagy bátorították.

Ki dönti el azt, melyek voltak a gyalázatos bűntettek, amelyeket meg kell büntetni, hogy igazságot tegyünk? A jelenlegi viszonyok között csakis annak az országnak a népessége van felhatalmazva ennek eldöntésére, ahol e bűntetteket ténylegesen elkövették. E tekintetben nem létezhet semmiféle nemzetközi törvénykezés. (A „német” törvénykezés a hajdani „keletnémet” bűntettek fölött nem cáfolja ezt a tételt, mert „Németország” ugyanolyan helyzetben van, mint a második világháború utáni Franciaország, amely Vichy Francia államnak tekintette.) Mindazonáltal az érintett népesség ösztönös intuíciója megbízhatatlan, mert nemzedékek szerint is megoszlik. Sokáig fennálló rendszerekben az egyes nemzedékeknek más-más az élettapasztalata, és a kényszerű némaság hosszú időszakában elfelejtik a sohasem említett vagy pontosabban megemlíthetetlen bűntetteket. Az elnyomás politikája egyben a lélektani elfojtás politikája is; még a vétkesek is kezdik elfelejteni vétküket. A gyászoló fájdalomát azonban nem enyhíti az idő múlása. Sőt, a kényszerű némaság elmélyíti a sebeket. Az áldozatok és az áldozatok családjai csak most követelhetnek hangosan igazságot, sőt bosszút.

Ha valaki aláírja azt a mondatot, hogy „a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni”, akkor igazságosabb és megbízhatóbb mércét kell keresnie valamely konkrét közösség tagjainak konkrét intuíciónál. S mégis, óhatatlanul csak erre az intuícióna hagyatkozhatunk, mert csakis és kizárólag e közösség tagjai jogosultak annak meghatározására, mely bűntettek oly mértékben gyalázatosak, hogy feltétlenül büntetést érdemelnek (még ha más okoknál fogva eltekintünk is a bírósági eljárástól). Mivel ez esetben a döntés megítélés kérdése, a most elbírálandó esetek típusai történelemkönyvekből vett analóg esetekkel helyettesíthetők. Ezek az analóg történetek feltételezésünk szerint közismertek már az elemisták körében is. Nem javasolok gondolkísérletet, csupán egy olyan gyakorlatot, melynek során tudatosíthatjuk intuíciónkat. Megvizsgálhatunk a történelemből közismert hazaárulási, vagyoneklkobzási eseteket, polgárháborúra való uszítást, politikai merényleteket, „törvényes” politikai gyilkosságokat, tömegmészárlásokat (függetlenül attól, vajon „törvényes” formát öltöttek-e). Valahányszor megegyezik az intuíciónk, hogy e tettek elkövetőit meg kell büntetni, az ítélet – analóg módon – a jelenkori esetekre is vonatkozik. Miután szemügyre vetünk számos történelmi példát, megtudunk majd valamit saját intuíciónkról is. Hazaárulás, vagyoneklkobzás, polgárháborúra való felbujtás vagy politikai merényletek esetében megítélésünk általában megoszlik; az efféle tettek történelmi értelmezése és újraértelmezése kimeríthetetlen. Néha az is kérdéses, hogy vajon bűntettekkel vagy inkább erőnyes cselekedetekkel van-e dolgunk. (Jeremiás próféta hazaárulást követett el, Judit megölte Holofernészt.) S még ha ösztönösen hajlunk is rá, hogy bizonyos esetekben büntettet lássunk, ez még nem teszi szükségszerűen bűnözővé az elkövetőt. (Jóllehet Stuart Mária kivégzése törvényes gyilkosságnak tekinthető, ösztönös történelemszemléletünkben Erzsébet királynő nem gyilkosként jelenik meg.) A tömeggyilkosság viszont, lett légyen az egy kollektív politikai proskripció aktusa (mint például Sulla idején) vagy a „vallási idcgcnck” elleni kollektív terrorcselekmény (mint a protestánsok lemészárlása a Szent Bertalan-éjszakai vérengzésben), nem értékelhető elnéző megértéssel és értelmezéssel. Az efféle és hasonló felháborító cselekményeket egyhangúlag bűnként ítéljük el, legalábbis a legutóbbi néhány száz esztendő európai hagyományának összefüggésében, mivel ezek a gonosz látható arca és megnyilvánulása.

Amikor azonosítjuk magunkat azzal az erkölcsi követeléssel tartalmazó mondattal, hogy igazságot kell szolgáltatni, függetlenül attól, valóban megtörténik-e ez vagy sem, a történelmi igazság lebeg a szemünk előtt, s a „kell” a történelmi igazságszolgáltatáshoz való ragaszkodás mögött meghúzódó tiszta erkölcsi motivációra vonatkozik. A történelem azonban magában foglalja a jövőt is. A történelmi igazságnak semmi köze sincsen megítélésünk pragmatikus következményeihez, de igenis köze kell hogy legyen a jövő nemzedék erkölcsi ítéletéhez. Ezért büntetendők a gyalázatos bűntettek, s csakis azok, mert csak ezekben az esetekben lehetünk abszolút biztosak benne, hogy ítéletünket aláírja majd valamennyi erkölcsileg mérvadó eljövendő nemzedék, mert nem változtathatja meg annak a cselekménynek általunk történt értelmezését, amelynek megbüntetéséhez ragaszkodunk. Teljesen más kérdés, hogy a jövőbeli értelmezők újraértelmezik-e a bűntettek elkövetőit mint személyiségeket (pl. lélektani motivációkat stb.). Pszichológiai vagy fenomenológiai hermeneutika nem vonatkozik erkölcsi ítéletekre. Lehetnek eltérő véleményeink Hitler személyiségét illetően, de egyetlen erkölcsileg ép ember sem igazolhatja valaha is Auschwitzot. Ha azt követeljük: a gyalázatos bűntetteket meg kell büntetni, hogy történelmi igazságot szolgáltsunk, akkor azt kívánjuk, hogy valamennyi erkölcsileg mértékadó eljövendő nemzedék értsen

egyét velünk történelmileg igazságos ítéletünkben. Az, hogy a gonosz megnyilvánulásán kívül mást is megbüntetnek-e, empirikus kérdés, és semmi köze sincsen a történelmi igazsághoz, legalábbis nem tudhatjuk, van-e köze hozzá. Történelmi bűntények esetében azért nem létezhet semmiféle elévülés, mert ezek a fent kifejtett értelemben történelmi.

3

A „gyalázatos bűntettek”, amelyeket azért kell megbüntetni, hogy győzedelmeskedjék a történelmi igazság szelleme, a gonosz megnyilvánulásai. Mindaddig azonban még semmit sem szoltunk a gonoszlól. Remélem, hogy a gonosz elméleti értelmezése megvilágítja problémánkat, anélkül hogy eltolódna vizsgálódásunk gyújtópontja. Ugyanazokat a tetteket ítélem szélsőségesen elvetemülteknek, mint mások, éppen csak magyarázatom tér el az övéktől.

A gonosz nem felgyülemlett vagy mértéktelen erkölcsi rossz, amely mennyiségileg megkülönböztethető minden másfajta rossztól. A gonosz *minőségileg* különbözik az erkölcsileg rossztól. Ez a minőségi különbség a modern időkben vált nyilvánvalóvá, jóllehet különösen érzékeny moralisták, például egyes zsidó próféták és görög filozófusok már régen fölfedezték. Az (erkölcsi) gonoszt a reflexió teszi felismerhetővé. Ahol a cselekvés normái vagy elvei nem választhatók szabadon, ott létezik a rossz, gonosz azonban nem. Az erkölcsi gonosz meglehetősen kifinomult és következetes öngazolási rendszert igényel. A rossz jellem úgy dönt, hogy inkább ő követ el igazságtalanságot, semmint hogy elszenvedje azt, mert önmagával kivételezik. Nem talál ki azonban elveket, amelyek helyesnek tüntetik fel a helytelent. A rossz jellem behódol az alantas szenvedélyeknek, például az irigységnek, s gyáván viselkedik. Mindazonáltal érezhet lelkiismeret-furdalást, s gyakorta szabad folyást enged a féktelen bűnbánatnak. A gonosz modellje a Sátán, nem azért, mert rosszat cselekszik, hanem mert másokat rábír arra, hogy rosszat cselekedjenek, meggyőzván őket arról, hogy a rossz a jó. Platón Traszümakhosza vagy Kalliklésze ordógi, nem azért, mert rossz jelleműek, hanem mert erőteljesen érvelnek olyan normák mellett, amelyek megsemmisítik annak lehetőségét, hogy megkülönböztessük a rosszat a jótól, továbbá megrontanak másokat. Amint Kant rámutatott, a gonosz a gonosz elvekben rejlik, nem pedig a vágyakban és a jellemgyengeségekben.

A modern időkben, amikor a hagyományos erkölcs felhígul, könnyen felülkerekednek a gonosz elvek. Kiváltképpen a totalitarizmus alapul (erkölcsileg) gonosz elveken. Ezek az elvek alapozzák meg a totalitárius rendszerek diskurzusát, ami azután „fölszippantja” a kozmondásos hétköznapi embert. Az emberek elkezdik a totalitarizmus nyelvét beszélni, s e folyamat során fokozatosan olyan dolgokat is magától értetődőnek tekintenek, amelyeket egy évvel korábban még nem fogadtak volna el, olyan dolgokat, amelyek jóváhagyása merőben ellentétes a jellemükkel. Magától értetődőnek tekintik például, hogy kötelességük foljelenteni apjukat a rendőrségen, vagy hogy be kell vallaniuk olyan bűntetteket, amelyeket sohasem követtek el. Egy ízben a totalitarizmust járványos betegséghez hasonlítottam. Normális emberek (nem is mindig különösen rossz jelleműek) ki vannak téve a betegségnek, megkapják, s ekképpen elidegenednek korábbi énjüktől. Ha valaki elkapja a gonoszság vírusát, maga is gonosz-szá válik, még ha nem volt is „eredendő gonoszság” a jellemében. Az ördög szörványos jelenség. Kevés és ritka a gonosz jellem, kiváltképpen, ha számukat összehasonlítjuk a kártevőkével, akik megkapták a vírust, és ennek hatására válnak gonosszá. Az előb-

biek a gonosz elvek értelmi szerzői, akik körömszakadtáig ragaszkodnak elveikhez, akiknek háborítatlan a lelkiismeretük, és a vereségért követők gyengeségét kárhozzátadják. Ez utóbbiak viszont zavarba jönnek, átírják a múltjukat, megfedkeznek a rosszról, amit elkövettek, s csak arra a rosszra emlékeznek, amit elszenvedtek; úgy vedlik le totalitárius énjüket, mint kígyó a bőré. Ezért is tekintette Hannah Arendt annyira banálisnak a gonoszat. Csakhogy a gonosz nem banális, még ha gonosz emberek banálissá válnak is hatalmi bázisuk összeomlása után. A lélek még nem gyógyult meg attól, hogy megszűnt a járvány. A száználmasan banális lélek nem érzi magát bűnösnek; ha egyáltalán érez valamiféle lelkiismeret-furdalást, úgy csak azért, mert rossz lóra tett. A lelkiismeret-furdalás, a megbánás ritka, mint a fehér holló.

Különbséget kell tennünk a kezdeti és a folyamatos totalitarizmus között. Az eredeti (kezdeti) szakaszban a gonosz igen „tömör” és jól látható. A gonosz démonikus. Míg a „csupán rossz” rendszerint visszataszító, az erkölcsi gonosznak bizonyos mérvű vonzereje van. A gonosz normák szövetkeznek az emberi lélek alvilágával, egyszersmind azonban felöltik a roppant kifinomultság tógáját. A gonosz: boszorkányság, megrémiszt, és behódolást követel. A totalitarizmus folyamatos szakaszában (e helyütt csupán a kommunista totalitarizmusról beszélünk, mert a náciizmust még az első szakaszában legyőzték) csökken a gonosz tömörsége és láthatósága, úgy tűnik, járványos jellege kimerült. Azokon felül, akik sohasem adták meg magukat a vírusoknak, részint mert ők a legfőbb áldozatok, részint pedig mert immúnisak voltak, most az enyhén fertőzöttek is könnyűszerrel kigyógyulnak, és immár saját talaján fordulhatnak a gonosz ellen. Mivel a gonosz démon a hatalommal párosul, a hatalom megrendülésének mindenkor terapeutikus hatása van.

A totalitarizmus összeomlása a járvány végét is jelenti. Továbbra is élnek környezetünkben a gonosz elvek (hiszen mindig ott lesznek körülöttünk, amíg csak lesznek szabadon választható elvek, és fennáll a választás szabadsága), de úgy tűnik, hirdetőik, legalábbis egyelőre, marginális jelentőségűek.

Nyilvánvaló, hogy a gonosz sajátossága, nevezetesen, hogy nem okvetlenül állandó „lakosa” az emberi jellemnek, hanem behatolhat egy lélekbe, majd el is hagyhatja azt, bonyolulttá teszi a megtorlás kérdését. Tudjuk, hogy A. egy gyalázatos büntetett értelmi szerzője volt – márpedig a gyalázatos büntetteket meg kell büntetni, hogy történelmi igazság tétessék. Meglehet azonban, hogy a mai A. nem ugyanaz az A., aki elkövette azt a bizonyos gyalázatos büntetett, mert a jellemébe befészkelődött gonoszság vírusa elpusztult, s csupán egy idős test és egy banális lélek üres burka maradt utána. Puccini Toszája rápillant a halott Scarpiára, és fölkiált: „S ez előtt az ember előtt reszketett egész Róma!” Mi is így kiálthatnánk fel számos, ma még élő közéleti személyiségre mutatva. Csakhogy azoknak, akik reszkettek előttük, *akkor* jó okuk volt a reszketésre. Scarpia gonosz, álnok politikai gyilkos volt – s akadnak Scarpiák, akik ma is közöttünk járnak, élvezik életüket és büntetteik gyümölcsét. Megbüntessék-e őket vagy inkább ne?

E gondolatmenet legelején meghatároztam két elem – egy erkölcsi és egy jogi – hat kombinációját, s ezek megfelelnek a hat legfontosabb javaslatnak azt illetően, hogyan kezeljük az igazságszolgáltatás egyedülálló eseteit a totalitarizmus és más bűnöző diktatórikus rendszerek összeomlását követően. A továbbiakban megkülönböztettem egyrészt a történelmi büntettek elkövetőit más bűnözőktől, másrészt a leggyalázato-

sabb büntetteket más büntettektől. Végül a leggyalázatosabb büntetteket a gonosz megnyilvánulásaiént azonosítottam. Amikor most visszatérek e hat kombinációhoz, a gonosz tárgyalására szorítkozom. Nem látok semmiféle súlyos erkölcsi problémát abban, hogy általános amnesztiában részesüljön a korábbi rendszerek valamennyi funkcionáriusa és magas rangú tisztségviselője, vagy hogy alkalmazzák rájuk az elévülésre vonatkozó rendelkezéseket –, hacsak nem voltak gonosztettek elkövetői. Éppenséggel alapos indokot látok arra, hogy így járjunk el.

Számos érv szól amellett, hogy még a leggyalázatosabb büntettek elkövetői ellen se emeljenek vádat. A következőkben sorra veszem legfőbb indítékaikat. A megcsontosodott sztálinisták véleményét nyilvánvalóan nem tekintem relevánsnak; nézetük szerint semmiféle büntettet nem követtek el, vagy ha mégis, úgy csak egy egyébként dicséretes gyakorlati irányvonal mellékhatásaként. Amúgy sincsenek érveik. Kívül állnak az erkölcsi/politikai vita keretein.

Abban a mondatban, miszerint „a gyalázatos büntettek elkövetőit nem kell megbüntetni”, a „büntetés” vagy kizárólag a jogi büntetésre vonatkozhat (vádemelés, per), vagy kiterjeszthető az erkölcsi büntetésre is.

Első javaslat: gyalázatos büntettek elkövetői ellen nem kell vádat emelni, nem kell őket bíróság elé állítani, hanem erkölcsileg kell megbélyegezni őket.

Válaszom erre: nem büntethető erkölcsileg az olyan személy, aki kívül áll az erkölcsi vita keretein, akit nem furdal a lelkiismeret, aki már el is felejtette büntettségét. Nem büntethető erkölcsileg az olyan személy, aki „kispolgári”-ként vagy merőben irrelevánsként megveti az erkölcsöt.

A modern társadalom nem közösség. E társadalomban bárki elkerülheti az erkölcsi megbélyegzést, ha a magához hasonlók köréből válogatja ki társaságát. A nyilvános megbélyegzést nem veszik komolyan. Az isteni büntetést babonaként kigúnyolják.

Azok, akik egy totalitárius rendszerben követtek el gyalázatos bűnöket, nem büntethetők erkölcsileg, hacsak nem érznek lelkiismeret-furdalást. Ám ha csak megközelítőleg is megfelelő lelkiismeret-furdalást érznek, akkor már erkölcsileg megbűnhődtek, s így fölösleges őket ismét (erkölcsileg) megbüntetni.

Az a javaslat, mely szerint gyalázatos büntettek elkövetőit csupán erkölcsileg kellene megbüntetni (de sem vádat nem kell emelni ellenük, sem bíróság elé nem kell állítani őket), következtelen. Azok ugyanis, akiket erkölcsileg büntetnek, semmiféle büntetésben sem részesülnek.

Második javaslat: a gyalázatos büntettek elkövetőit egyáltalán nem kellene megbüntetni.

Egyetlen tisztán erkölcsi érv található ebben a kategóriában, de akad számos, amelyet leginkább úgy határozhatnánk meg, mint e javaslat alátámasztására megfogalmazott pragmatikus és erkölcsi indítékok keverékét.

A valóban erkölcsi indíték vallási jellegű (még ha időnként nem hívók fogalmazzák is meg). A következőképpen hangzik: szeresd ellenségeidet, bocsáss meg az ellened vétkezőknek.

Meglehet, képes vagyok rá, hogy szeressem ellenségeimet, de vajon szeressem-e azokat, akik helyrehozhatatlanul ártottak a felebarátomnak? Megbocsáthatok azoknak, akik ártottak nekem. Semmi szükség titkosrendőri kartotékok felnyitására, ám ha mégis ezt tesszük, és fölfedezzük feljelentőnk jelentését, még mindig megbocsáthatunk neki. De nem bocsáthatunk meg és ne is bocsássunk meg mások gyermekei gyilkosainak; semmiféle erkölcsi jogunk sincsen megbocsátani a halottak és a gyászolók nevében. Van ugyanis logika a keresztény parancsolatban. Bocsáss meg az ellened

vétkezőknek, mert az elv az igazságosság, nem pedig a bosszú. De mások ne bocsásanak meg a te esetében, amiképpen te se bocsássál meg mások esetében, mert máskülönben nem lesz igazság. Ha megbocsátasz mások nevében, az ő nevükben is megbocsáthatsz magadnak, mint a gonosztett elkövetőjének, márpedig ez erkölcstelen elv. Ebben az összefüggésben csupán egyetlen tiszta erkölcsi gesztus létezik – a jámbor Aljosa Karamazové: „Lódd le!” Ezúttal nincs lelövésről szó – de erkölcsi megbocsátásról se legyen.

Minden pragmatikus érvelés végső soron a „nyissunk tiszta lapot” elméletére lyukad ki. Ennek két fő változata van.

Első változat: túl sok vért ontottak, vessünk véget a vérontásnak. Felejtünk el mindent, ami eddig történt. Ne mérgezzük a lelkünket bosszúvágygal. A bosszú újabb bosszúért kiált, s ennek sohasem szakad vége.

Második változat: a nemzeti megbékélés megköveteli, hogy temessük el a múltat. Most és itt mindenki együttműködésére és tudására szukség van. Értelmetlen visszatckinteni; sokkalta inkább előre kell néznünk.

Az első megfogalmazásban a pragmatikus megfontolásokat erős erkölcsi indítékok támasztják alá, míg a másodikban az erkölcsi motívumok jelentéktelenné és elhanyagolhatóvá válnak.

Vizsgáljuk most meg a „nyissunk tiszta lapot” elmélet első érvét. Az ezen javaslatot támogató valamennyi erkölcsi megfontolás a következményetika logikáját követi.

Ugyanolyan joggal állíthatnánk, hogy az emberek akkor nyitnak új lapot történelmükben, miután kiszabták a gyalázatos bűntettekért járó büntetést. Ez nem a következményetika álláspontja. Még ha valaki azt vallja is, hogy történelmi igazságtétel nélkül a történelemkönyvek egyetlen lapja sem lehet megfelelőképpen tiszta, nem azért büntetünk meg bűntetteket, hogy tisztára töröljük ezeket a lapokat. A gyalázatos bűntetteket megtorlásként büntetjük, hogy az emberi lehetőségekhez képest helyreállítsuk az igazság egyensúlyát.

Az itt vizsgált érvelésben azonban a megtorlást felfüggesztik, az igazságtételről tudatosan lemondanak, mert attól tartanak, hogy maga az igazságtétel igazságtalanságokhoz, pontosabban egész sor igazságtalansághoz vezet. Ez a félelem nem alaptalan. A megtorlás minden gesztusa magában hordozza az eskaláció veszélyét. Éppenséggel erkölcsi rossz is származhat az erkölcsi jóból.

Anélkül, hogy tagadnánk a konzekvencialisták erkölcsi érvének jelentőségét, megállapíthatjuk, hogy a büntetés mellett is szólnak konzekvencialista érvek. Ezek az érvek a következők. Nincs tiszta lap katarzis nélkül. Bűntettek szőnyeg alá söprése gátolja a katarzist; a történelem olyannyira dicsőített új lapja valójában nem lesz tiszta. A gyűlölködést, a nehezteléseket, a személyi sérelmeket nem felejtik el, pusztán csak azért, mert a vétkeket nem állítják bíróság elé; az első adandó alkalommal ismét napvilágra törnek.

Akik azt javasolják, hogy a büntetéstől erkölcsi okoknál fogva tekintsenek el, rendszerint az elrettentés híveinek vallják magukat, ezt tartják a büntetés elvének. Eltekinthetünk a büntetéstől, hiszen a gyalázatos bűntettek elkövetői nem követhetik el ismét az egykori bűntetteket. Továbbá, nemcsak ők nem tudják megismételni ezt a bűntettet, de senki más sem képes erre. A jelenkori Argentínában senkinek sem áll módjában egyszerűen „eltüntetni” embereket (ami egykor az emberrablás, a kínzás és a gyilkosság eufemisztikus kifejezése volt), s az egyesített Németországban senki sem adhat parancsot rá, hogy lőjék le a határátlépőket. Tehát annak, hogy megbün-

tessünk embereket az egykor általuk elkövetett gyalázatos bűntettekért – így az érvelés –, már nincsen elrettentő funkciója.

Az egyszerűség kedvéért tételezzük fel – amit egyébként nem fogadok el –, hogy a büntetés legfőbb elve az elrettentés. Képzeljünk el egy olyan helyzetet, amikor veterán tömeggyilkosok továbbra is ugyanolyan (vagy éppenséggel jobb) körülmények között élnek, mint bárki más. Milyen erkölcsi tanulsággal szolgálna ez a példa a jelen és a jövő politikusai számára? Azt az egyszerű üzenetet sugallja, hogy megússzák a dolgot – feltéve, hogy elég sokáig vannak hatalmon, és „törvényes” köntösbe bújtatják bűntetteiket –, mert az emberek legközelebb is olyannyira szeretnék új és tiszta lapot nyitni a történelemben, hogy bűntetteik ugyanannyira büntetlenek maradnak majd, mint amennyire elődeik bűntettei is azok maradtak. Meglehet, manapság nem lehetségesek olyan méretű politikai bűntettek, mint a múltban. Ámde vannak kisebb arányú bűntettek, amelyek még mindig elégségesek ahhoz, hogy pokollá tegyék az életet, s ki tudja, milyen ördögi alkalmak nyílnak majd a jövőben. Ha negatív értelemben elfogadjuk az elrettentés elvét (nem kell büntetni, mert nincsen ok az elrettentésre), el kell köteleznünk magunkat ugyanezen elvnek pozitív értelemben is (jobb büntetni, ha el akarunk rettenteni).

A spanyol megoldás az erkölcsi és a pragmatikus megfontolások sikeres kombinációjának modelljeként szolgál. Tiszta lapot nyitottak a történelemlönyvben, s ennek mind erkölcsileg, mind gyakorlatilag jótékonyak voltak a hatásai. Csakhogy ott a helyzet (az összefüggés) is páratlan volt, ezért a spanyol modell csakis azokban az országokban szolgálhat követendő példaként, ahol a döntéseket nagyjából hasonló összefüggésben hozzák. A tisztán erkölcsi parancs („szeresd ellenségeidet, bocsáss meg az ellened vétkezőknek”) ismerősen hangzik a spanyol füleknek. A polgárháborúban mindkét részről gyalázatos bűntetteket követtek el. Jelképesen, de nemcsak jelképesen, az embereknek meg kell bocsátaniuk azoknak a bűneit, akik ellenük, családjuk és barátaik ellen vétettek. A totalitarizmus utáni államokban merőben más a helyzet, ezért Spanyolország modelljele vitatható és erkölcsileg gyanús.

Röviden vizsgáljuk meg a „nyissunk új lapot a történelemben” szemlélet második változatát. Eszerint a múltat el kell felejteni, hogy zöld utat kaphasson a jövő. Ez technikai érv, amely úgy kezeli a történelmi időszakokat, mintha gépek volnának. A régi, elavult tartozékokat újakra kell kicserélni, a szemétkébe kell dobni. Jóllehet ez tanácsos a technológiában, e felfogás teljességgel helytelen a történelmet illetően. A történelem ugyanannyira emlékezés, kérődzés a múlton, mint amennyire a jövő előrevetítése. A múlttal való szüntelen foglalkozás megteremti a történelem harmadik dimenzióját, a jelentőség dimenzióját, ami életet visz az előrevetítésbe, még ha ez utóbbi több tekintetben szakít is a múlttal. A csupán mesterségesen összeszerkesztett jövő ingatag alapon nyugszik, mert nincsen alatta pince, szilárd alap. Nem létezik nemzeti megbékélés, ha elfeledjük, mi az, amivel meg kell békélnünk.

„A gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni, mert semmilyen ellenérv nem győzött meg eddig bennünket, hogy nem kell megbüntetni őket.” Aki elfogadja ezt a mondatot, ezzel aláírja az illetők megbüntetését, függetlenül attól, hogy valóban megbuntetik-e őket vagy sem. Attól a meggyőződéstől vezéreltetve írják alá e mondatot,

hogy helytelen megtorlatlanul hagyni gyalázatos bűntetteket, hogy igazságot kell szolgáltatni, mert az áldozatok vére az égre kiált a túlvilágról, de hozzánk, az utókorhoz is, az e világ büntetést követelve.

Három ember egyhangúlag kijelenti: a bűntettek elkövetőit meg kell büntetni. Az első hozzáteszi: sajnos, nem büntethetők meg. A második köti az ebet a karóhoz: mivel meg kell, meg is lehet büntetni őket. A harmadik tétován tárja szét a karját: meg kell, de egyúttal mégsem kell megbüntetni őket.

Vizsgáljuk meg külön-külön e három álláspontot.

Az első álláspont a következőképpen hangzik: az igazság azt követeli, emeljenek vádat a gyalázatos bűntettek elkövetői ellen – ám a jogrendszer eltorlaszolja az utat a vádemelés előtt (például, mert visszamenő hatályú törvényhozást igényelne). A politikai életben kompromisszumokat kell kötni. Nem tehető igazság, jóllehet igazságot kell tenni.

A második álláspont tagadja ennek a „nem lehet”-nek az érvényét. Amit meg kell tennünk, azt meg is tudjuk tenni. Egyetlen jogrendszer, még egy vadonatúj demokratikus jogrendszer sem állhat az igazságszolgáltatás útjába. Ha egyetértés áll fenn azt illetően, hogy gyalázatos bűntetteket követtek el, az elkövetőknek felelniük kell értük. E tekintetben nincsen helye semmiféle ragaszkodásnak a törvény betűjéhez, legfőképpen azért nem, mert vadonatúj törvények nem mondhatnak ellent erkölcsi intuíciónknak. Judith Skhlar joggal állapította meg: az erkölcsi és a jogi megfontolások között kontinuum áll fenn. A „meg kellene, de nem tehetjük” érv a jogi pozitívizmus elvein alapul, két tekintetben is. Először, elutasítja saját törvényeink (pl. az elévülés szabálya) felfüggesztését bizonyos rendkívüli esetekben, amilyen például a gyalázatos történelmi bűntettek megbüntetése. Másodszor, a totalitárius rendszerek áltörvényeit úgy tekinti, mintha valódi törvények volnának. Márpedig nem minden minősül törvénynek, amit írásba foglalnak, majd a gyilkosok, cinkosaik és intézményeik engedelmességgel megfélemlített ügynökei törvényként elfogadnak. Sok ezer vonatrakományt kuláktól hurcoltak törvényesen a tajgába, majd éhezettették őket halálra gyermekeikkel együtt, Magyarország törvényes miniszterelnökét pedig fennálló törvények alapján állították bíróság elé és végezték ki. Ahol szeszélyek, politikai célszerűség és bosszúszomj alapján gyártottak törvényeket, ott nem voltak törvények. Következésképpen, az első álláspont („meg kell büntetni őket, de nem lehet megbüntetni őket”) nem áll két lábon, sántít. Jóllehet az erkölcs azok oldalán áll, akik ragaszkodnak a megbüntetéshez, a jogi aspektusokat úgy kezelik, mintha csupán a kényelmet szolgálnák, pontosabban mintha jelképek volnának a történelmi megbékélés oltárán; mindenestre pusztán pragmatikus megfontolásból foglalkoznak velük. S ha az erkölcs összeütközik a csupán pragmatikus megfontolásokkal, még mindig érvényes a régi kanti recept: az erkölcsi „kell” előbbre való; amit meg kell tennünk, azt meg is tudjuk tenni. Vagyis minden pragmatikus érv ellenére, az erkölcsileg elfogadott cselekvésnek kell zöld utat kapnia. Rendezzünk tehát újabb nürnbergi pereket. A nürnbergi perek a minta – a minta pedig azért van, hogy másolják.

Vegyük szemügyre az utolsó álláspontot. Ez azt mondja, hogy a gyalázatos bűntetteket meg kell büntetni, s ugyanakkor azt követeli, hogy e bűntettek elkövetőit ne büntessék meg. Ez az álláspont abszurdnak és paradoxnak tűnik, pedig sem ez, sem az. Erkölcsi konfliktust jelez. Minden erkölcsi választást összefüggésében kell szemlélni, hasonlóképpen az erkölcsi konfliktusokat, tehát az itt tárgyaltat is. A harmadik álláspont (egy erkölcsi konfliktus kinyilvánítása) ugyanabban az összefüggésben jelenik meg, mint az első és a második álláspont, vagyis azokban az államokban, ahol az al-

kormány nem kínál jogi kikaput a gyalázatos bűntettek elkövetőinek bíróság elé állításához.

Ez az erkölcsi érvelés a következőképpen összegezhető:

Mind az első, mind a második álláspont egyetértett abban, hogy a tisztára erkölcsi „kell”-lel (igazságot kell tenni) egy főként jogi és pragmatikus megfontolás áll szemben, amelynek még néhány másodlagos erkölcsi aspektusa is van. A fennálló törvényeket a történelmi igazságszolgáltatás akadályainak tekintették. A két álláspont egy kérdésben tért el egymástól. Az első úgy vélte, hogy helyesebb, ha az akadályokat nem távolítják el, a második (következetesebben) ragaszkodott eltávolításukhoz. Ez azonban helytelen gondolkodásmód. A törvény felfüggesztése az egyes esetekben ugyanis nem jogilag, hanem erkölcsileg helytelen. Az az elv, hogy a törvényt egyes esetekben fel kell függeszteni, hazug elv. Azok a filozófusok, akik a gonosz legfőbb forrását a gonosz elvekben vélték megtalálni, régtől fogva tudták, hogy ezek egyike a törvény felfüggesztése. Ezen az alapon vállalta Szókratész, hogy inkább elszenvedi az igazságtalanságot, mintsem hogy kibújjon hazája törvényei alól, s ezért foglalt állást Kant olyan határozottan XVI. Lajos bíróság elé állítása, bár nem a zsarnokgyilkosság ellen. Helytelen az a vélekedés is, hogy az elv nem lehet gonosz, mert több alkalommal nem járt bűnös következményekkel. Közhely, hogy rossz tervek jó eredményeket hozhatnak, avagy fordítva, csak hogy egyetlen közhely sem változtathatja jóvá a rossz terveket, vagy rosszá a jó terveket.

Az az elv, amely szerint a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni, transzkontextuális. A gonoszt mindenütt, minden körülmények között, tehát a mi jelenlegi körülményeink között is meg kell büntetni. Ennek az elvnek az érvényessége alól nincs kivétel, mivel önmagunk megbüntetése, például a lelkiismeret-furdalás vagy a megbánás nem kivétel. Ha azonban valakit csak a törvény felfüggesztésének árán lehet megbüntetni, akkor nem szabad megbüntetni, mert a törvény felfüggesztésének elve gonosz elv. Mindez mit sem változtat annak az elvnek az érvényén, hogy a gonoszt meg kell büntetni. Valóban, a gonoszt meg kell büntetni – de nem cselekedhetünk gonosz elvek alapján, tekintet nélkül az esetleges jó következményekre. Vagyis a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni, ugyanakkor pedig nem kell megbüntetni. Ez nem valamiféle paradoxon, csupán egy összefüggéseibe helyezett erkölcsi konfliktus.

Ha a harmadik álláspont híveit szembesítjük a nürnbergi perekkel, azt válaszolják, hogy ők merőben másmilyen körülmények között döntenek. Nem azért, mert a náci bűntettek nagyobb arányokban voltak gyalázatosak – a gonosz, az gonosz, a gonosz mindig végtelen. Nicolaus Cusanusszal együtt mondhatjuk, hogy egy végtelen háromszögnek valamennyi oldala mindig egyenlő, mert valamennyi végtelen. A náci Németország esetében azonban azok, akik fölött Nürnbergben ítéleztek, a legkülönbébb népek ellen követtek el bűntetteket, következésképpen egyetlen fennálló törvényt sem lehetett alkalmazni az esetükben. A bűn megbüntetőinek a képzeletbeli természetjog törvényeihez kellett folyamodniuk, s mi visszatekintve is ösztönösen helyesljük ezt. Márpedig, ha létezik egy képzeletbeli természetjogra alapozott eljárás, akkor az erkölcsi intuíciónak közmegegyezése a legfontosabb útmutatás, amely alátámasztja az elv helyességét. S amint valamennyi felsorolt érv bizonyítja, egyáltalán nem létezik közmegegyezés azt illetően, hogy azokat, akik elkövették a gyalázatos bűntetteket, meg kell-e büntetni. Ahol pedig az intuíciónak ennyire végletesen megosztott, ott nincsen erkölcsi alapunk, hogy a természetjog ama képzeletbeli törvényeihez folyamodjunk, amelyek per definitionem erkölcsi jellegűek.

A gonosz elemzéséből azt a következtetést vontam le, hogy a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni, mert igazságot kell tenni. A kérdést általános síkon, az összefüggésekből kiragadva tárgyaltuk meg. Ezt követően visszatértünk az összefüggésekhez, vagyis azokhoz a helyzetekhez, amelyekben ma döntéseket hoznak. Miután röviden áttekintettük a vádemeléssel szemben felhozott érveket, meghallgattuk olyan személyek három csoportját, akik aláírták azt az erkölcsi követelést tartalmazó mondatot, mely szerint az ilyen bűntettek elkövetőit meg kell büntetni. Az összefüggést itt még inkább leszűkítettük, a legsúlyosabb esetekre. Föltételeztük, hogy egy demokratikus jogrend meggátolja az elkövetők elleni vádemelést, továbbá, hogy ezek az elkövetők az őszinte erkölcsi megbánás semmiféle tanújelét sem adják.

Mindhárom javaslat mélységesen problematikus.

Ha elfogadjuk az első javaslatot, megtorlatlanok maradnak gyalázatos bűntettek. Jelentéktelen zsebmetszőket bebörtönöznek azokban az országokban, amelyekben tömeggyilkosok békés öregségüket élvezhetik.

Ha a második javaslatot fogadjuk el, akkor egy erkölcsi felhatalmazásból táplálkozó eljárást hajszolnak keresztül, amelynek nincs erkölcsi felhatalmazása. Ha megvalósul a nürnbergi per második kiadása közmegegyezésen alapuló erkölcsi intuíciónak támogatása nélkül, úgy ez visszamenőleg árnyékot vetne magára a nürnbergi perre is. Ez a per csakis akkor maradhat az igazságszolgáltatás példája, ha sohasem utánozzák. Annak a regulatív elvnek, annak a követelésnek a megtestesítője ez a per, miszerint a gyalázatos bűntettek elkövetői megbüntethetők. A kontextus örökre egyedi és egy-szeri marad.

Mindazonáltal, az első két javaslat valódi javaslat – megmondják, mit tegyünk. A harmadik javaslat azonban egyáltalán nem javaslat, hanem csupán egy erkölcsi konfliktus megfogalmazása. Hallgathatunk a categoricus imperativusra vagy ennek bármely változatára, ha egy erkölcsi választás pragmatikus választással vagy pusztán konzekvencializmussal szembesül. De ha két erkölcsi választás kerül szembe egymással, semmiféle categoricus imperativus sem adhat tanácsot, mitévők legyünk. Ha az egyik elv mellett döntünk, sértjük a másikat, míg ha a másikat választjuk, az előzőt sértjük; ha viszont egyik mellett sem foglalunk állást, mindkettőt sértjük. Mindazonáltal mindkettő nem választható egyidejűleg – éppen ebben rejlik az erkölcsi konfliktus lényege.

Derridával együtt elmondhatjuk, hogy az igazság mindig kiszámíthatatlan, megköveteli, hogy a kiszámíthatatlannal számoljunk, hogy az egyedivel küszködünk, hogy a döntéshozattal megadjuk magunkat a lehetetlen döntésnek, s hogy mindazonáltal döntenünk kell, figyelembe véve a törvényt és a szabályokat. Mégis, mindaz, ami rendszerint nyomasztja az embereket a döntéshozatal folyamatában, itt szélsőségesen jelenik meg, mert nincsenek törvények és szabályok – még megközelítően sem –, amelyek segítenék eligazodni azokat, akik döntenek; a döntés révén egyetlen új törvényt sem alapoznak meg, egyetlen régi törvényt sem alapoznak újra, csupán egy ilyen törvény megalapozásának lehetetlensége válik nyilvánvalóvá. Így azután a döntéshozók vétkekké válnak, bármely utat válasszák is, márpedig választanunk kell, legalábbis lelkünk mélyén.

Következésképpen azt a kérdést, vajon a gyalázatos bűntettek elkövetőit megbüntessük-e, megfosztják politikai és társadalmi tartalmától, s az már nem követel egyenes választ, még ha a legkonkrétabb összefüggésben teszik is fel a kérdést. A kérdést visz-

szadobják annak, aki felteszi: te válassz, te írd alá, a te felelősséged, éppen csak tisztán kell látnod, hogy két rossz között kell választanod.

Ha utánagondolunk, „a gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni”, illetve „a gyalázatos bűntettek elkövetőit nem kell megbüntetni” kettős formulája – az a gesztus, ahogyan a labdát visszadobjuk az egyének térfelére, és tudatosítjuk bennük, hogy az erkölcsi konfliktus nem oldható meg, csupán a választás gesztusával elfojtható – a vereség beismerése. A gonosszal szembesülve beismerjük tehetetlenségünket.

7

Valami nyilván mindjárt a kezdet kezdetén kisiklott, mert a következtetés nemcsak nyugtalanító, hanem kifejezetten hibás is. Tapasztalatból tudjuk, hogy a gonosznak igenis ellen lehet állni; számos ember állt ellen a gonosznak sötét korokban. A gonosznak ellen kell állni mindaddig, amíg hatalmon van. Az általunk tárgyalt esetben, amikor fölmerül a gonosz megbüntetésének, illetve meg nem büntetésének dilemmája, a gonosz nincs hatalmon. Mint láttuk, a gonosz szorosan összefonódik a hatalommal, ráadásul nagyra növeszti az a biztos tudat, hogy politikai, társadalmi vagy lélektani hatalma ellenállhatatlan. Hatalom nélküli gonosz nem létezik. A gonosznak igaz elveket valló és rendkívül jó jellemű emberek állnak ellen. Az igaz elvek immúnissá teszik őket a gonosz vonzerejével szemben, járvány idején sem fertőződnek meg. Tudják, hol végződik a jó, és hol kezdődik a rossz. Jó jellemük arra készíteti őket, hogy szembeszálljanak a gonosszal; inkább szenvednek, de nem követnek el igazságtalanságot. A gonosznak ellenállva, ezek az emberek bátorságról és tisztességről tesznek tanúbizonyságot. Ámde semmiféle bátorságra és tisztességre nincsen szükség annak az erkölcsi követelést tartalmazó mondatnak az aláírásához, miszerint meg kell büntetni a gyalázatos bűntettek elkövetőit. A legkülönbözőbb erkölcsi jellemű emberek is aláírhatják ezt a mondatot, így többek között gyávák is, akik a sötétben rejtőzködtek, amikor a gonosz még hatalmon volt. Az, amit én a tehetetlenségünknek neveztem, amikor szembe kell nézni a gonosszal, az nem az általános emberi esendőség megnyilvánulása, hanem magának a gonosznak a jellegéből következő csapda.

Hadd ismételjem meg, miben rejlik e csapda lényege. Vannak a világon gonosz emberek; ezek hazug elveket követnek, démoniak. Befolyásuk hatósugara azonban jelentéktelen. Számos váratlan (társadalmi, politikai és egyéb) oknál fogva a gonosz elvek befolyása néha hirtelen megnövekedik, majd ezek mozgósítják a legrosszabb ösztönöket, és szolgálatukba állítják az intellektuálisan kifinomult okoskodást. Terjedni kezd a járvány, felülkerekedik a gonosz, nagy arányokban kezd működni, emberi hekatombákat, nyomort és pusztulást hagyva maga után. Azután (ha ugyan van még „azután”) a járvány csillapul, és a gonosz elvek helyébe kiábrándultság és cinizmus lép. A hatalomnak jobbára már csak az fontos, hogy hatalmon maradjon. Ha valamely totalitárius rendszer eléggé hosszú életű, a legiszonytatóbb ördögök már sírba szálltak, elérhetetlenek az emberi megtorlás számára.

Egyesek, akik aláírják azt a bizonyos gyakorta idézett mondatot, hozzáfűzik: „... de nem büntethetők meg.” Az előzőekben ennek a kombinációnak csupán pragmatikus-legalisztikus értelmezését tárgyaltam. Van azonban másfajta értelmezés is. A bűntettek elkövetői nem büntethetők meg, mert a legfőbb bűnösök már kibújtak az emberi igazságszolgáltatás hatálya alól. A gyalázatos bűntettek valódi szerzői azok, akik

megteremtették azokat az eredeti körülményeket, amelyek közepette a bűntetteket elkövették. Maroknyian még életben vannak, de többségük már halott. Vajon szolgáltatható-e még igazság?

Azt mondtuk, hogy egy új nürnbergi per erkölcsi lehetetlenség, mivel kíváncsiságát illetően nem áll fenn erkölcsi közmegegyezés. Az úgynevezett természetjog törvényei csupán általános erkölcsi intuíciónk kivételései. Az efféle általános intuíció hiányában csak a múlt pusztá maradványai. De vajon miért nincsen erkölcsi közmegegyezés egy új nürnbergi per kíváncsiságát illetően, ha erkölcsi közmegegyezés áll fenn bizonyos bűntettek gyalázatos jellegét illetően?

A náciizmus tíz évnél valamivel hosszabb ideig volt hatalmon; ezt a tíz esztendőt a gonosz eszkalációja jellemezte. Hitler, Himmler és Goebbels kivétel, akik az öngyilkosságba menekültek, bíróság elé lehetett állítani a náci bűntettek elkövetőit. A szovjet totalitarizmus negyven–hetvenöt évig tartott. A gonosz eszkalációjának éveit követően már régen megkezdődtek az ideiglenes kimerülés ciklusai. Jóllehet a rendszer megmaradt ugyanannak, s továbbra is követtek el gyalázatos bűntetteket, s akik elszenveték ezeket, nem szenvedtek kevesebbet, mint az eszkalálódó terror csúcsideszakának áldozatai, a gonosz csökkenő ciklusa valamiféle banalizáláshoz vezetett. Felnőttek új nemzedékek, sok iszonyatos gaztett egyszerűen feledésbe merült. Az emlékezés felszítása rendszerint nem népszerű dolog. Nem az a kérdés, hogy ez jó dolog-e vagy rossz, hanem hogy ilyen körülmények között feltehetően semmiféle erkölcsi közmegegyezés sem jöhet létre egy új nürnbergi pert illetően, még ha közmegegyezés áll is fenn a gyalázatos bűntettek azonosságát illetően.

Ha a gonosz elvek képesek létrehozni egy elég hosszú ideig fennmaradó hatalmi bázist, a bűnök elkövetőit minden valószínűség szerint sohasem fogják megbüntetni. A legszörnyűsebb bűntettek elkövetői elviszik szárazon. Ezért vagyunk tehetetlenek a gonosszal szemben.

A jó ellen tud állni a rossznak, amíg az tart, de tehetetlenné válik a gonosszal szemben a bukása után. A gonosz, az gonosz, azaz aktív gonosz, amíg hatalmon van; mihelyt elvész a hatalma, a gonosz mindössze üres héj, egy hajdan gonosz személy pusztá teste. Megbüntethető-e valaki a gonoszt, amíg hatalma tart, amíg maga a megtestesült gonosz? Senki sem képes megbüntetni ezt a gonoszt, ám a gonosz önpusztító, önmaga ellen fordul. Az önpusztítás a gonosz logikája, amíg hatalom van, amíg tart.

A gyalázatos bűntettek elkövetőit meg kell büntetni, mert igazságot kell tenni. A világ kizökkent, helyre kell tolnunk. Másodlagos fontosságú azonban, vajon valóban megbüntetik-e a bűntettek még életben levő elkövetőit. Az a Claudius, akivel nekünk van dolgunk, már elveszítette koronáját és királynéját. Nincs azonban tiszta lap a történelemkönyvekben, vagy legalábbis a tisztaság nem vásárolható meg a feledékenység árán. Sohasem szabad belefáradnunk azt tenni, amit valaha Horatio tett, vagyis hogy elmondjunk, újra meg újra elmondjunk mindent a „*vérbűn, erőszak, természetellen dolgok, nem is vélt gyilkolás, kivégzés, ravasz, de kényszerült ölés*” felől, amely a gonosz által esett meg a huszadik században, a saját házunkban, s olyan iszonyatos mértékben, amilyenről nemcsak Horatio, hanem még Hamlet bölcselme sem álmodhatott.

Jászay Antal

KINEK KELL MARX? – BENTHAM ÉS MILL ÉPP ELÉG JÓ

Babarczy Eszter fordítása

Ha volt a politikai marxizmusnak szíve, azt a „termelőeszközök” birtoklása dobogtatta. A kollektív tulajdont – azaz gyakorlatilag a kollektív akarat végrehajtó szervének, az államnak a tulajdonát – morálisan magasabb rendűnek tartották, mert eltörölte a kizsákmányolást és az igazságtalanságot. Azt gondolták, hatékonyabb is, mert lehetővé teszi a források racionálisan megtervezett, a valódi „szükségleteknek” megfelelő elosztását, szemben a csak a profitot kereső kapitalizmussal.

A hívőket a legszilárdabb érvelés sem tudta meggyőzni arról, hogy ezek naiv, minden alapot nélkülöző elképzelések. Nem rendítette meg hitüket, ha elmagyarázták nekik, hogy a kollektív tulajdon, amely per definitionem monopólium, a kizsákmányolásnak kedvez – vagy hogy lehetséges ugyan, hogy a nyereségesség nem tükrözi hűen a „szükségleteket”, de bármi más még rosszabb volna, mert nincs semmilyen kritérium, amelynek segítségével fel lehet ismerni, rangsorolni lehet és végül ki lehet elégíteni a szükségleteket, kivéve, ha valaki eldönti, melyik szükséglet nagyobb s melyik kisebb.

E nézetek, a tudományos csomagolás ellenére, nem benső hitelüknek köszönheték, hogy hittek bennük, hanem annak, hogy a reményre, a gyűlöletre, az irigységre s a hatalomvágyra apelláltak. Ahhoz, hogy a kollektív tulajdon minden hitelét elveszítse, a tapasztalat kalapácsütéseire volt szükség, annak a rendszernek teljes csődjére, amely mindent erre a lapra tett fel.

A kisajátítással egy vesztes ügy, a marxizmus szíve megszűnt dobogni. Hogy politikailag fenn tudjon maradni, ki kellett törölnie az emberek emlékezetéből azt a gondolatot, hogy a szocializmus voltaképpen a kommunizmus felé vezető út, amely a szűkösség világából a bőség teljesen újfajta rendjébe vezet, ahol minden lehetségesse válik.

Az elmúlt évtized folyamán a szocializmus mindent megpróbált, hogy elhatárolja magát a marxizmus lejáratott vagy elavult elemeitől.

Sztálinizmus, eurokommunizmus és más alibik

E manőverek elődjének tekinthető a német szociáldemokraták 1959-es Godesberg-programja, amelyben elismerték a magántulajdont. Később megkísérelték elszigetelt jelenségnek feltüntetni a Szovjetunióban és csatlósállamaiban „létező” szocializmust, a „sztálinista” szocializmus bélyegét sütve rájuk. Így nyugodtan állíthatták, hogy a rendszer destruktív és megalázó elemei egy szerencsétlen véletlennek tulajdoníthatók, egy ördögi diktátor és bűntársai működésének eredményei, s korántsem elválaszthatatlan velejárói a rendszernek. Ha tisztességes emberekre bíznák az ügyet, az eredmény egyáltalán nem ilyen katasztrofális és kegyetlen dolog volna, hanem valami „szocialista” állapot. Az útitársak s az akadémikus teoretikusok, akik a „politikai rendszerek konvergenciáját” hirdették, amely egyetlen modell, az „indusztriális társada-

lom" modellje felé vezet, igencsak orvendhettek a „sztálinizmus” kínálta nagyszerű alibinek. Elméleteik támadhatatlanná váltak. A tényleges szocializmus minden kellemtelen tényét Sztálin vagy – a legkifinomultabb verziókban – a „személyi kultusz” számlájára lehetett írni, a szocializmus pedig megmaradhatott egy szűz jövő remény-ségének, amelyben senki sem csalódhatott, hiszen senki sem próbálta még ki.

Hasonló alibit nyújt Togliatti, Carillo, Dubček, Nagy Imre és mai követőik „euro-kommunizmusa”. Ok a történelmet és a földrajzot vádolták; szerencsétlen módon úgy esett, hogy a szocializmust Oroszországban és az orosz befolyás alatt álló országokban valósították meg, s ennek következtében ázsiai, despotikus, elmaradott vonások jelentek meg benne. Civilizált társadalmakban azonban demokratikus volna és „emberarcú”. Bizonyítsa be, aki tudja, hogy nem ez a helyzet.

Piaci szocializmus és szociális piacgazdaság

A „piac” mágiikus jelében ennél radikálisabb szakítást hajtottak végre a marxista fundamentalizmussal. A szocializmus egy évszázadon át szembehelyezkedett a piaccal, mondván, hogy embertelen, önkényes rendszer, a források tudatos, tervszerű allokációjának s az igazságos elosztásnak lélektelen tagadása. Most azt kell hallanunk, hogy ez az ellenségesség félreértés volt. A szocializmus és a piac éppolyan kiválóan megférnek egymással, mint a kapitalizmus és a piac, ha ugyan nem jobban. Kétféleképpen lehet őket összepárosítani.

Az első út a „piaci szocializmus”. A „termelőeszközök” legyenek kollektív tulajdonban, de az állam irányítsa úgy a vállalatait, hogy azok a magánvállalkozásokhoz hasonlóan működjenek: piacérzékeny, a termelést és az árakat a kereslethez igazító vállalkozásokként. A termelés, az árak és a befektetések így mind a független vásárlók és eladók piaci versenyéből eredő helyzetek mintájára jönnének létre. Az így szimulált folyamat rendelkezne a kapitalizmus minden előnyével, annak „antiszociális” természete és „válságai” nélkül.

A piaci szocializmust ténylegesen sehol nem próbálták ki. A munkások tulajdonában lévő jugoszláv vállalkozások távoli hasonlóságot mutatnak ennek egyes elemeivel – lehangoló sikertelenségüket sajátos tulajdonjogi helyzetükkel igyekeztek megmagyarázni.

A 70-es és 80-as években Magyarországon és Lengyelországban bevezetett, „piac-orientált” reformok s azok, amelyeket a Szovjetunióban Gorbacsov szokott volt meghirdetni, anélkül hogy valaha végrehajtásra kerültek volna, szintén „piaci szocialista” reformoknak voltak szánva, amelyeknek az lett volna a céljuk, hogy az állami tulajdon túlsúlyát megőrizve felszabadítsák az árakat, s ezáltal érzékennyé tegyék a vállalkozásokat a keresletre és a technikai újdonságokra. E félénk reformok, úgy tűnik, nem vezettek igazán meggyőző eredményekhez.

A szocializmus és a piac összeházasításának másik útja bizonyos értelemben merészebb elgondolás. A kapitalizmus gúnyjába bújik, amennyiben engedi, hogy a nyereségszerzés motívuma szabadon érvényesülhessen a magántulajdon viszonyai között. A profitot azonban nem a privát bírvágy, hanem nemesebb társadalmi célok, a szolidaritás, a társadalmi igazságosság és az egyenlőség szolgálatába állítja. A „szociális piacgazdaság” formulája a termelést és a beruházási döntéseket meghagyja a privát szférának, és az állami beavatkozást a piac tisztességes működésének és a verseny szabadságának biztosítására korlátozza. A szabad piac hatékonyan megtermeli a nemzeti jólétet; ha pedig már megtermelte, a demokratikus politika a „szociális” követelmények maximális figyelembevételével intézkedik az elosztásról.

A „szociális piacgazdaság” tehát mindkét világ legjavát egyesíti magában. Nem húzza le a marxista malomkő súlya, ugyanakkor mindannak teljesülését ígéri, amit az ortodox szocialisták oly szembetűnően képtelenek voltak teljesíteni. Ez az ígélet szolgál mindenütt alapul a szociáldemokrata politizálásnak. A formula hitelét azoknak a meg lehetőségen jó eredményeknek köszönheti, amelyeket a háború utáni Skandináviában és Ausztriában, valamint, Erhard „Wirtschaftswunder”-je után, Németországban ért el. A 70-es és 80-as években azonban a „piaci szocialista” országok teljesítménye nem volt már olyan meggyőző. A Thatcher előtti Nagy-Britanniában, Franciaországban és Spanyolországban a „modell” sosem ért el komoly sikereket, még kezdetben sem, de persze ezt mindig meg lehet magyarázni ilyen-olyan speciális tényezőkkel.

Kapitalista termelés, szocialista elosztás

A „szocialista piacgazdaság” „modelljének” vonzereje ellenállhatatlan, s a politikus, aki olyan vakmerő, hogy kétségbe vonja, eleve választási vereségre van ítélve.

A valódi, ortodox szocializmus sebezhetetlen volt mindenféle bírálattal szemben, mert olyasmit ígért, amire az emberek többsége nagyon vágyott. A szocializmus bírálójának közönségét a többi bíráló alkotta. Csak amikor a keserves tapasztalatok megmutatták, hogy ez az ígélet csalóka, akkor fogadta el végül a közvélemény, hogy az alapjául szolgáló elmélet is sántít. Az is szinte biztosra vehető, hogy semmiféle kritikus elemzés nem tudja megingatni a hitet, amelynek magvát John Stuart Mill plántálta el, s amely Gibraltártól az Urálig a művelt közvélemény szilárd hitcikkelyévé vált, hogy a nemzeti jövedelmet megtermelhetjük egyfajta rendszer szerint, aztán eloszthatjuk egy másik rendszer szerint.

Karl Marxszal végeztünk ugyan, de felfedezzük, hogy már Jeremy Bentham és J. S. Mill is efféle tanokat hirdetett. Bentham szerint jót tenni úgy lehet és kell, hogy egyensúlyba hozzuk a haszontöbbletet, amelyet némely embernek nyújtunk, s a haszonvesztést, amelybe ez másoknak kerül. Ez a szociális mérnökség és a jóléti állam alapanyaga. Mill szerint a termelés a közgazdaság törvényeinek engedelmeskedik, az elosztásról azonban a társadalom szabadon dönthet, és morális alapon kell döntenie. (A pápai enciklikák, a RERUM NOVARUM-tól a CENTESIMO ANNO-ig, szintén hasonló eszméket hirdetnek.)

Egy efféle credo, akármilyen ingatagnak tűnik is a racionális vizsgálat fényében, hipnotikus erővel bír, mert kvázi-tudományos igazolást nyújt dédelgetett elképzelésünknek, hogy a kecske is jóllakhat, és a káposzta is megmaradhat. Ki tudna jobbat javasolni a gazdasági növekedés és az osztálybéke, a fogyasztói szuverenitás és a szociális biztonság, a hatékonyság és az egyenlőség, egy mérsékelt „középút” és a merész reform e kombinációjánál?

Azt jelentené ez, hogy a szocializmus megúsza a marxizmus összeomlását, és nemcsak saját túlélését sikerült biztosítani, de valójában győzelmet aratott a kapitalizmus erőneinek kisajátítása révén? Miután volt olyan, hogy „most mindenki liberális” és „most mindenki keynesiánus”, végül oda lyukadunk ki, hogy „most mindenki szocialista”?

Viktimológia

Egyvalami biztosnak látszik: a határ szocialisták és mások közt nem ott húzódik, ahol egykor, a fennálló rend ellen fellázadó és az azt elfogadó emberek között. Az extrém szélsőségektől eltekintve a szocialisták ma nem utasítják el „a rendszert”. Nem uta-

síjták el, hanem kisajátítják. Azok, akik elutasítják – az ökológusok, a faji kisebbségek, a feministák, a szeparatisták, az avantgárd művészek, a bukott diákok és a modern társadalom egyéb hordaléka – a legkülönbözőbb okoknál fogva szállnak szembe vele, nem egyetlen doktrína nevében. Szemben állnak a fennálló renddel, anélkül hogy akár a jobboldalhoz, akár a baloldalhoz tartoznának, tüntetnek, házakat foglalnak el, lobbiznak a törvényhozásban, bombákat dobálnak, és egyéb módokon kellemetlené teszik magukat, mert úgy érzik, mindegyik a maga módján, hogy áldozatok. Mindannyian szenvednek – a fehérek, a heteroszexuálisok, a szennyeződés, a kertvároslakó hímsoviniszták dominanciája miatt.

George Will, az amerikai közíró a lázadók sérelmeinek listáját, amelyet a fehér, középosztálybeli, normális nem áldozatok nagyon is könnyen elismernek, „áldozattan-nak” nevezte el.

Míg a Régi Baloldal a kizsákmányolás ellen mennydörgött, ez az új Szivárvány Koalíció „jogokért” visítozik. Emberi jogokat követelnek, az „önmegvalósításhoz” való jogot, a „kulturális identitáshoz” való jogot, a „kreativitáshoz” való jogot, jóléti jogokat, a pozitív diszkriminációhoz való jogot, jogot az örök diáksághoz, leszbikus jogokat, fejlődési jogokat, a nekik tetsző munkához való jogot, egy tiszta környezethez való jogot, amelyet nem szennyez be az az ipari civilizáció, amelynek egyébként kötelessége előállítani a számos más joguk kielégítéséhez szükséges anyagi javakat, és így tovább.

A Szivárvány Koalíció egy maroknyi kommunistát is sorai között tudhat, akik érzelmileg képtelenek arra, hogy elfogadják a „szociális piacgazdaságot”. Mert egyébként mindenki megférhet benne, aki kicsit is hajlik a kompromisszumra.

Feléljük a kövérjét

Senki sem tántoríthatja el a választók többségét attól, hogy a „szociális piacgazdaságnak” egy többé-kevésbé „szociális” verzióját támogassa. Még Helmut Kohl és John Major jobbközép kormánya vagy egy olyan nyíltan jobboldali-nemzeti kormány, mint a Magyar Demokrata Fórumé is, azt kell hogy állítsa, hogy mindent megtesz a szociális biztonság érdekében, ha azt akarja, hogy újraválasszák, noha az ő „vegyes gazdaságuk” talán nem annyira vegyes, mint a szocialistáké volna. De még ebben sem lehetünk biztosak. Ma a két legkonzervatívabb európai pénzügyminiszter két szocialista: Carlos Solchaga és Pierre Bérégovoy; az egyik privatizál, a másik tenné, ha hagynák, s pénz- és adópolitikájuk annyira „komoly”, amennyire csak ezt a gyakorlatias politizálás megengedi.

Ha azonban a „szociális piacgazdaság” nagyjából működik, és alapjában a választópolgár is elégedett vele, akkor mi a baj? Az még nem nagy vétek, hogy hozzásegíti a szocialistákat ahhoz, hogy eltüntessék marxista szégyenfoltjukat, visszatérjenek Benthamhez, és fenntartsák magukat politikailag – és az sem, hogy fennmaradásukra, ha csak az intellektuális becsületességet nézzük, nem teljesen szolgáltak rá. A fő dolog az, hogy a „szociális piacgazdaság” formulája felelős kormányzásra készíti a szocialistákat, s arra, hogy a szocialista hithűség abszurdabb tanaitól megtisztított, mérsékelt programokkal álljanak elő.

Az a baj ezzel az érvel, hogy túlságosan is pragmatikus, túlságosan rövidlátó s annyira doktriner, hogy semmi köze sincs már semmiféle közgazdasági vagy társadalomelmélethez. Az elmélet szerint a „szociális piacgazdaság” nem működhet, mert másfajta törvényeknek próbálja alárendelni a „bemenő” termelési tényezők allokációját és a „kimenő” javak elosztását, az elsőt közgazdasági, a másodikat politikai törvé-

nyeknek, s ez kölcsönös következetlenségekhez vezet. Ha a „kimenő” javak elosztását az adózás és a társadalombiztosítás segítségével „szociálisabbá” teszik, ez visszahat a termelő tényezők allokációjára, amelynek mintázata fokozatosan egyre inkább eltér attól, amit a „közgazdasági törvények” diktálnának. Végso soron ezért a „szociális piacgazdaság” nem tud eleget tenni kettős ígérétének. Nem szolgálhatja egyszerre a politikát és a gazdaságot.

Ez elvben teljesen világos, csak az empirikus bizonyíték várat még magára. Ahogy az is évtizedekbe került, míg mindenki számára világossá vált, hogy a szovjet stílusú tervezés nem járható út, ahhoz is kell még némi idő, hogy a „szociális piacgazdaság” „első ellentmondásai” felszínre jöjjenek, annál is inkább, mivelhogy ez a rendszer kevésbé abszurd, és nem teszi annyira tönkre a helyettesíteni kívánt kapitalista szisztémát. Voltaképpen ez az, amiért a „szocialista piacgazdaság” rövid távon viszonylag jól működik: elődje, a másik, a jelzők nélküli piac által felhalmozott háját éli fel.

A magas költségek és alacsony bérek gazdasága

A kérdéses „háj” anyagi és morális elemeket egyaránt tartalmaz: egyfelől infrastruktúrát, olyan tőkét, melynek szerkezete a viszonylagos előnyökhöz és nem az „iparpolitikát” játszó kormányzati közgazdák álmódoszásaihoz igazodik, másfelől munkamorált, önállóságot és kezdeményezőkéességét, a „segíts magadon, s Isten is megsegít” szellemiségét. E kapitalista múlt által képzett kétféle tartalék közül kétségkívül a morális tartalék a fontosabb.

Amikor a piac szocializálódik, metsző darwini élet eltompítja a részvét és a „szélesebb” köz érdeke, már ahogy ezt a kormány értelmezi, amely nem engedheti meg magának, hogy szavazatokat veszítsen. A következmények előre láthatók. A vesztesre állókat megvédelmezik, a hanyatló iparágakat szanálják, nem engedik, hogy a nemzetközi verseny elsöpörje a kevésbé hatékony hazai cégeket, s azt sem, hogy szüntelenül arra szorítsa a fennmaradókat, hogy csökkentsék a költségeiket, és javítsák a termékeik minőségét. Az „iparpolitika” oda irányítja a befektetéseket, ahol a munkanélküliség miatt szükség van rájuk, ahol a politikusok féltik a pozíciójukat, s ahol a korrupció már megolajozta a kerekeket.

Az ipar szerkezete lassanként tönkremegy, egyre kevésbé képes alkalmazkodni a kereslethez és a modern technikához. Az átlagos költségek nőnek, a munkahelyteremtő és magas béreket biztosító kapacitások egyre fogynak. A világ változik, a termelési tényezők politikailag befolyásolt allokációja viszont aránylag változatlan marad, s az eredmény hibás kor. Minél kisebb a gazdaság alkalmazkodóképessége, annál inkább követelik a fájdalmat enyhítő „szociális” intézkedéseket; ugyanakkor minél tágabb körre terjed ki a „szociálpolitika”, annál kevésbé lesz a gazdaság alkalmazkodóképés.

A „szociálpolitika” közben, különösen a betegbiztosítás és a munkanélküli-járadékok területén, öntörvényűen egyre növeli az önmaga iránti keresletet. Tökéletesen érthető, hogy ha valaki számíthat a munkanélküli-segélyre, nem fog bármiféle munkát elvállalni bármilyen bérért. Az állástalanoknak kínált biztonsági háló végül merevbb bérezéshez, kisebb munkaerő-mobilitáshoz és nagyobb munkanélküliséghez vezet. S az is éppilyen természetes, hogy a munkavállalók – minthogy van, aki fizesse a betegbiztosítást utánuk – szívesebben mennek orvoshoz, kórházba vagy maradnak egyszerűen otthon. A társadalombiztosításon alapuló betegellátás költségei, a táppénz és a munkahelyről való távolmaradás folyamatosan nő az összes „szociális piacgazda-

ságban”, egyes országokban (Svédországban, Hollandiában és Franciaországban) aggasztó gyorsasággal. Ennek a költségeit így vagy úgy azoknak kell viselniük, akik nem mennek orvoshoz, és nem vesznek ki betegszabadságot. Az eredmény végül megint egy magas költségekkel működő gazdaság, ahol a reálbérek alacsonyabbak, mint akkor lehetnének, ha a piacot nem „szocializálták” volna.

Végül is eléri-e a végzet?

Lehet, hogy a „szociális piacgazdaság” egyes rétegek vagy csoportok számára kedvezőbb, mint a „jelzők nélküli piac”, de nehéz megmondani, kik is volnának ezek. Minden hasznot húzó csoportnak kisebb-nagyobb arányban viselnie kell az összes többi csoportnak juttatott előnyök költségeit. E költségek némelyike nyíltan mutatkozik meg, adók és társadalombiztosítási hozzájárulások formájában, s talán még azt is ki lehet számolni, ki az, aki kevesebbet fizet, mint amennyit kap. Vannak azonban más, homályosabb költségek is, amelyek sosem jelennek meg levonások formájában a fizetési cédulán. Nemigen tudja megállapítani senki, mekkora terhet rónak rá ezek a költségek. Az általános forgalmi adó, az infláció, a lógás és a munkatársak csökkent hatékonysága, az ipar versenyképességének csökkenése, a szabályozás és a protekcionizmus költségei azt eredményezik, hogy mindenki alacsonyabb életszínvonalon él, mint tehetné, de ugyan ki tudná megmérni, melyik társadalmi réteg, melyik foglalkozási csoport vagy iparág mennyit veszít ezen?

Mivel nem tudni, ki nyer és ki veszít, és mennyit, minden érdekcsoport a lehető legtöbbet lobbizik, megpróbál egyre újabb előnyöket kicsikarni magának, mert attól tart, hogy egy másik csoport olyasmit kap, aminek költségeit aztán neki kell viselnie. Ha egyszer „szocializálják” a politikát, és egy csoport követelésének helyt adnak, az összes többi is odagyűlik, és lobbizni próbál, mert különben lemarad.

Így aztán az olyan piacgazdaság, amely nekivág a „szociális” útnak, azzal, hogy csak néhány mérsékelt kompromisszumot szeretne megkötni, elindul lefelé a lejtőn, s ha akarna, akkor sem tudna megállni többé.

Ha töretlenül folytatódik az a tendencia, hogy a nemzeti jövedelemnek egyre nagyobb részét emésztik fel a szociális kiadások, a transferek részaránya egyszer csak elviselhetetlenné válik, noha nem tudjuk, mikor. Csak idő kérdése azonban, és a szocializmus „szociális piacgazdaság” nevű verzióját végül is eléri a végzet, ahogy ez a marxista szocializmussal is történt, még ha más okoknál fogva is. De mielőtt odáig jutnánk, valami, egy történeti fordulat valahol valószínűleg megtöri majd ezt a trendet. A közvélemény csak e fordulat táján ábrándul majd ki a „szociális piacgazdaságból”, s jut arra a következtetésre, hogy az eleve kudarcra volt ítélve – ugyanazzal a sasszemű utólagos bölcsességgel, amellyel ma, kissé elkésve, a marxista verzió kudarcát elemezgeti.

Lator László

SÖTÉTEN, FÉNYBEN, GYORS ESŐBEN

Itt laknak ők. Sárban, homokban.
A lakott föld határa itt van.
Fagyos gorongyók dübörögnek
félíg felejtett szavaikban.

Gyermekeiket szél cibálja.
Testvéreik nyugton hevernek.
Fehér csontjukból, hűlt porukból
erős, nagy ágú fát nevelnek.

Vágyaik régen elfeküdtek,
mozdulatlan, penészfehéren.
De álmaikban tele földek
úsznak a lassú sodru mélyben.

Ha egyszer-egyszer virradatkor
a nap halott arcukba lobban,
a karjukat az égre tárják,
és állnak elragadtatottan.

Csontos kezük csak néha moccan.
Tüzek lobognak. Lucskos ősz jön.
Sötéten, fényben, gyors esőben
feküsznek elszéledt mezőkön.

1947

TÁRSTALANUL ÉS KONOKUL

Ki folyton érzi börtönét,
egyre tisztább és szabadabb.
Szakadozik a nyár ruhája,
egyszerűbb minden mozdulat.

Fejed fölé az éjszaka
áttetsző félgömböt borít.
Faggathatod a rendelés
egykedvű csillagképeit.

A szüntelen sötét zene
veszti a hiú díszeket.
Ily meztelen, ily keserű
csak az elvesztett sors lehet.

S csak a gyengébb érezheti
ily véglegesnek igazát.
Társtalanul és konokul
keresd hát fordított hazád.

1949

MENETGYAKORLAT

Vízből kel ki a szörny.
Lomhán a partra zökken.
Összehúzódik, nekilódul,
sűrűsödő időközökben.

A felfordított ladikok közt
a bizonytalan test kiterjed,
mohó étvággyal rángva szívja
a tájat egyre beljebb.

Mikor az egy ütemre lépők
zajától visszhangzik az út már,
lapos nézése felszökik,
a házakon pásztázva ugrál.

Hidak a folyókba szakadnak,
éjjel sötéten zengenek.
A hegytetőn csomókban áll
a felidézett rémület.

Két nyomorék reggeltől estig
a ritka szélben imbolyog.
Üres szemükből vastagon
kiduzzad tarjagos husuk.

A szörnynek emberarca van,
de mi tudjuk alattomos
szándékát: ide-oda hurcol,
s könyörtelenül eltapos.

1949

FIGYELŐ

K Ö N Y V M O L Y

AZ ÜRESSÉG KÖNYVEIBŐL

Csejdy András: *Meddőhányó*
Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 98 oldal, 120 Ft

Garaczi László: *Nincs alvás!*
Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 138 oldal,
130 Ft

Hazai Attila: *Feri: Cukor Kétség*
Cserépfalvi, 1992. 117 oldal, 144 Ft

Németh Gábor: *A Semmi Könyvéből*
Holnap Kiadó, 1992. 81 oldal, 122 Ft

Szijj Ferenc: *A futás napja*
JAK, Pesti Szalon Könyvkiadó, 1992. 108 oldal,
99 Ft

Roppant mennyiségű próza jelenik meg mostanában. Új kiadók, új folyóiratok alakultak, de alig képesek követni, szervezni és publikálni e fékevesztett prózatermelést. Regényszerűségekkel alszunk és novellaféleségekkel ébredünk. Verseink nagy része is prózaverssé (versprózává) változott. Mintha mindenki nevében írta volna most tárgyalandó kötetében Garaczi: „Zseniális hőbort került a hatalmába, a grafománia, más néven írásdüh.” Akár Hazai Attila: „Ekkor, az egyik délután lementem az utcára egy halom papírral meg egy tollal, és írni kezdtem, hogy mit látok.” Kezd mindegy lenni, hogy mit írunk, a lényeg a leírás, a regisztrálás. Németh Gábor kötetének főszereplője egy könyv, a Semmi Könyve, amely voltaképpen mindenki tartalmaz a borgesi gondolat szerint: a világ csak egy könyv, esetleg könyvtár. Csejdy kötete zsúfolásig tömött levelekkel, naplójegyzetekkel. Úgy érezzük ekkor: nemcsak a jelenkori magyar irodalom, de az abban megjelenő világ igénye is, hogy dokumentálja, regisztrálja, leírja önmagát. A desk-

ripció, a „minden” leírásának artikulálatlan vágya lenne tehát a szellemi motívum, mely e példátlanul széles körű prózai mozgósítás mögött áll? És mégis: e próza csak alig jelenít meg valamit közvetlen környezetéből, a „magyar élet” ábrázolására csak bátorítalan kísérleteket tesz, semmiféle „világ” feltárását vagy megteremtését nem jelöli meg céljaként, szinte teljes egészében lemond mindenféle szociológikumról, vagyis majdnem légüres térben lebeg. (Remélem, senki sem veszi majd ezt amolyan „sültrealista” számonkérésnek: Bodor Adám új könyve ékesen példázza a modern prózai világteremtés lehetőségét.) Az „emberi, túlságosan emberi” helyett most nyelvi, túlságosan nyelvi lett minden jelenség? Egyidejűleg bonyolított nyelvjátékok laza szvitjévé lett a világ? A próza mint a filozófia szolgálóleánya? De miféle bölcsélet? Valószínűleg azé, melynek szemében Kundera ismeretelméleti pántosza ókonzervatív szenvedésnek tűnik: „Az a regény, mely nem tárja fel a lét valamely addig ismeretlen részecskéjét, erkölcstelen. A regény egyetlen erkölce a megismerés.” (Milan Kundera: A REGÉNY MŰVÉSZETE. Európa, 1992. 16. o.) Itt több mozzanat is lényegesnek látszik. Először: a „legújabb próza” alkotóinak többsége lemond a regényírásról. Talán éppen a kunderai tézis tagadásának szellemében: a világ nem megismerhető, ezért regénye sem lehet. A kis túlzással első „derridai szelleműnek” nevezhető regény, a BOUVARD ÉS PÉCUCHEZT még innen volt egy határon: az enciklopédikus megismerés lehetetlen, de ez enciklopédikus regényformában tárult fel. A világ csak egy másolat, de még ebben a létmódjában is – világ. A „legújabb próza” művelőinek nem egy tagja a két megszállott francia tollnok utódja: nincsenek műfajok, pusztán „könyvek” vannak, szövegek. „Mindent” le kell írni, de nem a megismerés, hanem a regisztrálás, a számbavétel jegyében. A lemásolt világ mint probléma meg sem jelenik e gondolkodás horizontján. Nincs már küzdelem, csak szöveggyártás az üresség különböző fokozatairól. És – paradox módon

– ez az irodalom nem a csend, a hallgatás, de éppen a korlátlan bőbeszédűség felé halad. Szószátyárság lett a „futtyörészből” a „Jó-Csönd Hercegtől” való rettegésben. Másodszor: mindezek alapján is nyilvánvaló, hogy ennek az irodalomnak semmiféle morális küldetése nem lehet. Ám elvállalva ezt, a „legújabb próza” még közvetlen előzményétől, az „újabb prózától” is kíméletlenül leválasztja önmagát. Pedig ennek a korábbi vonulatnak magyar írók voltak a védőszentjei, ennek a hetvenes években megerősödő új hullámnak volt magyar irodalmi tradíciója. És éppen ez a tradícióvállalás, a *Nyugal* és az *Ujhold* szellemiségének feltámasztása és továbbépítése adta e „mozgalom” morális küldetésének pátozsát. „(19)48-tól újrakezdjük!” – e csapat harci kiáltása éppen azáltal vált politikai-morális döntéssé is, hogy radikálisan csak irodalmi ügyként kívánta tárgyalni az irodalom ügyét. Újjáavatták az elefántcsonttornyot, de kínzókamrák és pártürodák helyett. És ekkor a prózaíró szerepköre is visszanyerte egykori kultúrherósi rangját. „Csak egy ürge” lett az eszménykép, a szelíd hős, a fegyvertelen harcos – de mégis: micsoda nagyszerű atléta a pártközpont csicskáival szemben! Gyengeségében volt az ereje: Tandori esendő verebei harci sasokként védelmezték az intim-szférát. Most: ez az „ürge” véletlen egyed immár. Vákuumhelyzetbe került, az üresség napszámosa, nem folytatója semminek. „frónak lenni. Magatartás. Ahogy valaki a lelket hordja. Magaviseletről elégséges. Irni például nem biztos, hogy kell hozzá. Egészen bizonyosan nincs szükség történetekre, főhősökre, jellemekre, dramaturgiára. De még csak nem is úgy, hogy Prospero eltörné Bohemian Works ceruzáját.” (Németh Gábor: ZÁRÓ, IDÉZŐ. *Nappali ház*, 1991/4.) Ez az öreg Máraíró készült rajz önarckép is. Az író mint kerti szobor. Üres bábu, már nem alakítója semminek, legfeljebb szemlélője vagy regisztrálója a világ gyengéd közönyének. Egyetlen kincse magatartása: önmaga manökenje. Ehhez az írósághoz már irodalom sem kell: az egykori „ürge” végképp civillé dermedt. Harmadszor: e feltételezett világlátás szerint lehetetlen olyan szöveget elképzelni, mely „nem tárja fel a lét valamennyi addig ismeretlen részecskéjét”. Bár az irodalom nem megismerés, minden textus feltár valamit, ha mást nem, legalább egy másik szöveg-

hez való viszonyát. Kundera követelése üres ideologikum e felfogás fényében. Ekkor nincsenek kicünetett „létrészecskék”, a világ szeltekéi egyenértékűek, vagyis nincs értékhierarchia, az irodalom értékközömbös. (E gondolatnak Szijj Ferenc, de főleg Németh Gábor könyvének tárgyalásakor nő meg a súlya.) Ennek az úgynevezett anyagválasztás szempontjából van jelentősége. Az egyenértékűség világában nincs semmiféle preformáltság sem, megszűnt tehát a régi értelemben vett „írói anyag” – minden az, vagy semmi sem. (Ez persze összefügg a műfajok megszüntetésével.) Akárhova nyúlunk, akármerre indulunk, mindig ugyanazt érintjük, ugyanoda jutunk. De voltaképpen már szelktáló szubjektum sincs (nincs író), „már nem az elbeszélő tudatszubjektum és a világ bármimemű állapota közli viszony eltávolított-reflexív leírásáról van szó” – írja Bacsó Béla Szijj könyvét bemutató esszéjében (*Jelenkor*, 1992. június). A filozófus az „éncentrum hiányát” regisztrálva, mintegy természeti jelenséggként írja le ezen írásmód lényegét: „a cseppfolyós életáramlás egy előre nem rögzíthető pillanatában bekövetkezik egy »saját«-sajátos, de nem elsajátított alakzatképződés, kikristályosodás, melyen áttűnik az én – valahol és valamiként.” De a műalkotások mégsem természeti jelenségek, világuk mégis teremtet világ, a kreatív, mégoly „centrumhiányos” én kizárása a folyamatból legfeljebb szentimentális-preromantikus vágyalom, melyben az író a természet maga. A központ nélküli én legelsősorban üres, a túlságosan telt „széplélek” ellentéte, de kreatív tett nélkül semmiféle életáramlás nem képes megteletíteni, kristályossá szilárdítani. Az efféle írásmód csak az üresség ornamentikája lehet. A másik póluson elhelyezkedő megkésített beatnikeknél (Csejdy, Hazai) pedig a csordul-tig teltség disztómúvészete.

Nagyon jellemző továbbá, hogy ennek a „legújabb prózának” nincs kritikája, vagy ha van, semmiképpen sem a korábban Balassa és Radnóti által gyakorolt értelemben, amikor a műbírálat szerves részévé vált az irodalomnak, egyenértékű párbeszéd volt azzal. Az egyetlen, akit e párbeszéd lehetősége/lehetetlensége mint probléma megérintett, érvényes teoretikus gesztusként azonnal le is mondott róla (Beck András). A korábbi kritika megformált világlátások, életproblémák

parlamentjeként tekintett az irodalomra. Az újabb esztétika szemében ez a felfogás gyanússá, sok tekintetben érvénytelenné vált; az üresség érzékelése visszavonuláshoz vezetett, valószínűleg joggal, az ürességnek talán tényleg nem lehet esztétikája.

„*A kritika zavarban van*” – írta Károlyi Csaba a *Nappali ház műbírálatról* szóló számában (1991/4.). És tovább, már végkövetkeztetesként: „*Azonban lehet, hogy rossz kérdéseket teszünk fel, és az késtelteti az értelmezést. Ha a művön kívüli valóság átlélése másképp nyelvi kérdés, mint korábban, akkor talán megint ott kellene kezdenünk: miféle beszédet hallunk?*”

Az itt tárgyalandó könyvek közül a Csejdy Andrásé a leginkább szociologikus indíttatású. Ő valóban egy világot akar megjelölni a maga extenzív teljességében, a nyolcvanas évek elejének kamaszvilágát. A kötet hátsó borítóján ezt így írja le: „*Akkoriban francia, olasz és német újhullámos filmeket néztünk, Kontroll-, Trabant- és Biztonság-koncertekre jártunk, előfizettünk a Mozgó Világra, aztán lemondtuk a megrendelést, olvastunk, szerelmeskedtünk, elszívtunk egy-egy jointot, készülünk a felvételire.*” Fontos itt a többes szám. Egy nemzedék közös élményeiről, életformájáról van szó, és a könyv krónikát, helyzetrajzot, életképsorozatot ígér. Sokan disszidálnak aztán, isznak, kábítószereznek, öngyilkosok lesznek, itthon, Párizsban, Nyugat-Berlinben vagy éppenséggel az Egyesült Államokban. Minden olyan tipikus tehát, és a kötet legfőbb formakérdése az, hogyan tudja megformálttá tenni a nyers és önmagában közhelyes életanyagot, mi lehet ennek a széteső, útkereső, gyakran üresen tébláboló életformának a művészi rendezőelvé? A prózaszubjektum itt rendkívül telt, vele szemben a „*hályogszerű hétköznapiak*”, e megkésett novalisok minden megnyilatkozása az intimszférából vétetik: naplórészletek, levelek. A hangvétel mégis szinte mindenütt azonos: szenvedő túláradás, agyonfecségetti élményérzékelés, az önismeret hiányának pubertásos ornamentikája. Hiányzik az írói distancia, nincs ábrázolás, csak megjelenítés, nyersanyagot kapunk, dokumentumgyűjteményt. A felmutatott életanyag formátlansága a könyv formátlansága egyben. Az egységesen szélsőséges szubjektívizmus miatt körüljárható alakok megteremtésére nem nyílik

lehetőség, mindenki egy roppant méretű házibuli vendége, ha néha rájuk nyílik az elbeszélés ajtaja, megformált figurák helyett emberi kuriózumok hunyorognak a fényben. A nagy művész, a zseni ennek a világlátásnak eszményi alakja. Ilyen ember Kászón, a kötet kamasz lány főhősnőjének, Lillának nagyapja is. Festőművész, avantgardista, nagyevő, nagyivó, ágyak és kocsmasztalok Toldi Miklósa, „*igazi népmesei hős*”. A lángész mindig deviáns: Ady, Gulácsy, Jim Morrison. Hősei kamaszos értékzavarában maga az író is osztozik. „*Fel kéne nőni*” – jelöli meg Csejdy a fülszövegben a közeljövő feladatát. Könyve ennek a nevelődési folyamatnak őszinte, ám művészileg átgondolatlan dokumentuma.

Hazai Attila is elsőkönyves író, ám a MEDDŐHÁNYÓ-ban csak vágyott-remélt, a szabadság szinonimájaként érzékelt deviáns téboly itt valódi személyiségzavarként jelenik meg, életprobléma lesz, és megtalálja a maga adekvát formáját. Az első személyben elbeszélte történet főalakja Feri, a fikció szerint az ő kézírata a CUKOR KÉKSÉG. Ez a cím viszont szándékolatlan ügyefogyott magyarítása William Dufty SUGAR BLUES megjelölésű könyvének, az amerikai szerzőhöz szól „Feri” ajánlása is. Dufty könyve ugyanis „*gyökeresen megváltoztatta az életét*”, amikor rádöbbentette a cukorfogyasztás személyiségromboló, emberpusztító hatására, amikor bebizonyította, hogy a cukor legalább oly mértékben elkorcsosító despotája az emberiségnek, mint az alkohol vagy a kábítószerek. A könyv egyik legüditőbb mozzanata, hogy nem lehet tudni, mennyire kell komolyan venni e táplálkozástani ontológiát, a gasztronómiai bohóctréfa egyrészt nyilvánvalóan a nevelődési regények paródiája, másrészt annyira vad és elszánt, hogy mint minden valódi humor, dermesztően is hat. Swift morbiditású cukorelennes pamflet, ugyanakkor egy súlyosan beteg személyiség gyógyulásának, öngyógyításának ijesztő rajza. „Feri”, kinek nevére is csak a könyv közepe táján derül fény, haza-kerülve Stuttgartból, elveszíti éntudatát, néha oly mértékben, hogy már barátai sem ismerik fel az utcán, voltaképpen átlátszóvá válik. Nyomozásba kezd, voltaképpen önmaga után, hogy aztán egy agyoncsokoládézott éjszaka után végre megtalálja a megoldást: az undorítóan kővér, taszítóan vonzó boltosnő

voltaképpen az édesanyja. E felismerésig (és kezdődő katarziséig) azonban még hosszú az út. Amit előtte olvashatunk, olyan pimasz, alpári (és altáji), szemérmetlen, önfeltáró és önfeltárukozóan élvezoncoló, siralmas és botrányos helyzeteken át vezető, alantas, piszkos fantáziájú, bosszúsomjas, acsarkodó, ön- és embergyűlölő szöveg, ami párját ritkítja. „Az agyellenes én” kiadása ez, avagy az „énellenes agy” gyalázatos tevékenysége – mégis: vallomás, megformált, íróilag sokszorosán ellenőrzött konfesszió, küzdelem az agy kordában tartásáért, esetleg legyőzéséért. Ez a vágy odáig fokozódik, hogy a vallomástevő az orrlyukán át vezetett csavarhúzó segítségével kísérletet tesz megvizsgálni a saját agyát... Nem folytatom. E kisregényszerűségben Hazai Attila önmagát dobta a szöveg boncolásztálarára. Az eredmény ijesztő és förtelmes, de oly mértékben vakmerő, hogy az már bámulatra méltó. És – a rémületes vizsgálódások mintegy epikus jutalmaként – a könyv végén megváltás várja az élvezoncolót. Bár ez a katarzis, ez a megszolgált idill oly brutálisan pozitív, hogy ismét a nevelődési regények révbe érő hőseinek kiröhögésére gondolhatunk: „Szeretetre méltó és segítőkész feleségemmel, Natasával, azóta is az anyámnál lakunk, sokat sétálunk az erdőben, szívjuk a friss levegőt, figyeljük az örökösen valami újat mutató természetet...” – és így tovább ebben az émelítő, mézesmázos stílusban. A legyőzött cukor az intonációban áll bosszút diadalmas ellenfelén...

Könyvének egy pontján Garaczi Lászlóban is felmerül az agy megvizsgálásának ötlete. Ám ez az agy nem a cukortól, inkább az alkoholtól, de legfőképpen a kábítószerektől kezd meg a szövegtermelést. E szövegek éppen megfelelő hosszúságúak (vagyis többnyire rövidke, arányérzékét nyilvánvalóan csak az AZÓTA ZUHAN című „novellában” vesztü el), koncentráltak, a látomások pontosak, a nyelvteremtő lendület majdnem végig töretlen. Van ebben valami egészséges önélvezet – Garaczi rövid történetei mindmegannyi miniatűr *trip*. A műfaj meghatározása meglehetősen bizonytalan az eddigi olvasók körében, és jó páran nem is prózaírónak, de költőnek vélik Garaczi. Magam e produkciót a tárcanovella szürrealista-dadaista átszellemítésének nevezném, amely sokat köszönhet a me-

se formavilágának is. (Bár a kötet cím nyilvánvalóan ellentétes az esti mese imperatívuszával: NINCS ALVÁSI!) Ám Garaczi mindenekelőtt humorista, egy képzeletbeli szürrealista *Ludas Matyi* kolumnistája. Irodalmi elődei az osztrák H. C. Artmann és a magyar Rejtő Jenő, a kékszakállú Wagner úr eszelős habitualásainak szövegű lejegyzője. Harsány stílusparódia és apokaliptikus látomáshullámok, rögeszmés, elménckedő szófacsarás és katasztrofikus helyzetérzékelés jól elvannak egymással ebben a nagyon is szabadelvű irodalomban, mégis a könyv végére érve úgy érezzük, nem maradt semmi, csak az üresre kacagott világ. Az egyes krokik mindig képesek betölteni a társaik által keltett űrt, de e mikrokozmoszokból soha nem épülhet fel az epika makrokozmosza.

Németh Gábor már nyíltan számol a semmivel. Amit ír, nem regény vagy elbeszélés, könyvének műfaja: könyv. Ezt a könyvet – amely persze voltaképpen az, melyből a róla szóló sorokat most idézni fogom – „hanyagul ledobták egy üveglapra... semmiről se szóló és senkinek se való könyv”. Am ennek a könyvnek története van, voltaképpen csak neki van története: miután hanyagul ledobták, kiderül róla, hogy egyetlen példányát egy félreállított politikus őrzi (24. o.); aztán a könyvet, bár nem tudni, hogy került oda, a „villamoson felejtik”, itt találja meg egy közalkalmazott (67. o.); végül a legutolsó bekezdésben egy férfi emeli fel a földről (talán ugyanonnan, ahova kezdetben ledobták?): „*csorba az utolsó szó, éles a seb a gerinc belsején, a könyvnek nincs vége*”. A valódi befejezés voltaképpen a hátsó borítón következik be: egy mondat kiszökött „*ide, a borítóra, behúzni Ot más mondatok közé: mindegy, férfi vagy nő az éppen olvasó...*”. E végső mondat szándéka szerint rabul ejti, vagyis a könyvbe zárja (a könyv szereplőjévé teszi?) ezt az olvasót, „*már nem léphet ki innen, mint ahogy az sem, aki ezeket a sorokat írja, s mondatát – e könyvet – a következő szóval befejezi. Németh Gábor*”.

Akkor hát a könyv maga a világ, csak az létezik, ami a könyvön belül van, vagy éppen ellenkezőleg, minden lét, ami kívül maradt a könyvön? Hogy a könyvön kívül is van világ, az dokumentált lehetőség: „*bejön egy nő a könyvbe*”. (5. o.) Vagy máshol: a lány egy beteg rigót talál, de nem tud segíteni rajta, ezért

imádkozik, „repüljön ki a könyvből”. (9. o.) Ha ez utóbbi az igaz, akkor a könyv minden, csak nem lét, nem világ – könyv. Esetünkben epikai lehetőségek gyűjteménye. A könyv minden bekezdése egy-egy ilyen esély. Ezek az esélyek felmerülnek, de megmaradnak lehetőségeknek, nem dolgozódnak ki. Hisz nincs is, aki megformálná, „végigírná” őket. Nincs író. A könyv első lapján még felmerül valamiféle demiurgikus, mindenható narratív én létezésének képzete. A könyvbe belépő nőről van szó. „Még minden megtörténhet vele. Elhagyhatom örökre. Megtehetem a ház úrnőjének” (5. o.) De aztán ez a narrátor gyorsan a semmibe tűnik, hogy csak a könyv legutolsó lapjain térjen vissza, más formában kidolgozni a könyv legelején egy pincéről elkezdett futamot – ez lenne tán a „keretes elbeszélés” eljárássának paródiája. Nincs író, nincs műfaj, csak egy könyv van, mely kidolgozatlan epikus lehetőségek antológiája. Ezek a lehetőségek egyenértékűek, egyik sem kitüntetett jelentőségű, a könyv magába fogadja pusztán őket – értékközömbös: a szarajevói gyilkosság (58. o.) semmivel sem fontosabb a leghétköznapibb eseménynél. Sem idő, sem tér nem szabhat ekkor határt az esélyek felmerülésének: kínaiak, arabok éppúgy felbukkanhatnak, mint magyarok vagy keletnémetek az ókor vagy a modern világ bármelyik pontján. Ha minden mozzanat egyenértékű, ennyi a világ értelme (jelentése?), bármilyen befolyásolása lehetetlen – ezért sem lehet író, történetmondó: „A tekintet mindenütt ugyanazt találja, és úgy hagyja, változtathatatlanul.” (81. o.) Az író, az egykor Isten helyébe orcátlankodó teremttörő tehetetlen: „A tekintet végighordozása. Demiurgosz. Tanácstalan dezertőr.” (13. o.) Ez már a lehangoló végső kapituláció; a könyv megalkotója: tereptárgy az ürességben. A forma itt: bevallott gyöngeség. A könyv prózai leporelló, melyben – akár egykor a Sátán Jézusnak – az író körbemutogatja az olvasónak a régmúlt epikus világát. De már nem csábít semmire: amit látni, epikus romhalmaz. És talán éppen ez, a művészi csábítás trükkje hiányzik a műből, a nagykonceptió él, de élni nemigen hagy: míg az „eszés Ész” élvez, addig az „érzéki Ész” kielégületlen marad.

Szűj Ferenc mintha elszegényítette volna Németh Gábor átfogó koncepcióját, könyvének második ciklusában, a RÖVID IDEJŰ TÖR-

TÉNETEK-ben bizonyosan. Ő sajnos befejezi, végigírja a pályatársánál csak potenciális történetkezdeményeket. A két kézzel hintett epikus magvakból azonban nem támad prózai virágzás. Ez nyilvánvalóan nem is célja az írónak, hiszen a történetek érvénytelenségét kívánja demonstrálni. E lekerekített kis metaszetek, zsánerkép-paródiák sora mégis valamilyen gazdagságot sugall, mintha volna még miből válogatni. Ám ez csak látszat, az anekdoták fellobbannak, útnak indulnak, hogy aztán rövidesen elfűjja őket az érvénytelenség szele. A formálás szinte át sem lépi az irodalom küszöbét, gesztus ez, nem több, de ilyen számosságban már hadonászásnak tűnik. E tárcák cselekménye akár a formálás szimulációja lenne: valaki útnak ered, hogy aztán egy többnyire egészen hétköznapi, aprócska esemény után (például összevész a presszósnoél) ismét visszahúzódjon, kioltódjon, mint a novellácska maga. „Az üresség, gondoltam, az üresség, hát persze hogy az” – motyogja maga elé A FUTÁS NAPJA részeg véglete. (97. o.) Valószínűleg ez, az üresség a könyv kulcsfogalma: benne téblábolnak a jól felismerhető késő szocializmus kori Magyarország embercsimaszai, betérnek a szabadidő-központba, megjelennek egy esküvőn, feltűnnek különböző „vendéglátóipari egységekben”, isznak és okádnak, szeretkeznek (pontosabban: basznak), létezésük már régóta jelentés nélküli, ön-tudatuk, önismeretük már régen odakozmált: ez a világállapot valahol Tar Sándor nyers szociologikuma és a SÁTÁNTANGÓ-t író Krasznahorkai démonikus-fantasztikus helytörténete találkozásánál ismerhető fel. Mégsem formálódik meg belőle világ: Szűj érdeklődése alakjai iránt inkább rovartani, mint embertani jellegű. Üres világra ugyancsak üres formaszemekkel tekintett. Világ és forma túlságosan egymásra csúszik, nincs sehol törés, hogy bepillantassunk titkaikba. Így aztán titok sincs már, és ez az, ami oly unalmasan szürke. Akár a borítón lévő nagyszerű fénykép – ugyancsak a szerző munkája. De ami itt eredmény, a szövegben kudarc, hiszen a lét üressége és a forma üressége más világ.

Bán Zoltán András

„HALLOD, EZ A CSEND”

Makovecz Benjamin: Állatrendszertani Tanszék – Különböző dolgok vannak Magánkiadás, é. n. [1991.] 67 oldal + 16 színes tábla, 200 Ft

Ez igen.

Elsőre afféle mit sem váró gépiességgel lapoztam a könyvbe. Makovecz képeit, persze, ismertem már; döglött állatokat ábrázoltak egytől egyig, preparált vagy oszló állapotban, akiknek fényes tollát-prémjét még épp csak összekuszálta a bomlás. A nyilvános halál szemérmelenségét gumiabroncsnyomok, csontjaikban a légpuska ütötte nyílások tetézték. Galamb, macska, pillangó; U szeg, kövek, gombostű. A piti bűnöcskék és elfuserált kis tetemrehívások láncolata mögött holmi gyerekeskedő-naiv New Age életpártiságot sejtettem, ami a metszetszerűen finom rajzok virtuóz aprólékosságával semmiképp sem látszott összeférni – csinált toporzékolásra gyanakodtam hát. Az ÁLLATRENDSZERTANI TANSZÉK illusztrációi illedelmes bestiák, spirituszos üvegben kuksolnak, leltári számmal és névtáblával; ám a szöveg nélkül ezek is csak süket csendet árasztanak. A könyvbéli szöveg azonban nemcsak önmagát jelenti: a tudatét igyekszik leképzeni, melyben „állatok, képek, bánatok és nagy megdöbbenések állnak felírtos polcokon, üvegekben” – az élménybefőttek.

Az írások megdöbbenettek... nos, igen: bölcsességükkel. Komolyak voltak nagyképszerűség nélkül, sőt a belső hang evidenciájával közvetlenek, s ugyanakkor rejtélyesek is. Újabb és újabb katasztrófákkal fenyegetődtek – most közhelyes lesznek, most meg, lám, érzélgős –, de végül rendre valami nagyszerű sült ki a dologból. Jórészt gyermekkori emlékeket sorolnak, úti kalandokat a hiperszenziivitás világából – jócskán kifacsart téma, mely kategóriának megjelöléseként nem minden csúfondárosság nélkül emlegetik „a szegény kisgyermek panasza”-t. Makovecz azonban megtalálja a módját, hogyan társuljon méltóképp a régi mesterekhez. A RÚT VARANGYOT VÉRESEN MEGÖLTÜK versre hivatkozó darabjában nem éri be egy hasonló emlék lidércesen pontos ábrázolásával, hanem a rítus áldozatjellegéről szóló minniesszét is fűz hoz-

zá: hasonló érzelmi-értelmi körülményét kapjuk József Attila „Szalad a puli pillanat” sorának (a 43. oldalon). A giccszhatárra érve pedig finoman alkalmazott disszonanciával pukkasztja szét a pöfeteg érzelmeket.

Már-már meggyőzve sem értettem, miből ered ez a tökéletesség; a tölem telhető legrosszabb indulattal méricskéltam a szöveget, az pedig nem csekélység. Egyetlenegy elhibázott mondatot találtam: „A kertek alatt kotródok ki a szobából.” Ez sem közönséges ügyetlenség, szerzőnket egyszerűen képzavarba csábította egy zamatosnak ígérkező kifejezés – ám a többi mondat, azok apró műremekek: csodálatosan hajlékonyak, kidolgozottak. „Mint a festő sarokba agarat, pátkányt megülő-megtöltő, szükséges almát, hancsót [...] kíván és parancsol, úgy teljesíti be a lehetségeségeket [...] egy gazdátlan és szuverén stílusérzék.” A szüntelenül folytatódó teremtésről írta ezt, de valamennyire saját módszerére is illik. A legkülönbözőbb szövegeket is összetartó szigorral ír. Látszólagos kitérőkkel, melyek rövidesen a legpontosabb megoldásként igazolódnak. Merész ismétlésekbe bocsátkozik, hogy a tagmondatok és szavak ellenállhatatlan ritmusba rendeződjenek. (Miért is tagadták volna meg tőle, kegyeltjüktől épp a zenei tehetséget a Múzsák?) Istenkísértő interpunkciója, az alanyok és különösen az állítványok ritkasága pedig kétségbe ejtheti a pedáns szabályzatok bűvárait. Ez a művés stílus ráadásul a legkisebb lealacsonyító engedmény nélkül fogadja be a mindennapok pongyola fordulatait, akár a legotrombábbakat is. Egy példa, egy a gyűjtemény legfontosabb története közül: egy állatkerü lóról van szó, mely a napi eledelt szállította körbe, „...egyenke az állatkerüti rabszolgáknak, kik nem számítottak lónak ott. A lovak széles világos kifutóban táncoltak és toporzékolnak, nevük volt – *Equus caballus* –; eszmei értékük és jussuk csodálatához, becézéshez és – persze – a perechez, oslyához, nápolyihoz és savanyúcsukorhoz, amit a kedves látogatók (természetesen) titokban vagy nyíltan, ügyis és csakazértis. A lovak fényesen és gögösen viselték sorsukat és nevüket – Gyémánt, Klári s még mi nem! –, intézményesen a fajt, s személyesen önmagukat jelentették, hibátlanul és hivalkodóan.” A rabszolgáknak nem jutott név: „leltári tárgy voltak, fakón domborodó farukba sültve a szám, az ennivalót körbehordozónak a 100. Mindig új és új gazdájuk volt, névtelen

segéd munkások vagy alkalmiak, kik épp csak addig és annyira, amíg az a pár hónap, amennyire muszáj; még azzal a fasz lóval is szarozzon az ember, tud nekik kell... és – fogok én szórakozni vele”.

Csak hogy a fogalmazás készsége néha szinte semmi; jelenleg teli a porond kiváló stílusú és eszes fiatalokkal, akiket, mindennek ellenére, jóformán teljesen üresnek érzek – Németh Gábortól Podmaniczkyig. (A magyarázat alighanem abban rejlik, hogy túl sokat bíznak a hangulatra, és a kelleténél kevesebbet törődnek a mondandójukhoz méltó szerkezettel.) Makovecz utka föltétlenül több ennél, több az intellektus megmozgatásánál, több a pontos megfigyelés adottságánál is – másképp nem hagyná rég látott gazdagságú világlátomás emlékeit ez a mindössze harminczket rajz és írás; a rajz mondja, „egy készülő, 100 hasonló párt tartalmazó könyv sorrendiség nélküli részletei”. Rajzból tulajdonképpen több van: az egy-egy emléket, ötletet vagy fantáziaképet kifejtő szövegekkel szemközt olykor több preparátum képe is helyet kapott.

Romantikus töredékkultusz, persze, ahogy romantikus maga a műfaj, a szabad vagy, ritkán, kötött versbe átcsapó kispróza, és romantikus legfőképp a túlérzékenysége. Mindent eldöntő súlyt mégse tulajdonítsunk ennek a ténynek. A válogatás nem egészen véletlenszerű, az elejével kezdődik, és befejezéssel ér véget; a rajzok és szövegek közt pedig minden lehetséges kapcsolat előfordul. A hasát fogva mosolygó szalamandrárt ábrázoló képpel szemben csakugyan, a leírás motívumaként is ott van az állat: ott ég most már mindörökké egy napsütéses délután utolsó sugarában. Máshol fölismerhető a hangulati közösség, de van úgy, hogy váratlan gyíkra bukkanunk a tuskés pikót emlegető mondatok mellett. Elvégre a memóriaképek is megmagyarázhatatlanul rántanak együvé észleletet és érzelmet – ha tán nem is önkényesen, de saját logikájuk szerint. „Három üveg denevér lakik honokul a gyíkok között; nincs denevérpól.” A belső szertár lényegi rendetlensége kizárja a fellengzős-kozmikus abszolutizálást, ami valóban romantikussá tenné a művet. Szerzőnknek csak az ízlését uralja egyféle romantikus beállítódás, csak ha elvekről és tételekről van szó, akkor konzervatív – de avított szemlélettel, különös tekintettel a divatjamúlt

ismeretelméleti optimizmusra, nem vádolható.

A dolgok és nevek kapcsolatát szakadatlan gyanakvással nézi, mint a szenzuális tarkaságot elszűrítő konvenciót. A zoológia tud egy rákfajtáról, mely – az árapályhoz alkalmazkodván – teliholdkor párosodik az északi tengerpartokon; de mi ez a tudás az érzéki benyomáshoz képest? „Évente vagy évezredenként egyszer, amikor különös, ritka konstellációkban lelőzik valami jéghegy, holdutalt, időtlen szerelem, ősvilági állatok ezrei jelennek meg a partokon az éjszakában, fekete hátukon jeges-medvesen csillog a gazdátlan, iránytalan fény, holdfény, persze, de egy régen volt, idegen Hold fénye, ősi páncélok csillog, jeges kristályüvegekben; s a kemény, sötét, néma nép óceán verte nászl ül az örökké suhogó szélben, a Hold alatt. [...] Atlanti tőrfarkú; tudom a nevet, amit használunk ellenük” – a személyhez szóló jelentés híján hazug nevet. Előfordul azonban, hogy egy megjósolhatóan érzelmi fölvilágítás helyreállítja az Ember és Dolog kapcsolatát annak lélegzetelállító valódiságában. Ilyenkor érvényes név lesz a korábbi hamisságból. A lőtörténetet (egyikét azoknak, melyeket csak az utolsó mondat ránt vissza, igen ügyesen, a giccs küszöbéről) a részvét borzalmas győzelmére, Nietzsché bukására emlékeztető jelenet zárja: „Egyszer az egyik kocsis – sötét pillantású fiatal legény – valami homályos múltból támadó, keresgélő mozdulattal, talán nem is akarva, magához ölelte fél kezével a fásult, közönyös ló fejét, valami maradék, otffelejett szeretettel, esetlenül és szánalmasan.

Százas... – mormogta neki.” (M. B. kiemelése)

Az igazi név a legtöbb esetben még sokkal logikátlanabban bukkan elő; az efféle élményeket visszaidézni bizonyítanul kimenetelű vállalkozás, másokkal megosztani lehetetlen, hiába él annak igénye parancsoló-fájdalmasan a könyvbéli négy generáció tagjaiban. (Pontosabban: a fiúkban és férfiakban. Az egyetlen, amit visszatetszőnek találok Makovecz hagyományusztételében, hogy az ódivatú európai hímközpontúságot is tolerálja.) A jelentés valahogy mindig eltorzul, mire megteszi útját, apától fiúhoz vagy fordítva; hogy isne, hisz egyazon személy (aki, persze, már rég nem ugyanaz) sem kapja vissza a Dologtól mindazt, amit valaha belelátott, „az elérhetlenné távolodott megrendülések”-et: „feliratuk-

ról ujjammal a port ha letörölöm, maszállá simul rajtuk konokul". Hasonló szkeptikus felhangokkal fejeződik ki a tócsagyűjtés, -áthelyezés meg pocsolyszabászat álomképében a harmóniavágy. (13. o.)

Hogyha már megnyugvást sem ad, a nem-es konzervativizmus bizvást sorscsapásnak tekinthető: a közönség egyik fele a főnév, másik fele a jelző miatt nem találja szalonképessnek. A vidékünkön oly eleven konzervativizmus lélektani gyökere alighanem a megsemmisüléstől való metafizikai rettegés; nem egyszerű halálfélelem az, amivel szemben két, úgymond, potenciálisan örök életű enütásban: Isten mellett a Hazában és Családban is meg lehet kapaszkodni. Ez okból kerültek közéjük önmaguk fontosságának megszállottjai, akik az igazi hagyománytisztelet alázata nélkül tisztogatják lakhatatlanná e világot – hogyne, hisz ez itt csak afféle kítutópálya, ahonnet úgyis a Jövőbe ragadják majd drága lényegünket az angyalok vagy a gének. Mindez a világ baja; az irodalomé csak annyiban, amennyiben meghatározóvá válik jellegzetesen primitív, valamely csoport reprezentációjára csupasztított személyiségképük. Makovecz Benjaminsól, mondanom sem kell, távol áll az ilyesféle korlátoltság. Művével bárkit, pogányokat is megszólít; a külső és belső dolgok állandó egymásba alakulásán felépülő antropológiája éppenséggel különös mélységekig hatol.

A könyvnek szokatlanul pontos látomása van önnön hatásáról: a csendet veszi célba olvasójában, annak zavarodott vagy kongó vagy akár misféle csendjét a csöndnek számtalan alfajából. Lehet az imént említett metafizikai rettegés némasága vagy valami határozatlan rabságerzet; lehet a lelkiyakorlatként fölfogott csend, az örökkévalóság metaforája, vagy, annak profán változataként, a néma tárgyak közt mindig megjelenő szégyenérzés az élet zajai miatt – megragadja, kiemeli és tulajdon csendjét ülteti a helyére. „Összeköttetésben áll ez a csend másholakkal, szertárak csendjével, madárfészekkével, a Naturhistorisches Museum csendjével, csukott könyvekével. Valami mppant kíváncsiság csendje ez; egy nagyon tiszta és nagyon magas hegyen bevárt hajnalé [...] bizonyosság, hogy én is elmagyarázhatom a régi fűveket és felhőket, csillagokat, amiket nekem elma-

gyaráztak; elmagyarázhatom, mert még biztosan ott lesznek, ahol én találtam őket.”

A csönd meghallása nem csodatévő praktika, nem ment meg a mások megérthetetleniségének, saját emlékkállatoktól nyüzsgő magányunknak súlyától. A kötetet záró darab öreg házaspárja a másvalaki emlékeivel zsúfolt Oslénytárban ténfereg, de a korábbi oldalak is erőteljesen és változatosan szóltak az idegen tudatok megkerülhetetlen, mégis furcsának tűnő létezéséről. Említettem már az „*Akik szembejönnek velem az utcán, nem bizonyos, hogy láthatók hátulról is*” kezdetű kis elmélkedést, mely szerint csak egyetlen jelenetre kellő, „*kidolgozatlán és szétfolyó*” életek, „*szatyros hátébék, káemkák, viájprák*” jönnek létre a személytelen stílusérzék, a szituáció Demiurgosának parancsára. Bizarrra *creatio continua*! A metaforák szintjén megtalálható a keleties misztikának az a tétele is, miszerint az ember a dolgok teremtetője. (Nem is hangzik egészen hihetetlennek, ha arra gondolunk, milyen sok légygondolattal és akácérzelemmel találkozhatni újabban Magyarországon.) „*Mi az a paráználkodni? [...] – Amil a K. Évával csináltak a bokrokban*” – egy régi délután emlékből, amiben sokkal kevesebb és több is volt eddig, bünt hív elő az apa válasza; mert ezt feleli, „*olyan kerekén és biztosan, mintha egy almát mondana*”. (Az alma, igaz, nemcsak hangulata miatt került a kígyókoponyával átellenes lapra.)

Mit ad hát a Csönd, ha egymás vagy a világunk megértéséhez nem segít? Annak a tudását, hogy „*mindenesetre együtt voltunk*”, és erről nem is lehet többet mondani.

A szöveget, mint láttuk, mélyen fekvő elmentéparok szervezik. A megnevezés érvénye és semmissége, a személyiség változása és maradandósága, kívülről a lélekbe és visszafelé áramló hatások, konkrét és fantasztikus. (Hozzátehetjük még a különböző és egység oppozícióját; a színes táblákból ugyanígy, bár XVIII. századias feliratokkal csábítanak, hiányzik az emberies egyénítettség és az ábrázolt lények gondos környezetbe illesztése, szóval mindaz, ami – a mesterségbeli tudáson túl – oly vonzóvá teszi a kétszáz éves metszeteit; ellenkezőleg, itt egyformán kiemelve és mindentől elszigetelten található egész élő-lény és testrészt, szerves anyag és szervetlen.

Az egységet hangsúlyozzák a sokféleségben, hogy ezáltal tűnjék az még csodálnivalóbbnak.) Mégis, valami hallatlanul világos és pontos benyomás formálódik mindebből. Ha nem is az írás titka, mindenesetre a ütkök egyike: kettőből egyet csinál, de úgy, hogy az nagyon Egy legyen, és a Kettő is kettő maradjon. Minden pontosan a helyén van benne – és ez a remekmű egyik definíciója, ha a legenedekenebb is.

Így ír – gondolom – pár száz példányos könyvében egy kívülálló. Ő talán nem is bánna, ha megmaradhatna ebben az előkelő pozícióban; a mi érdekünk azonban azt kívánja, hogy figyeljünk rá. Egy rádióinterjúból tudom, hogy még egy könyve áll megjelenés előtt: a kentaur részletes bonctana. Ahogy mondani szokás, régi hiányt pótol...

Hajdú Gergely

A TÖRTÉNELMI MÁS NYOMÁN A TÖRTÉNELEMBEN

Gershom Scholem: *Sabbatai Zwi. Der mystische Messias (Sabbatáj Cévi. A misztikus messiás)*
Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 1992.
1093 oldal

1957-ben, tizenhat évvel az angol eredeti után jelent meg Gershom Scholem FŐ ÁRAMLATOK A ZSIDÓ MISZTIKÁBAN című könyvének német fordítása. Aki akkor e könyvet a nagy kabalakutató főművének vélte, annak hamarosan rá kellett dobbennie, hogy tévedett. Scholem ugyanis még ugyanabban az évben átfogó életrajzot adott közre arról a Sabbatáj Céviről, aki 1666-ban az általa indított eretnekmozgalom nagy pillanatában mohamedán hitre tért. Angolul a könyv csak 1973-ban látott napvilágot egy Scholem által bővített és autorizált változatban. És ismét csak nem két évtized telt el, amíg a Jüdischer Verlag most kiukkolt a régóta tervezett német kiadással. A könyv terjedelme 1093 oldal, és ezzel bizonyára nem nyerné meg a kabalisz-

tikus számjátékok iránt oly fogékony Scholem tetszését. Amikor egy jeruzsálemi látogatásom alkalmával megajándékozott a SABBATAJ CÉVI egy angol nyelvű példányával, Scholem jelentőségteljes pillantással az utolsó oldalon ütötte föl a könyvet: azon a kerek ezres szám állt. Talán azokra az utópikus jellegű millenáris mozgalmakra gondolt, amelyekre a mi évezredünk végén persze jobbra csak székszíssal tekintünk vissza. Scholem természetesen tudta, hogy az oldalszám a véletlen műve. De e ravasz célzással nyitva akarta hagyni a kérdést, vajon csak a véletlen műve-e.

Ez a szándékos kétértelműség Scholem egész munkásságára jellemző; történészként a forráskritika teljes fegyvertárát latba veti csupán azért, hogy egy olyan igazság után nyomozzon, amelyet a történeti hagyomány inkább elferdít, mintsem megőriz. És ez nemcsak a Sabbatáj-mozgalommal kapcsolatos igazságra áll. Scholem a kabala történetével foglalkozó filológiát mindenestül ironikus vállalkozásnak tartotta: „Vajon benne, a filológusban, megőrződik-e valami a dolog törvényéből, vagy épp a lényeg vesz el e történeti vetületben? A válasz bizonytalansága hozzátartozik a filológiai kérdésfeltevés természetéhez; ezért a remény, amely ezt a munkát életi, óhatatlanul ironiával párosul.”*

Miféle reményről van szó? A misztikusok beszámolóit minden bizonnyal azzal a fajta várakozással töltötték el Scholemet, amelyet más nemzedékekben a próféták szavai idéztek elő. Scholem hitt a misztikus megvilágosodás adományában. Ilyen ihletettséggel azonban, így mondta nekem, csak egyszer találkozott, mégpedig barátja, Walter Benjamin személyében. 1941-ben Scholem egy ajánlásban úgy jellemzi barátja géniuszát, mint amelyben egyszerre volt meg „a metafizikus mélysége, a kritikus éleslátása és a tudós őrási tudása” – a misztikus tehetséget ekkor még nem említi. De az életen át tartó kötődés a barátához, valamint az a szenvedélyes makacsság, amellyel az elveszettnek nyilvánított PASSZÁZSOK-kézirat eltűnt nyomait a végső-kig kutatta, mind-mind arról tanúskodnak,

* G. Scholem: ZEHN UNHISTORISCHE SÄTZE ÜBER KABBALA (TIZ TÖRTÉNETIETLEN MONDAT A KABALÁRÓL). In: Uő.: JUDAICA III. Suhrkamp, 1973. 264. o.

hogy Scholem Benjaminban egy megvilágosodásban részesülő szellemet látott.

A befelé forduló tekintet előtt feltáruló misztikus látomás nem ültethető át szavakba, azaz a hagyomány közegébe. A misztikus igazság természete paradox: „*Felismerhető, de nem adható át, ami pedig átadható belőle, épp az nem tartalmazza az igazságot.*”¹⁰ Scholem a történelmi Mást keresi a történelemben. Éppen e paradoxon miatt érzett nyugtalansága adja történeti munkáinak hajtóerejét.

Ez a nyugtalanság magyarázza Scholem érdeklődését azon eretnekmozgalmak iránt, amelyek célzott törvényszegések gyakorlataival igyekeznek végérvényesen legyőzni a Gonoszt és siettetni a messiási kor eljövételét. Benjamin egy egészen más szférában fedezte föl az antinomizmust, nevezetesen a kortárs szürrealizmusban, amely az észlelés megmeredétt módja ellen intézett kiszámított támadásaival igyekezett ambivalens érzelmeket kiváltani és ősrégi megrázkódtatásokat fölleveníteni. Scholem szemében ezek az esztétikai kísérletek csupán halovány utánzatoknak tűnhettek azokhoz az antinomisztikus cselekedetekhez képest, amelyek egy összehasonlíthatatlanul nagyobb erejű megújulás elindítói voltak. Scholem, a polgári tudós, bizonyára nem azonosult a vallási szélsőséggel. Kíméletlenül megmutatta Sabbatáj Cévi csillogó alakjának patológikus vonásait és sarlatánosságának jeleit. Ugyanakkor hangsúlyozta az eretnekmozgalmak újító erejét. A történetileg megragadható dokumentumok közt ezek bizonyítják legjobban egy olyan megismerésmód realitását, amelynek nem verbalizálható magjához a történeti hagyomány képtelen hozzáférni. Persze a Sabbatáj-mozgalom csupán az utolsó előtti láncszem a kabala hatástörténetének sorában, amelynek egészét Scholem időrágta kéziratok sötét forrásaiból hozta a napvilágra.

1. Először Jicchák Luria tanításával foglalkozik, aki a XVI. század közepén nagy kisugárzású iskolát alapított a palesztinai Safedben. A Luria-féle misztika mindenekelőtt egy ponton szakít azzal a gondolattal, amely a középkor virágkorában a ZOHÁR kabalizsukáját uralta. Annak neoplatonista eszközeivel a

Gonosz, a Hamis, sőt a negatív jelenségek általában, így a Káros, a Beteg, az Ellenséges, csakis *privattu* módon ragadhatók meg – azaz eszmék eltorzulásaként vagy elhalványulásként, avagy mint az eszményi lét bepiszkolódása az anyaggal. Hiányzott a negatívból a dac tüskéje, az ellenálló, sőt termékeny vonás. Ezzel azonban eleve elvették az élet a theodicaea problémájának. A kérdés, hogy egy Isten által teremtett világban miként lehetséges a Gonosz, csak akkor kaphat következetes megfogalmazást, ha komolyan vesszük a negatív sajátos pozitívitását, és magára az isteni életfolyamatban rejlő eredetire vezetjük vissza.

Éppen ezt szolgálja Luria eredeti ötlete, a „*cimcúm*”. Isten, aki eredetileg Minden, visszahúzódik önmagába, mintegy összezsugorodik, hogy teret engedjen teremtményeinek. A Luria-féle kép, az önmagába való visszahúzódnak vagy visszavonulás a Semmit hivatott megmagyarázni. Ebből a kezdeti kontrakcióból keletkezik (mint Jacob Böhme mondja majd furcsa összhangban Luria misztikájával) Istenben egy természeti a dac és az önzés csomópontja. Az Istenben lévő sötét alap és az ő kisugárzó szeretete közötti poláris feszültség határozza meg már a szellemi, Isten testében és gondolatában végbemenő teremtést is. Ennek beteljesedése az első Ádám, *Ádám kadmon*. Pontosabban beteljesedése volna, ha nem következne be egy katasztrófa. Az edények, nem tudván az isteni fénysugarak szikráját fölfogni, összetörnek. A zavaró esemény következtében a további teremtésaktus új értelmet kap: a szétfolyt és szétszóródott fénysugarakat vissza kell téríteni legitím eredetük helyére. Az eredeti rend – a *tikkún* – föltámasztása vagy visszaállítása a második, a földi Ádám megteremtésével végre célt érne, ha a bűnbeeséssel a katasztrófa nem ismétlődne meg. Ezúttal a teremtésaktus úgyszólván kicsúszik Isten kezéből, és a külső világtörténelemben folytatódik.

2. A hatástörténet második láncszeme az a visszhang, amelyet a Luria-féle misztika a zsidó nép körében kivált – akkor, a nagy vándormozgalmak évszázadában, a reconquista és a zsidók spanyolországi kiűzetése után. Ez az esemény az egész zsidóságot megrázta, és új aktualitást kölcsönzött a száműzetés bibliai eredettudatának. A Luria-féle misztika fé-

* Uo. 264. o.

nyében a száműzetés üdvtörténeti értelme új jelentéssel gazdagodik. Úgy értelmezik ugyanis, mint a Teremtést megelőző esemény, Isten önmagába való száműzetésének megismétlődését. Már Luria is olyan kiűzetésként írja le a kezdeti összehúzódást, amelyet Isten azért vett magára, hogy megindítsa a Teremtés folyamatát. Most az Istenné válás feszültségekkel teli drámája a földi történelem kecsgetető modelljévé válik. A bűnbeeséssel ugyanis a felelősség a bűnbe esett világ föltámadásáért részben magára az emberre szállt: „A történelmi folyamat és annak ilkos lelke, azaz a zsidók vallási tette, a széthullott, az anyagba száműzött fényugarak és szikrák végső föltámadását készít elő... Az ember minden tette erre a végső feladatra vonatkozik, amelyet Isten rótt ki teremtményére... Izrael megmenése magába foglalja minden dolgok megmenését.”*

A Messiás eljövetele Luria számára még csupán a pecsétet jelentette annak a helyreállítási folyamatnak a végén, amelyet a hívők visznek előre. A zsidó hitközségekben, amelyeket áthatott a száműzetés élménye és az újabb pogromok fenyegetése, a hangsúlyok eltolódnak. Az imádság erejének helyére a Messiás-várás lép. Kialakul egy a klasszikus lurianizmustól idegen érdeklődés a Messiás szerepe és személye iránt.

3. A döntő láncszemet ezért gázai Nátán tanítása jelenti. Már a Sabbatáj Cévível történt döntő jelentőségű találkozás előtt is voltak látomásai, amelyek nyomán új módon értelmezte a Messiás szerepét. A Messiás lelkét, amely már „az edények összetörése”-kor a mélybe hullott, a Gonosz erői tartják fogva. Az ő lelke az a szent kígyó, amelyet bekerítettek a Gonosz kígyói. A Messiás létezése így mélysegesen kétértelművé válik. A világtörténelmi megváltásdráma utolsó felvonásában harmadszor is megismétlődik a kezdeti elsötétítés dialektikája, amely immár kétszer, az edények összetörésekor és Ádám bűnbeesésekor is visszatért. A mélybe hullott Messiás ugyanis a Gonosz utolsó, legmakacsabb erőit nem győzheti le másként, csak a saját eszközeikkel. Nátán ezt a harcot az APOKALIPSZIS-hoz fűzött kommentár formájában írja le: A

Messiás csodás és szörnyű dolgokat visz majd véghez, mártírhalt hal, hogy teljesítse Teremtőjének akaratát.

Scholem 1941-ben a FŐ ÁRAMLATOK-ban így írt: „Nem áll itt szándékomban megírni az 1665–1666-os Sabbatáj-mozgalom történetét a kialakulástól az összeomlásig, azaz Sabbatáj Cévi Messiásként való fellépésétől egészen a zsidóságból való kiszakadásáig, amikor a szultán elé viszik, és iszlám hitre tér. Nem akarom részletesen bemutatni sem a Messiás, sem prófétájának, gázai Nátánnak az életrajzát, mint ahogy azt a hatalmas vallási tömegmozgalmat sem, amely mint valami orvénny ragadta magával a diaszpóra minden részét, azét a diaszpórát, amelyet egyébként az újabb kabala hatása fokozatosan készített elő erre az eseményre. A nép legszélesebb tömegei vetették alá megukat a rendkívüli vezeklésnek. Ezzel egybeesik a túlradó öröm és lelkesedés kilörése – hisz végre kézzelfogható bizonyítékát vették fölfedezni annak, hogy 1600 év anynyi szenvedése nem volt hiábavaló. Még mielőtt a megváltás tényleg megtörtént volna, kilört a megváltottság érzése; a tömegeket egy évig mélyen földülja.”*

Éppen az itt felvázolt programot valósítja meg Scholem a későbbiekben egész hatalmas történeti-filológiai tudásának latba vetésével. Az a körülmény, hogy a könyv nyolc fejezetéből alig egyet szentel gázai Nátánnak, ne tévesszen meg senkit a főszereplőt illetően. Nátán a rendezője annak a darabnak, amelyben Sabbatáj Cévi a marionettbábú csupán. 1665 tavaszán Sabbatáj Cévi csak azért keresi föl Nátánt, hogy lelkének nyugtot leljen, úgy megy el hozzá, ahogy a beteg megy a lélekgyógyászhoz. Majd Nátán győzi meg hetekig tartó beszélgetésekben arról, hogy ő a kiválasztott Messiás. Kizárólag a tudós gázai Nátán minden vitán felül álló tekintélye képes meggyőzni Sabbatáj Cévi legrégebbi barátait és tanítványait Sabbatáj Cévi messiási személyazonosságáról. Ő a próféta, aki Messiás-sá teszi a Messiást: „Nátán jelleme merőben más (volt), mint Sabbatáj Cévié. A Messiásban hiába is keresnénk a próféta kivételes képességeit: a fáradhatatlan tevékenységet, a rendíthetetlen kitartást mániákus-depressziós csúcspontok és mélypontok nélkül, akárcsak a teológiai gondolkodás eredetiségét vagy az irodalmi tehetséget. Sabbatáj Cévi tapogatózásai a teológia terén... legfőképpen halvány

* G. Scholem: DIE JÜDISCHE MYSTIK IN IHRER HAUPTSTRÖMUNGEN (FŐ ÁRAMLATOK A ZSIDÓ MISZTIKÁBAN), Suhrkamp, 1957. 300. k. o.

* HAUPTSTRÖMUNGEN (FŐ ÁRAMLATOK). 316. o.

visszfényei Nátán szisztematikus merészségének, amely az eretnek kabala első nagy teológusává avatta őt. Sabbatájából minden bája, méltósága és vonzereje dacára hiányzott a jellem ereje... Még a mániákus egzaltáció pillanataiban sem „cselekedett” igazán, ideges és illetlen kézmozdulatainak nem volt látható hatásuk. A mozgalom csúcspontján passzív maradt, tevékenysége különös és különös cselekedetekben merült ki. A két férfi figyelemre méltó módon egészítette ki egymást. E kapcsolat nélkül sose alakult volna ki a Sabbatáj-mozgalom. Sabbatáj rossz vezér volt. Akaratlósága és cselekvési terve hiányában betegségének és illúzióinak rabja maradt.” (243. k. o.) De ha Scholem így látja a két főalak kapcsolatát, akkor miért volt becsúgya egy Sabbatáj Cévi-életrajz megírása? Miért követte nyomon e felemás Messiás életét ezer oldalon keresztül a legjelentéktlenebb részletekig, akár egy detektív, azzal a pozitívista dühvel, amely a német történelmi iskola legkitűnőbb tudósainak becsületére vált volna, és miért találta föl aztán mint egy forráskritikailag fölvertezett, pompás történelmi regényt? Ahhoz, hogy ezt a kérdést megválaszoljuk, szemügyre kell venni az utolsó láncszemet is – ahol az eretnek messianizmus átcsap abba, amit Scholem „vallási nihilizmus”-nak nevez.

Ezt vizsgálja meg Jakob Frank népi alakjának példáján, aki Galiciában mint Sabbatáj Cévi reinkarnációja lépett fel, majd 1759-ben katolizált. Jakob Frank is úgy járta a mélységbe vezető utat, mint a lázadó utat az üdvösséghez: „Szabadulj meg minden törvénytől és előírástól, minden erénytől, önmegtartóztatástól és szemérmességtől. Szabadulj meg magától a szentségtől. Szállj le önmagadba, akár egy sírba.”* A bűn szentségéről szóló antinomisztikus tanítás most már nemcsak a Messiás különös cselekedeteire ad magyarázatot, hanem az egész hitközség törvénytisztegető gyakorlatának törvényévé válik.

Scholemet lenyűgözi, ahogy a messianizmus dialektikus módon felvilágosodásba csap át; hiszen az eretnek messianizmus által föl szabadított utópikus energiákat a francia forradalom végül e világi politikai célokra irányítja. Példaszerűen járja be ezt az utat a frankista Mózes Dobrushka, aki alighogy ka-

tolizált, Thomas von Schönfeld néven a joze-finista fölvilágosodás szószólója lett, szabadkőműves páholyt alapított, majd a francia forradalom kitörése után Strassburgban jakobinus lett: „1794 áprilisában, negyvenéves korában Dantonnal együtt lépett a verpadra – Junius Frey néven.”* Az, hogy a vallás átcsap felvilágosodásba, végre megvilágítja a kabala hatás-története és Scholem kabalakutatói önértelmezése közötti összefüggést. Scholem történelemkutató, aki nem tud többé visszabújni a történelmi fölvilágosodás küszöbe mögé, ugyanakkor nem akarja elfogadni azt a történelmi „ködfátyolt” sem, „amely történelemként magának a dolognak a terét aggatja rá a misztikus hagyományra”. Scholem számára a felvilágosodás sors, de nem szeretné, ha ez volna az utolsó szó. Mindig is Marxot és Freudot tartotta az igazi hitehagyóknak; meggyőződése, hogy az utolsó Sabbatáj-követők vallásos indíttatása nem szívódott föl maradéktalanul a politikai utópiában. Mindamellet valamennyien a francia forradalom fiai és lányai letünk. Scholem szemében a vallás átcsapása fölvilágosodásba éppoly elkerülhetetlen, mint amennyire nem kielégítő. Ebben a kettősségben vergődik a kabala történelmi-filozófiai kutatása is.

Scholemnek tehát nem maradt más választása, mint beéptetni saját gyakorlatába az antinomisztikus motívumot; beleásta magát a pozitívizmusba, hogy a történelmi tények ködfátylát belülről dőlje át. Az eltökélten szcientista lemondás a történelmi anyag kritikai föltárásáról egy olyan igazsághoz hivatott őt közelebb vinni, amely túlmutat minden történelmen, mivel csak a belső szem számára látható. A részletet részletre halmozó munka ezen a tudomány rendje-módja szerint készült, csodálatra méltó Sabbatáj Cévi-életrajzon az én értelmezésben egyszerűsmind lelkigyakorlat is, amellyel Scholem egy gázai Nátán látomásait megpróbálta legalább bekeríteni. Egyetlenegyszer – a Tíz TÖRTÉNETIETLEN MONDAT A KABALÁRÓL című munkájában – tolt föl Scholem a tudós sisakostélyát, és mutatta meg mögötte a negatív teológust. A harmadik rész minden, azaz hagyomány vagy értelmezés útján szerzett megismerés mediális természetéről szól, amely min-

* G. Scholem: DIE METAMORPHOSE DES HÄRETISCHEN MESSIANISMUS (AZ ERETNEK MESSIANIZMUS METAMORFÓZISA). In: JUDAICA III. 208. o.

* Uo. 212. o.

dig jóvátehetetlenül lepattan a legfőbb, a misztikus ihletettségű megismerés tárgyatlanlanságáról. A gondolatmenet végül szinte vigasztaló mondattal zárul: „Minden elmélet utolsó szava a »Ki«, és milyen meglepő, hogy ilyen messzire elvisz a »Mi«-tól, amelytől pedig elindult.”⁹

Jürgen Habermas
(Király Edit fordítása)

A MEGVÁLTÁS REMÉNYE

Jacob Taubes: *Abendlandische Eschatologie*
Matthes und Seitz, München, 1991. 230 oldal

Vannak könyvek, amelyek mindenekelőtt nem a bennük található eszmékből, gondolatokból nyerik valódi erejüket, hanem abból a szenvedélyből, amellyel szerzőjük ezeket papírra vetette. E hév, ha átható, mindennek hitelt tud adni; még olyasminek is, amit egyébként fenntartással fogadna az olvasó. S ha rábízta magát a sodrásra, amely a könyvet élte, akkor az időnként megbicsakló gondolatmenetek vagy a kibontatlanul maradt ötletek sem tudják megzavarni az olvasás élvezetében. A szerzőből áradó erőtől és szenvedélytől megégve a részletek helyett az egész bilincseli le a figyelmét. Mintha nemcsak a szerzőnek, hanem neki is megadatott volna egy látomás élménye.

Ilyen látomás hatja át Jacob Taubes EURÓPAI ESZKATOLÓGIA című könyvét is, amely az 1947-es első kiadást követően 1991 őszén újra napvilágot látott, s amelyet a kritika máris rég várt ismerősként köszöntött. Abban, hogy a könyv máig megőrizte frissességét; két körülmény is közrejátszott: egyfelől a téma, az európai eszkatológia, amely maga sem egyéb, mint egyetlen izzó látomás két évezred óta tartó folyamatos ostromlása, másfelől pedig a szerző életkora. Taubes, aki 1923-ban született Bécsben, az ottani főrabbi fiaként, s maga is kitanult rabbi lett Zürichben, tanulmányait követően írta meg e művét, amely 1947-ben vagyis huszonnég éves korában már napvi-

lágot is látott. Tegyük hozzá rögtön: szerzője első, de utolsó önálló köteteként. Ha csupán a bibliográfiába lapozunk bele, akkor a hatalmas anyagismeret első pillantásra nyomasztó, kivált, ha magunk elé képzeljük az őt hordozó huszonné-huszonhárom éves fiatal embert; ám ha olvasni kezdjük a könyvet, akkor mindenekelőtt az az ifjonti hév ejt foglyul bennünket, amely az anyagot úgy rendezi el, mintha tollpíhékről lenne szó. Az olvasó ezután már nemcsak a gondolatok zuhatagát figyeli, hanem a szerzőt is félti: csak el ne apadjon a lendülete, még mielőtt befejezné a könyvet. De erre nem kerül sor. A megváltásba vetett lángoló hit ugyanis nemcsak választott témája a szerzőnek, hanem életeleme is. A könyvet becsukva az olvasó joggal érzi azt, hogy ez a hit, ahelyett, hogy az utolsó oldalakon lecsillapodna, még inkább felbuzog, újabb és újabb művek megírására sarkallva a szerzőt.

Ezt érezhette Gershom Scholem is, Walter Benjamin ifjúkori barátja, aki a könyvet elolvastva Taubest az ötvenes évek elején a jeruzsálemi egyetemre hívta meg. Innen Amerikába vezetett tovább az útja, ahol nemzetközileg elismert vallástörténészként tanított a Columbia Egyetemen, hogy azután a hatvanas évek közepén egy nyugat-berlini meghívásnak eleget téve Európába helyezze át székhelyét. A párizsi Maison des Sciences de l'Homme vendégdocenseként, illetve a berlini egyetem hermeneutikaprofesszoraként nemcsak az akadémiai életet pezsdítette fel, hanem a '68-as diákmozgalmakat is megzavarta: hol ezen, hol azon a fronton tűnt fel, anélkül hogy bárhol ellőtelezte volna magát. Nem csoda, hogy ellenségeket is bőven szerzett magának: a jobboldal baloldalinak vélte, a balosok viszont sohasem tudták maguk közé fogadni e szkeptikus gondolkodót, aki mindig a szellem legtágabb horizontjaira figyelt, s a politikai tervkovácsokkal szemben mindig megőrizte bizalmatlanságát, anélkül persze, hogy valaha is feladta volna a világ megválthatóságába (és felforgathatóságába) vetett hitét. Taubes 1987-ben hunyt el, s a zürichi izraelita temetőben helyezték nyugalomra.

Ami a legfeltűnőbb: e rendkívül termékeny, mindennél jelen lévő, világszerte becsült tudós egyetlen könyvet hagyott maga-

⁹ JUDAICA III. 266. o.

után, s ezt is huszonhárom éves korában írta. Még mielőtt azonban elhamarkodottan ítélnének, jusson eszünkbe: kitanult rabbiként Taubes nemcsak a filozófiának és a vallástörténetnek, hanem a beszédnek is mestere volt. A dialógus és a disputa embere ő, aki az eleven szót többre tartotta a halott betűnél. Paradox módon még egyetlen könyve, az EURÓPAI ESZKATOLÓGIA is ezt sugallja: az élet elevenségének egy olyan hőfokát érezteti meg az olvasóval, amelyhez képest az intézményekbe, szabályokba, előírásokba és betűkbe betokosodott, azaz hétköznapi élet halottan hidegnek tűnik fel. Anarchista volt, a szó legnemesebb értelmében – miként a könyv témáját alkotó megváltástan, az eszkatológia sem gondolható el az anarchizmus nélkül.

„A történelem lényegét kutatjuk”, hangzik könyvének első mondata, a másodikban pedig máris kiszűri mindazt, aminek e lényeghez szerinte nincsen köze: az eseményeket, a csatákat, a győzelmeket és vereségeket, a politika történetét, a gazdaság szövedékét, a művészet és a vallás alkotásait vagy a tudományos megismerés eredményeit. Mindezek nem kínálnak választ arra, hogy mi teszi a történelmet történelemmé. Ahhoz, hogy erre felelni lehessen, magán a történelmen kell túllépni, s a határán túlról kell rá visszatekinteni – az eszkatonból, ahonnan a történelem, mint egy tükör előtt, láthatóvá lesz ön-maga számára.

Ami túl van a történelmen, s ami azt egyáltalán történelemmé teszi, annak legszembetűnőbb vonása a kötetlenség: az idő hiánya. Pontosabban szólva nem is a hiánya, hanem a beteljesülése: az örökkévaló időtlenség. Idő és kiterjedés nélkül nincsen történelem; ezért ha meg akarjuk ismerni a történelem lényegét, akkor az időtlenségbe kell alámerülni, amely maga nincsen alávetve sem az idő, sem a tér hatalmának. A történelem tehát, amelynek valamennyien a foglyai vagyunk, másodlagos képződmény. S Taubes máris hozzáteszi: nemcsak másodlagos, hanem alacsonyabb rendű is. Az idő akkor születik meg, ha az eredet örökkévalósága megsérül – s mi egyéb lenne az örökkévalóság kihunytnak a jele, mint a legfőbb rossznak, az elmúlásnak, azaz a halálnak a színre lépése. A történelem lényegét tehát, mondja Taubes,

akkor értjük csak meg, ha észrevevessük a benne dúló halált. S mert a történelem az idő gyermeke, az idő pedig a halálé, ezért a történelem a romlottságnak a színtere. A történelemben élni annyi, mint korrumpálódottan élni, vagyis – Hamvas Béla kifejezését kölcsönvéve – félajultságban.

Könyvének ebből a kezdeti gondolatmenetéből is kitűnik, hogy Taubest, éppúgy, mint apokaliptikus kortársait, René Guenont vagy Hamvas Bélát, egyeden nagy vízió foglalkoztatja: az örökkévalónak a látványa, amelynek élvezetét a történelem, vagyis az, ami van s ami körülvesz bennünket, csak megzavarni tudja. A történelem legfőbb ismérve a bukás, véli a rosszkedvű és pesszimista történelemszemlélet; ám ez a belátás adja meg neki a remény lehetőségét is: az egyedüli cél ezek után csakis az eszmélkedés, vagyis az istenihez való visszatalálás lehet. Ahelyett, hogy az ember világi megoldásokon fáradozna (például gyakorlati terveket kovácsolna, a politika mindenhatóságában reménykedne), a világot egészében kell elutasítania, mivel a világ a titokhoz, az örökkévalóhoz, azaz az igazsághoz vezető utat próbálja elzárni.

E gondolatmenetet olvasva kinek ne jutnának eszébe a gnosztikusok, akiknél gyökeresebben az európai kultúra története során soha senki nem állította szembe egymással a világot és Istent. E szembeállítás oly radikális volt, hogy a gnosztikusok azt is kizárták tartották, hogy Isten teremtette volna ezt a világot. S ha a jó nem teremthet rosszat, akkor kell lennie egy másik, rossz teremtnének. Taubestől egy ízig-vérig gnosztikus szólal meg, amikor ezt írja: „A világ olyan teljesség, amely elhatárolódik az istenitől, s Istenhez képest önálló... A világ az Istennek, Isten pedig a világnak az ellentéte és ellenlábasa.” Nem meglepő hát, hogy Taubes éppúgy vonzalmat érez az apokaliptikus világlátás iránt, mint gnosztikus elődei; hiszen ő sem kevesebbet állít, mint hogy maradéktalanul el kell utasítani a világot, amelyről Kierkegaard vagy Heidegger előtt közel két évezreddel már a gnosztikusok is azt tartották, hogy akaratunk ellenére belevetettek minket ennek idegenségébe.

Ennek az apokaliptikus, eszkatologikus történelemszemléletnek a legfőbb jellemzője az, hogy a múltat és a jelent vizsgálva min-

denekelőtt a jövőre kíváncsi. Az apokalipuka legégetőbb kérdése a „mikor?“, vagyis hogy mikor kerülünk ki a világból, a történelemből. Könnyű lenne erre azt válaszolni, hogy majd a halál gondoskodik róla. Az apokaliptikus látásmód azonban nem halál-, hanem életközpontú, s nem a mindent felszámoló halált keresi (ez úgyis kéznél van), hanem a mindent beteljesítő üdvöt, az egyelőre még bujkáló örök életet. Az idegenségbe és az eleven halálba belezuhan embernek az örökkévalóhoz kell visszajutnia – úgy, mint a szakadéka vetett Dánielnek, akinek apokalipszisa nemcsak az első egészében fennmaradt alkotás ebből a műfajból, hanem aki minden későbbi apokalipszis logikáját is előlegezte. E logika célirányos: a történelmet nem körkörös vagy véget nem érő folyamatnak látja, hanem olyasminak, aminek kezdete és célja van. A kezdeti bukást az egyre mélyebbre zuhanás követi, hogy végül – váratlanul, mindennek ellenére – beköszöntsön a megváltás.

Taubes joggal figyelmeztet rá, hogy az apokaliptikus látásmód a történelmi események iránti passzivitással jár együtt. Ha a világ sorsa ugyanis előre el van döntve, akkor az aktív történelemalakításra nincsen sok lehetőség. Az apokalipuka bizalmatlan az egyes emberrel szemben, s egy emberen túli logikába veti minden reményét – úgy, mint Dániel, vagy János, vagy a XII. században élt Joachim Fiore, aki kalabriai apát léteére az intézményes egyház megszűnésétől várta a Szentlélek birodalmának az eljövételét, vagy éppen Karl Marx, aki szintén az embertől függetlenedett erők összjátékának látta a történelmet, amelyet azután a Krisztushoz hasonlóan mélyre zuhanó, majd váratlanul fel-támadó proletariátusnak kell megváltania.

A megidézett, legkülönbözőbb korokban élt elődök e könyvben egy asztaltársaság – vagy még inkább egymással szövetkező összeesküvők és lázadók – benyomását keltik. Taubest jobban izgatta a jelenidejűségük, mint a történetiségük. A történelmi szemlélet elfogadásával éppen annak vetette volna alá magát, aminek hatalmától szabadulni akar. János, Joachim, Münzer Tamás, Marx vagy Kierkegaard eleven, akadémikus sallangoktól mentes elemzése azt sugallja, hogy az apokalipuka egy soha nem csillapodó igény, amely mindig akkor jelentkezik, ha az embe-

rek helyzete kezd megszorult és elviselhetetlen lenni. Az elnyomottak és kiszolgáltatottak fegyvere az apokaliptika; azoké, akik nem képesek gyökeret eresztetni a világban, akik nem tudnak – győztesként – berendezkedni, s akiknek nem adatott egyéb, mint a vak remény. Taubes példái önmagukban is árulkodók. Az apokaliptika szelleme például párhuzamosan alakult ki a perzsáknál és a zsidóknál, de amíg a perzsáknak sikerült uralkodó néppé válniuk, aminek következtében az apokaliptika világellenes éle náluk tompult, addig a zsidók, elnyomott helyzetükből következően, az apokaliptikának éppen ezt a vetületét élezték ki egyre jobban – s mert győztes népként nem tudtak gyökeret eresztetni, az apokaliptikus (forradalmi) érzület a generációk során szinte az ösztöneikbe ivódott. Hasonlóképpen a kereszténységet is áthatotta a khiliazmus és az apokaliptika szelleme, amíg nem szilárdult meg, s veszélyeztetve voltak a gyökerei; Ágoston viszont, immár egy politikai világbirodalom szószólójaként, az egyházat, ezt a világi intézményt már Jézus birodalmával azonosítja, s a hatalom pozíciójából az apokaliptika forradalmi, sőt anarchista világlátását úgy igyekszik elfojtani, mint később Luther Márton Münzer Tamás törekvéseit vagy éppen a kommunista állam a permanens forradalom eszméjét.

Az apokaliptika soha nem hitt az e világi megváltásban; az e világi (egyházi vagy politikai) intézmények azonban létüknél fogva is kénytelenek bízni az e világi beteljesülésben. Nem csoda, hogy Taubes időnként már-már anarchista módon támadja a felvilágosodásnak az e világi beteljesülésről szőtt álmait – csakúgy, mint az utópiákat, amelyek mindig a politika berendezkedéseit igyekeznek tökéletesíteni. S ez az apokaliptikus látásmód a magyarázat arra is, hogy Taubes, bár mindig is az elnyomottak pártján áll, a politikai baloldallal szemben igencsak bizalmatlan: a hatalom eszméje (s főleg gyakorlata) szerinte eltörpül az isteni örökkévalóság anarchikus hitte mellett. Ez különbözteti meg őt az egyébként sok szempontból rokon Walter Benjamtól, aki bízott a világ és az örökkévalóság marxista áthidalhatóságában. A magyar Szabó Lajoshoz hasonlóan, aki a vallást a forradalommal, az egyházat pedig az ellenforradalommal azonosította, Taubes könyve is azt

sugallja, hogy az apokaliptika forradalmi, a világba való belefeledkezés pedig ellenforradalmi. S hogy mi a mérce? A szerző válasza ősi, de ma is érvényes: a szenvedély. A szenvedélyben emelkedhet önnön csúcsaira az ember, s csak itt pillanthatja meg az istenit, amit látni egyedül érdemes. „A végtelenség szenvedélye a döntő – írja –, nem pedig annak tartalma.”

A közvetlenül a háború után megjelent könyvet újraolvasva nehéz nem gondolni arra, hogy szerzője zsidó rabbi. De saját zsidóságába nem feledkezett bele, s az apokaliptikus látásmódot nem sajátította ki a zsidóság részére, hanem minden olyan ember számára adott lehetőségként kezelte, aki a rossz semmiféle e világi megnyilvánulásával nem óhajt alkut kötni. 1947-ben könyve epilógusában megkockáztatta, hogy Európa történelme a végső hanyatlás felé közeledik. Az azóta eltelt közel fél évszázad eddig kevés ellenérvet tudott felsorakoztatni. Az apokaliptikus látásmódról írott könyv változatlanul időszerűnek tetszik.

Földényi F. László

„ZSIDÓ KÖNYVEK”

Simon Dubnov: A zsidóság világtörténete

Fordította Szabolcsi Bence

Gondolat–Bethlen, 1991 [1935].

262 oldal, 198 Ft

Tábor Béla: A zsidóság két útja

Pesti Szalon, 1990 [1939]. 180 oldal, 144 Ft

Simon Dubnov történeti műve része a szerző A ZSIDÓ NÉP VILÁGTÖRTÉNETE című oroszul íródott, ámde az eredeti megjelenését illetően német nyelvű, négyrészes munkájának; jöllehet a húszas években fogant, a munka mégis inkább a múlt századi pozitívizmus szellemi hozadékának tekinthető. A középkori világkrónikák Ádámtól, Noétól levezetett népi-nemzetiségi táblái Dubnov vállalkozásában visszatalálnak a születés ideájához – vagyis a *világtörténet* metafora és a bibliai kiválasztott nép történetének szoros egymás-

hoz rendeléséhez. Az ezredévek óta hatalmas áradó vagy éppen szelíden hömpölygő epikus idő az első katasztrófa dátuma, vagyis a jeruzsálemi szentély lerombolásának időpontja felől végzetesen, ám alig sejtethetően távolodik egy másik időbeli határkö, a „tűzáldozat” collectivuma felé; ez pedig azt jelenti, hogy Dubnov a klasszikus ótestamentumi minta, a *mazkir*, szó szerint „emlékeztető” pozíciójából a múlt századi pozitívizmus megkövetelte történetírói ideált, a catalogus rerumot valósítja meg; a lerövidített, egykötetes s a változatosság kedvéért jiddis nyelvű változat alapján készült, Szabolcsi Bence átültetésében napvilágot látott magyar kiadás olvastán szinte árad a nyugalom – idő van...

Tábor Béla ugyancsak reprint kiadásban megjelent műve viszont már közvetlenül is a krízis szülötte: a II. világháború kitörése előtti utolsó órák során szellemi és fizikai értelemben egyaránt az idő térszerűvé kulminálódik – bizonyos értelemben *haladékká* alakul át. Szó sincs tehát itt – és nem is lehet – a történet epikus rendjéről; ez a fajta „rend” csak a háború, a krízis, az apokalipszis stb. után pozíciójából „énekelhető meg”, illetve „siratható el”. Amennyiben azonban a két könyv kilép a pusztán tudománytörténeti aktualitás avagy az antikváriusérdeklődés köréből, az elmondottak csak a megszakítatlannak tekintett történetrend felől értelmezhetők, a történő és a visszatekintési idő metszéspontján, figyelembe véve az elmúlt fél évszázad eseményeit, elsősorban is a zsidóság II. világháborús tragédiáját. Tábor Béla 1989-ben fogant utószava némiképp meg is könnyíti a helyzetet: a szerző ugyanis maga végzi el azokat a fontosabb átértékeléseket, amelyeket az utókor kritikusának kellene elvégeznie. A héber „gálut” és a görög „apokalipszis” szavak megelevenedő etimológiájának megfelelően ez az átértékelés mindig itt és most történik – a „felfedés”, a „feltárulkozás” pillanatában.

Mit jelent mindazonáltal a címben sugallt metafora, a „zsidó könyvek”? Túl azon, hogy Dubnov műve a zsidóság „megesett dolgainak” (gestae) tradicionalista jellegű krónikája, Tábor Béla folrázó szándékú vitairata – nem tudom, csak sejtem – az akkori magyar zsidóságnak egyfajta szellemi vezetését lett

volna hivatva ellátni (nyilvánvalóan teljesen sikertelenül!); ekként tehát nemcsak jó szándékú epithetonról van szó, hanem magáról a formáról. Az európai kultúrhistóriában ugyanis semmilyen írásos alakulatnak nincs olyan sajátos „könyvize”, mint amelyet a héber „széfer” szó hagyományosan magával hordoz. Az idő át- és tovaszöött epikus rendje, amely a latin „textus” megjelölésben világosan föltárulkozik – a szó közvetlen, érzéki jelentése köztudottan „szövedék”, „szövevény” –, nem idegen a széfer ideájától sem, amennyiben a „széfer töldót”, a nemzeti lézármaszást táblázat műfajára gondolunk, avagy az ósátyák történetére; ám valójában sokkal fontosabb a széfer szóban megbúvó hagyományos mozzanat: a „számbavétel”, illetve a „számadás”.

Túl ezen, az ősi forma, a „mögillá”, könyvtékercs is itt kísért; amennyiben a könyv a bábeli történet alapján elbeszél „bukott nyelv” helyén kerül „föltekerésre”, úgy a széfer történetrendje egyfajta határpozíciót is jelöl: az (epikus) idő linearításába való kiszökés – újra és újra megvalósuló – pillanatát. Ekként lehetséges csak a valóban lineáris bibliai világ-történet elbeszélése – ahogy ez Dubnov könyvecskéjének első részében, vagyis az őtestamentumi történeti könyvek lerövidített megismétlésében történik; s ekként lehetséges a lineáris, illetve epikus történésrend felfüggesztése és szembesítése a krízis, az apokaliptikus soha el nem múlóan tűnő pillanataival. Tábor Béla könyvének „partitúraolvasata”, vagyis az eredeti írás és az utószó egymásra csúsztatása révén valamiképpen közelíthető vagy bekeríthető, ámde értelemszerűen meg nem ragadható az imént apokaliptikusnak nevezett pillanat.

Párhuzamosan azzal, ahogy a zsidóság megjelenik a világtörténet horizontján, saját, különálló napjának fényében tündököelve, egyúttal pedig a históriai szemlélet számára is „nyomokat” hagyva hátra a lineárisan tovamúló idő mentén (Beni Hasszán, a Merneptáh sztlé, Ebla stb.), az a pneumatikus mindenség, amely a zsidó-kereszténynek nevezett világkorszakra maradandó árnyékot vet, s amelyet az ÓTESTAMENTUM „Malkut JHWH”-nak, Isten Országának nevez, szintén helyet „szorít” magának a história min-

denségében – megsokasítva s egyúttal meg-személyesítve az iménti „nyomokat”. Dubnovnál ez a képletes változás a teokratikus zsidó állam történetének alakulása révén, Tábor esetében viszont a személy és a szellem-világ találkozási pontjainak fölvezetése alapján kerül előtérbe. (Némiképpen pontosítva az előzőket, utalnom kell arra, hogy Tábor Béla négy évűzeddel később hajdani barátjáról, Szabó Lajosról írott tanulmányában beszél erről részletesebben – a Malkut JHWH „in-terrorizálása” kapcsán; az *Isten Országá benne van*” evangéliumi mondat alapján. (–: SZABÓ LAJOSRÓL. In: *Életünk*, 1989/9–10.)

Az interiorizált, illetve interiorizálható „bibilialom” a Dubnovnál fölsejlt világtörténet horizontját is módosítja, s abban az eredetileg kettős pillantásban rögzít együvé, amely az eredetileg különálló egymásra találásából származik. Alexandriai Philón naiv „Izrael” néveumológiájának – „az ember (illetve: valaki), aki látta az Urat” –, valamint a bibliai ósátya, Jákob ugyancsak naiv névmagyarázatának – „boér laháj rói”, „az Élőnek kútja, aki engem lát” – összeolvasásáról van szó: Isten és ember egymásra tekintő pillantásának találkozása révén.

Konkrét értelemben viszont Tábor Béla a zsidóság „világtörténelmi választását” – ne feledjük, 1939-et írunk! – a mózesi példa megismétléséhez rendeli: a két út metafora ugyanis nem más, mint az alapvető választás állás és átok, vele igen és nem, élet és halál között. Ennek a választásnak a függvényeként fordul oda az ember Isten felé, s válik egy átfogó dialógus részesévé; az Én és a Te pneumatikus beszélgetésének egyik alanyává. A Buber és Rosenzweig hatásának nyomait magán viselő érvelés dichotómiák egész sorát – köztük elsősorban a vallás és a faj végig megtartott kettősségét – építi e sajátos, tóredékes dialógusfilozófia köré. Megint csak a Szabó Lajosról szóló esszé példájára hivatkozva: a „keressétek Isten országát” parancsának, valamint a zsidóság valóságos, „hús-vér” történetének útja éppúgy kettéválik, amint azt a teoretikus megfontolások alapján előtárt szellemi előfeltételek eleve sejtetni engedték; a keresés szellemi, valamint a történet e világi ösvénye csak nagyon ritkán találkozik. E sajátosság két út felfogás, amely szellemi őst a DEUTERONOMIUM-ban találja meg, il-

letve később, a kereszténység forrásvidékén a qumráni irodalomban csakúgy, mint a BAR-NABÁS LEVÉL-ben vagy a DIDAKHÉ-ban stb., természetesen nagyon is konkrét politikai, filozófiai elemzésekkel társul. Ám akkor, 1939-ben – érthető módon – semmi sem tűnt-tűnhetett evidensnek sem az esetleges áldás, illetve átok eljövendő súlyát illetően.

Dubnov könyvében viszont az időnek még egyetlen elmozdíthatatlan határköve létezik csupán, az, amelyet a Titus katonái által lerombolt szentély pusztulásának időpontja jelképez. (A gálut időszakának minden nagy, történeti léptékű álmissiája – Dubnovnál figyelemre méltó részlet olvasható ezzel kapcsolatban Sabbatáj Céviről! – ezt a határkövet – üso bőáv – akarta elmozdítani, illetve eltüntetni.) Mindezt megerősítendő a magyar kiadás a következő mondattal ér véget: „*És ez a történelem, íme, minden válságon és örvényen keresztül folyik tovább.*” (220. o.) Valóban, az idő epikus áradása akkor, legalábbis a *mazkir*, az „emlékeztető” pozíciójából nézve, feltartóztathatatlanul látszott...

•

A zsidó vallás, faj és történelem Dubnovnál tapasztalható, és mindenképpen „*az egyetlen egyetemes*” eszméjét átmenekíteni akaró törekvése mellett Tábor Béla a szövetség hagyományos gyűrűjének szétpattanására koncentrált; a *két út* teória folvázolása azonban itt is egy és ugyanazon „pneumatikus történelem” része, hiszen a zsidóság – s ez a könyvecske kiinduló axiómája – szellemi közösség. E közösség a Név, vagyis Isten és a Szó, a kinyilatkoztatott Ígértet változatlan volta köré rendeződik; a múltó idő mozgó dűnamisza az *azonosság*: a Szóval beteljesülő azonosulás akarása indítja el Tábor megfogalmazása szerint a történelmet, amiként az azonoság megvalósulása zárja le azt.

A kinyilatkoztatott Szó létgrádusai és történeti megnyilatkozásai logikai formájukat illetően mindig paradoxonok; a szellemileg elevennek valamiféleképpen megmerevedett másai. „*Minden alkalmazott szó halotti maszkja csupán egy régen élt szónak*” (44. o.) – írja ezzel kapcsolatban Tábor Béla. Mélyebb barokk allegorizáció búvik meg e mondat mélyén vagy valami eredendően más? Az „*alkalmazott szó*”

ugyanis a tökéletes szóhoz mértén nyer értelmet; s a Tökéletes Szó, mely mindig megelevenülő jelen-létével hat – az ÍRÁS, a SCRIPTURA szava. Azaz megint csak a széferé, a könyvé, a BIBLIÁ-é; még akkor is, ha héberül nem így nevezik meg. Az írás eleven szava, melyhez mértén a kimondott szó halotti maszk lehet csupán, illetve az iménti kettősség paradigmája a zsidó szellemiség alapvető foglalta, a SZENTÍRÁS, s ehhez mértén mindentajta idegen szellemi alakulat – a BIBLIA nyelvén: „bálványimádás” – viszonyának. (Tábor Béla a folszálló áldozati füst úrjához hasonlítja a TÍZPARANC SOLAT szellemi erőterét; sohasem emelkedhet föl e füstoszlop kedves illatú áldozat gyanánt, ha az áramlás akadályokba ütközik – elsősorban is az első két parancsolat valamelyikébe: itt szerepel ugyanis a bálványimádás tilalma.)

A szó halotti maszkja vagy álarc – ellentétben a görög „*pruszópon*”, de különösen a latin „*persona*” karrierjével, vagyis a személyiség absztrakt fogalmának „világrajjottével” – az ótestamentumi szemlélet alapján sohasem jelent mást, mint olyan szobrot vagy képet, amelyet imádásra szánnak. (Ha már Philón és a bibliai Jákob „*naiv etimológiái*” szöbe kerültek, akkor essék szó most egy harmadik ilyenről: a feltételes *álarcot* is jelenthető egyik héber szó megegyezik az ótestamentumi Lót nevével. Lót ellentmondásos személyisége pedig a figura jellegének és történetének megfelelően a *túlélésre* épül; a képletes álarc mögött tehát nem a *persona* rejlik, hanem egyfajta szellemi incestus – amely, mint tudjuk, konkrét vérfertőzéssel is párosul; az eleven emlékmű pozíciója, s ez a pozíció közvetlenül a bálványlét közelében található.)

Az ÍRÁS megelevenítő bezárulása, valamint az élőbeszéd maszkjellege a történetírás és a történetész szemzőgéből a TALMUD és a TÓRA egymáshoz mért viszonyának művelődéstörténeti folvázolása során kerül az előtérbe; különösen pedig a karaita szekta, valamint a kelet-európai hásszid mozgalom történetének ismertetésével. Ám a túlélés pozíciójának önmagában vett szellemi elégtelensége és a túlélés történeti parancsa közti szakadék áthidalhatatlan voltára itt még nem derül fény.

•

Ahogy hajdan a választott nép a pusztában – s vele a *sókina* –, úgy vándorol a történet Dubnov könyvében, egy majdani végleges szállásra, letelepülésre várva. Tábor Béla a szellemileg odaszánt életet nevezi úton levésnek; a vándorlás tehát párhuzamos pályát ír le mindkét megközelítésmód esetében, mindkettő a kultusz és az áldozat meg- vagy föl-szentelt helye felé tart, s ez a *hely* a vélt, illetve valóságos szentély.

Tiso böäv – mint említettem – a *sókina* eltávoztának időpontja is egyben; innen veszi kezdetét a zsidó történelem (illetőleg „világ-történelem”) azon szakasza, amely az egykor meglett fizikai és szellemi otthon újbóli megtalálását célozza, s ez az otthonkeresés – miként Tábor Béla 1989-ben kelt utószava nagyszerűen érzékelteti – kultusz és áldozat háttorzongató szubjektívizálódásával járt együtt. A SEPTUAGINTA és az ÚJTESTAMENTUM görög nyelvének „holokautosz”, „holokautóma” szavai a teljesen elégett áldozat megjelölésére szolgálnak; a kifejezés – Tábor utószava szerint – döntően befolyásolja az eredeti szöveg gondolatmenetének végki-csengését. Végletesen érintő ugyanis az említett otthonkeresés célját és irányultságát, valamint azt a többrétegű, összesűrűsödött kérdéskört, amelyet a héber „gálut” szó magába hűvel. A szó elsődleges jelentése – „száműzetés” – kiegészül egy másik, a próféták által is használt jelentéssel, amely lényegében véve megegyezik a görög „apokalipszisz” kifejezés tartalmával: „föltárlkozás”, az elrejtett dolgok (ta apokrüpta) „előbukkanása”. Ilyenformán tehát a II. világháború során végrehajtott (teljes) égőáldozat a *könyvbe* zárt szakrális történelem révén teljes magyarázatot nyer, még akkor is, ha a *könyv* saját, materiális valóját tekintve a lángok martalékává lesz. (Nathaniel Hawthorne egyik művének – A FÖLD TÚZÁLDOZATA, EARTH'S HOLOCAUST – mondandójához mérten itt nem egyszerűen az emlékezet totális elpusztítása, egyfajta képletes és monumentális könyvégetés volt a cél, hanem – ahogy Tábor fogalmaz – a „szimbólum entropizálódása”; s a szimbólum ebben az esetben a hagyományos zsidó szellemi életformát jelenti.)

De túl azon, hogy a kelet-európai zsidóság megszűnt az egész világ zsidóságának centruma lenni – hiszen a *soah* döntően őket érintette –, az újra létrejövő Izrael állam is döntően befolyásolta az apokalipszisznek elsősorban a „*rejtettre*”, illetve annak „*föltárlkozására*”, s nem a végre, a végítéletre összpontosító értelmét. Az *elrejtettnek fölfedése* ugyanis minden esetben a szellemi arkhé, a kinyilatkoztatott hagyomány önértelmező jelenlétéről tanúskodik; a *vég* csak felfüggeszteni képes a történetet, a *kezdet* (s a kezdetben foglalt ígéret) az, amely – mint valami fundamentum – meg is tartja...

A totális áldozat fölé emelkedő képletes szentély s vele a *két út* teóriájának magyarázata csak a hagyomány történetének mindig a *kezdethez mért*, monumentális elbeszélésrendjéhez viszonyítva írható le. Így kerülhetett egymás mellé két, szellemiségét illetően oly gyökeresen eltérő munka, mint Dubnové és Tábor Béláé, túl azon, hogy mindkét könyv egyfajta anukváriuserdeklődésnek köszönhető (reprint) létét. A monumentális elbeszélés azonban kifogyhatatlan étvágyával minden eseményt, történetst képes fölfalni; a mai világban is így van, legföljebb a „fölfalás” sebessége sokszorozódik meg egyre inkább. Dubnov munkája tehát – formáját illetően – tovább „szóhető” – ama sokat emlegetett „második határkő” közbeiktatásával. Am a több mint fél évszázada fogant szellemi mementó aligha veszít aktualitásából; úgy jó, illetve úgy rossz, ahogy annak idején megíródott – fölösleges lenne Tábor Béla könyvét beteljesült prófécia gyanánt kezelni.

De a *könyv* – a *széfer* – hagyományos ideájához híven mind a *mazkir*, illetve a krónikás, Dubnov, mind pedig a próféta és a filozófus pozícióját (más választása nem lévén!) eklektikusan elegyítő Tábor arra törekszik, hogy az átokkal terhelt (bábeli) nyelv helyett könyvében (az írás szintjén) a „győzedelmes nyelv” tolmácsa legyen. Az utóbbi azonban tudja, hogy ez nem lehetséges; a két út mindegyike ma is nyitva áll...

Rugási Gyula

ISKOLA A HATÁRON

Fehér Ferenc–Heller Agnes–Márkus György:
Diktátúra a szükségletek felett
 Cserépfalvi, 1991. 435 oldal, 398 Ft

1. „Az Ady Endre szocializmusa: vallás (hisebkek-nél csak narhotikum); kiáltó szó a pusztában, se-gélyért ordítása egy megfulladónak, görcsös beleka-paszzkodás az egyetlen lehetőségbe, ami még van, csak imádva (vagy néha káromolva) azt; ismeret-lennek, titokzatosnak és mégis közelinek, mégis az egyetlen igazán reálisnak érezvén azt... a szocializ-mus csak forma ill, amelyben érzelmi formára ta-lálnak.” Évszázadot ível át a szocialista gon-dolat, míg a formától elérkezvén a „tartalo-mig”, ez utóbbi kimúlásához jutott el. A tör-ténelem ritka pillanata az, amikor egy rend-szer pusztulását követően át kell gondolni formát és tartalmat, *magyarázatot* kell adni eszme és rendszer e világi genezisére és meg-semmisülésére. A fenti idézet a „*forradalom nélküli forradalom*” állapotát írja le, midőn Lu-kács Ady költészetében éri tetten a századelő kétségbeesett világérzékelését és az erre a helyzetre adott „vallásos” válasz legmélyebb megfogalmazását. Lukács – akkor – a szocia-lizmusban a *formát* látja, amely a tiltakozás és kétségbeesés megélésének és egyben a re-mény transzcendens megfogalmazásának ke-rete, lehetősége. A szocializmus mint forma a századelő Magyarországn a transzcendál-hatóság záloga azon kevesek számára, akik csakis a forradalom segítségével látták meg-válthatónak a tökéletes bűnösség világát, ugyanakkor érzékelték a „*forradalom nélküli*” helyzetet is. Vagyis Lukács számára Ady köl-tészetében a szocializmus a világ transzcen-dálhatóságának vallásaként jelenik meg.

2. A filozófus számára a világ gyakorlati át-alakítása nem feladat; a filozófus – és a költő – a lelkek forradalmát készíti elő; minden „gyakorlati választás” súlyos elméleti és etikai következményekkel járhat. (És mint száza-dunkban oly sokszor, legfőképpen Lukács-nál, láttuk is: tragikus konzekvenciái vannak, ha a filozófus „meg akarja valósítani” filozó-fiáját.) Az ifjú Lukács pontosan érezte, hogy a lelkek forradalmának megvívása *magányos* küzdelem; e magányt, a személyiség börtönét felszámolni nem lehet. Ennek ellenére (vagy inkább éppen ezért) már fiatalkorában több

kísérletet tett arra, hogy olyan *közösséget* épít-sen maga köré, amely ba fel nem számolja is magányát, a való világ *ellenében* mégis olyan – metafizikai – értékek mentén konstituálódó együttétet jelent, mely szektaszerűségénél és zártságánál fogva alkalmas ezen értékek – legalább virtuális – artikulálására és fenntar-tására. Ennek folyománya a Vasárnapi kör, amely Lukáccsal a középpontban a századelő számos íróját, filozófusát, művészettörté-nészt tudja tagjai sorában.

Lukács, bárhogyan változott-alakult is vi-lágképe az idők folyamán, mindig is igényt tartott arra, hogy körülötte filozófiai kör vagy *iskola* szerveződjék, hogy az oda tartozók – osztozván bizonyos értékek elfogadásában – közösen gondolják végig az elméleti, politikai vagy etikai problémákat. Az a Lukács, aki '19-től kezdve odaadta magát a szocialista vi-lágmozgalom mindenkori e világi létetéme-nyesének, a pártnak, hogy soha többé ne akarjon tőle elválni – legfeljebb kizárják, de akkor is vissza kell lépnie –, majd minden korszakában megteremti a mozgalmon belül vagy kívül saját mikrokozmoszt, az *iskolát*, amelyben a külvilághoz képest *saját* normák és eszmék artikulálódnak. A privát-iskola még akkor is rendelkezik a világtól eltérő „belső értékekkel”, ha – mint a Budapesti is-kola esetében is – vezetőjük világképe és a külvilág számos vonatkozásban érintkezik, sőt meg is egyezik.

3. A hatvanas években kialakul Lukács kö-rül egy szűkebb tanítványi kör, akiket Lukács egy levelében Budapesti iskola néven említ. Az, aki ma meg akarja érteni Fehér, Heller és Márkus könyvét, világosan kell hogy lássa annak helyét e kör történetében (amely egyébként megírásra vár), hiszen ennek a nyolcvanas évek elején, már az emigrációban megszületett műnek a történelmi sorsa jelen-tekenyen befolyásolja az értelmezést. Utal-nunk kell egyrészt arra, hogy a szerzők által vizsgált „létező szocializmus” ma már nem lé-tezik, élesen rácsafolván a kritikai társada-lomtudósok és a laikusok összes jóslatára. Másrészt pedig rá kell mutatnunk e könyv szerzőinek helyzetére, megpróbálva egyúttal valamicske rendet teremteni a rendszerváltás nyomán előállt zűrzavarban, különösen ami a létezett szocializmussal szembeni kritikai, il-letve ellenzéki gondolkodás történetét illeti.

(Nem csupán arra az igen unalmas tényre gondolok, hogy ma valahogy gomba módra szaporodnak a hetvenes-nyolcvanas években csak torpe minoritásként emlegetett ellenzékiek, ez szót sem érdemel.)

Az 56-os forradalom utáni megtorlásokat követően a Kádár-rendszerrel megkötött kompromisszum egyrészt „lakhatóbbá tette” a lakhatatlan világot, másrészt elejét vette a „rendszer” kritikájának, vagyis a forradalom szellemét a megtorlás és a rá következő kompromisszum visszazárta a palackba. A társadalom meg volt fosztva attól a *nyelvtől*, amelyen ellenállását kifejezhette volna, cserébe ismert engedményeket, háztájit, utazást, második gazdaságot és egyebeket kapott. Ha ma végignézzük, hogy milyen módon alakul ki a rendszer kritikája, azt kell látnunk, hogy *átfogó, a rendszer egészét vizsgáló és így a legátfogóbb bírálatot lehetővé tevő kritika a marxisták bizonyos csoportjától származott. A kritikai marxisták voltak azok, akik először átgondollák egyfelől a rendszer hirdetett eszményei és a siralmas valóság közötti szakadék mibenlétét (ezzel persze nem azt mondom, hogy mások ezt ne látták volna!), másfelől ugyancsak ők voltak azok, akik elemezni próbálták a marxi filozófia és gazdaságtan belső ellentmondásait. Végezetül pedig ők tettek először kísérletet arra, hogy a „létező szocializmus rendszerének” szerkezetét megpróbálják megérteni és feltárni. (Példaként utalnék Bence-Kis-Márkus: HOGYAN LEHETSÉGES KRITIKAI GAZDASÁGTAN? [1970–72] vagy Konrád-Szelényi: AZ ÉRTELMSÉG ÚJTÁR AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ [1973–74] című könyveire.)*

A kritikai marxistáknak ez a csoportja tággabb értelemben mindenképpen a Lukács-iskolához tartozott. E gondolkodók – miközben egy részük fokozatosan távolodott a marxizmustól – vetették fel először '56 után a marxi elmélet belső problematikusságát, s ők szembesítették a rendszert önnön deklarált céljaival. Ha tehát meg akarjuk érteni a demokráciák ellenzék elméleti gyökereit és magatartását, akkor ez egyrészt a Lukácsból való távolodás és elhatárolódás útjaként fogható fel, másrészt a marxi intenciók újragondolásaként. (Természetesen a hetvenes évek végére az ellenzékhez számos más, nem marxista indíttatású személyiség is csatlakozik, s közöttük jelentős a „népi vonalnak” az ellen-

zék kialakulásában betöltött szerepe is. De látni kell, hogy – legalábbis elméleti szempontból – az ellenzék kialakulását magának a rendszernek az átfogó – ha mégoly hibás vagy töredékes – átgondolása tette lehetővé. A népiek például elsősorban már az „akciókhoz”, az aláírásokhoz, tiltakozásokhoz csatlakoztak, ha csatlakoztak.) Bármennyire túljutott a magyar elméleti gondolkodás nemcsak a létező szocializmus rendjén, hanem a marxizmuson is, az átfogó igény, hogy meg kell értenünk magát a rendszert és annak elméleti alapjait – ez a Lukács-iskolához kapcsolódó filozófusok és szociológusok érdeme.

4. A könyv a nyolcvanas évek elején íródik, s – mint az az előszóból is világosan kiderül – elsődlegesen a nyugati baloldal számára. Mostani értelmezésünkben tehát csak érintőlegesen utalhatunk a közben eltelt évtizedre és arra a változásra-alakulásra, amely a szerzők filozófiai beállítódásában azóta végbement. A könyvet elsődlegesen a *létező szocializmus megértési kísérleteként* olvassuk.

„A szükségletek feletti diktatúra új társadalma nem valamiféle újabb és módosított változata az (állam-)kapitalizmusnak, de nem is szocializmus, hanem valami más.” (321. o.) Az idézett mondat lehetőséget ad a recenzens számára, hogy mintegy katalógusszerűen felsorolja azokat a témákat és problémákat, amelyeket döntő fontosságúnak tart. Legelőször egy talán módszertaninak tűnő problémát kell megvizsgálni, amely azonban meghatározza ennek a „valami másnak” egész kritikai tárgyalásmódját.

Függetlenül attól, hogy mennyiben fogadom el helyénvaló leírásnak, ha a létező szocializmus rendszerét a „szükségletek feletti diktatúra” társadalmaként jellemezzük, először arra a kérdésre kell választ adni, hogy lehetséges-e egyáltalán e „valami más” *lényegét* meghatározni. A módszernek jelentős hagyománya van: nem kell messziről keresnünk példákat, a könyv szerzői által többször is kritizált Konrád-Szelényi-mű a létező szocializmus rendszerét például a racionális redistribúció kategóriájára vezeti vissza. A kérdés az, hogy megnevezhető-e *egy* szubsztanciális elem ezen rendszer középponti kategóriájaként, hogy azután mintegy a „lényeg” és „jelenség” mintájára minden egyéb jellemzőt csak ezen szubsztanciális elem megnyíl-

vánulásaként írjuk le. Nem arról van szó, hogy a kötetben – igen helyesen – sokszor hangsúlyozzák a szerzők azokat a hézagokat és repedéseket, amelyek a diktatúra falán keletkeztek az idők folyamán, és nem is arról, amit a könyvről írott tanulmányában Vajda Mihály elemez, hogy ugyanis mennyiben felel meg a történelmi valóságnak a szükségletek feletti diktatúra mint tendencia. Hanem arról, hogy a történelem analízisének nincsenek szubsztanciális, illetve fenomenális jellemzői, ugyanis ami az elemzés egyik nézőpontjából szubsztanciálisnak látszik, az a másik nézőpontból már nem az. Magyarán: elméletileg problematikus az a konstrukció, hogy egy középponti mag köré kell mintegy összegyűjteni egy rendszer jellemző attribútumait, s e szubsztanciából megmagyarázni a jelenségeket.

Az elemzés forrásvidéke természetesen közismert, és a szerzők hangsúlyozzák is kritikai elemzéseik marxi ihletettségét. Csak hogy az a kérdés, mennyiben univerzalizálható Marx felfogása, miszerint a kapitalizmus „lényegét” a tőke-bérmunka dichotómiájából vezeti le. E ponton fel kell vetni a formációelméletnek már Vajda által is hangsúlyozott problemaukusságát. Ha ugyanis formációelméletben gondolkodunk, akkor mindig meg kell és meg lehet adni azt a *paradigmát*, amelyből az adott társadalmi-gazdasági alakulat mintegy levezethető. A marxi modellből következik, hogy a kapitalizmus transzcendálása a proletariátus mint elnyomott osztály vezetésével zajlik le, oly módon, hogy ezen osztály saját, partikuláris érdekei az egész társadalom univerzális érdekeiként kell hogy megjelenjenek. De már magánál Marxnál súlyos elméleti problémát jelentett, hogy amennyiben a munkásság partikuláris érdekei részben-egészében kielégíthetők a fennálló keretei között, akkor – történetfilozófiailag – szükséges egyfelől a radikális szükségletek, másfelől a rendkívüli tudat (Lukácsnál később hozzárendelt osztálytudat) kategóriájának „bevitele” a konstrukcióba, ha fenn akarom tartani egy formáció szétrobbanásának szükségességét. A formációelméletben azt kell feltennem, hogy minden alakulat végső fokon leírható bizonyos konstans elemek középpontba helyezésével. Ráadásul a formációelmélet azt követelné meg, hogy a létezett

szocializmus központi elemét a termelés paradigmájából építsük fel, ám a szerzők – igen helyesen – ezt nem teszik. Ugyanis – véleményem szerint – nem adható meg a történelem néhány független változója, amelyek segítségével leírhatom magát a történelmet. Nincsenek konstans szempontok, amelyeket „aktualizálnom” kellene egy adott periódus vizsgálatakor. Természetesen elemezhetem például a hatalom szerkezetét mondjuk a kapitalizmusban és a létezett szocializmusban egyaránt, de az már megengedhetetlen absztrakció, hogy ezt a szempontot e két formáció *lényegének* tegyem meg. Azt hiszem, és ezt a könyv mindhárom szerzőjének számos kiváló elemzése bizonyítja is, hogy csakis konkrétan lehet felvetni az egyes attribútumok fontossági sorrendjét egy *választott* szempontrendszer függvényében, de univerzálisan nem lehet megadni egy rendszer központi elemét. Ezért én nem is vizsgálom, hogy milyen térben írható le a létezett szocializmus világa a szükségletek feletti diktatúráként. Azt minden további nélkül elfogadom, hogy a Szovjetunióban, de a peremországokban is, korszakonként váltakozó módon, de valóban felülről diktálták, illetve határozták meg a kielégíthető szükségletek körét, de lényegként ezt semmiképpen sem lehet elfogadni. (Mint ahogyan Konrádék álláspontjának is van jogosultsága: a racionális redistribúció bizonyos mértékig nyilvánvalóan jellemezte a szocializmus újratermelési struktúráját. Ám ez nem egyéb, mint egyetlen, meglehetősen fontos elem a kritikai interpretáció számára.)

5. Mi is volt valójában a létezett szocializmus? Az a bizonyos „valami más”? A könyv elsőrendű elemzésekkel segít ennek megértésében, de mielőtt erre rátérnék, tisztáznunk kell azt a perspektívát, ahonnan a szerzők könyvüket megírták.

A szerzők az elnyomás most elbúcsúztatott rendszerét *nem tartják szocializmusnak*. Egyfelől azért nem, mert e korszak nem realizálta az úgynevezett szocialista értékeket – amelyekben többé-kevésbé eredendően minden szocialista mozgalom osztozott –, jelesül a szabadság, az egyenlőség és a marxi értelemben vett „*nembeli gazdagság*” értékeit. Másfelől ez a rendszer nem adott választ a modernitás „*fájdalmas dilemmáira*”: a szociális elnyomásra, a szegénységre, a modern iparosítás követ-

kezményeire, a helyi háborúk és a fegyverkezési verseny dilemmáira stb. (324–325. o.) Mi hát a szerzők szocializmusfogalma? „...a szocializmust nem valamiféle »khiiliasztikus« szellemben értelmezzük, nem tartjuk a boldogság misztikus ígéretének, promesse de bonheurnek vagy a »történelem megoldott rejtélyének«, hanem szerényebben olyan ideológiaként és mozgalomként fogjuk fel, amely a modern kor fájdalmas dilemmáira adott válaszként született meg.” A szerzők pontosan tudják, hogy nincsen kétfajta történelem, s ezért „a tizenkilencedik és korai huszadik század szocialista tanításait részben felelősség terheli napjaink »reális szocializmusáért«...”. Tehát nagyjából világos, hogy amikor az előszóban azt írják, „...mai állapotához képest a világnak több, nem pedig kevesebb szocializmusra van szüksége”, akkor – az egyik lehetséges értelmezés szerint – azon értékek érvényesülésére gondolnak, melyek a korai szocialista mozgalmakban öltöttek testet. De ha nincs két történelem, s ha a szocialista gondolat megfogalmazóit és mozgalmárait felelősnek érezzük – ahogyan a könyv is fogalmaz – a kialakult „reális szocializmusért”, akkor elméletileg nehezen tartom védhetőnek azt a még a praxisfilozófia korában keletkezett véleményt, hogy a „megvalósultnak” semmi köze az „igazi”-hoz. Először is: Lenin és a bolsevikok szerintem legitím örökösei a marxi ideának. A bolsevik forradalom egyfelől nagyon is hozzárendelte, sőt hozzákényszerítette a fejlődő tudatot a forradalomhoz, másrészt a bolsevizmus valóban válasz volt – nem a kapitalizmusra, mint Marx sejtette – de az orosz történelem kihívásaira. Másodszor: a könyvből mégsem egészen világos, hogy mit is jelent a „több szocializmus”. Ha ugyanis a szocializmus bizonyos értékek megfogalmazása és védelme, nem pedig társadalmi rendszer, akkor a „több szocializmus” sem jelent mást, mint olyan mozgalmakat, amelyek ezen értékek védelmében munkálkodnak a piac társadalmának világában. Világosan látni kell: nem bizonyult megalapozottnak a könyvnek az az állítása, miszerint a kapitalizmus és a reális szocializmus közti alternatíva hamis. Csakis annyiban igaz ez, amennyiben mára ez utóbbi kimúlt. A liberális piacgazdaságnak abban az értelemben nincs alternatívája, hogy valamilyen „ideális” vagy „igazi” szocializmus felválthatná a piaci alapú társadalmat.

A reálisan – sajnos – létezett szocializmus nemcsak azt bizonyította be, hogy nem is volt az, aminek mondta magát, hanem éppenséggel azt, hogy mi is történik, ha a szocialista mozgalom történetesen megvalósul. Megvalósulnia, azt hiszem, a polgári társadalomnak kell, mely természetesen nem azonos a kapitalizmus múlt századi változatával, a szocialista mozgalmaknak pedig ezen polgári értékek világán belül, saját, esetleg csak általuk képviselt értékek védelme a feladata, semmi esetre sem a rendszer megváltoztatása. (Megjegyzem, a felsorolt értékekkel sem stimmel minden. Fehér Ferenc utal rá, hogy a szabadság és az egyenlőség egyidejű igénylése súlyos anatómiákkal terhelt. Kétes értékű „megszüntetve megőrzése” a problémának, hogy a létezett szocializmus se egyiket, se másikat nem valósította meg.)

Még egyszer hangsúlyozom, e szavak a szerzők tíz évvel ezelőtti álláspontjára vonatkoznak. Mára már ők is egyfajta liberális társadalom kategóriáiban gondolkodnak, és a szocialista értékeket épp ezen társadalom korrektívumaiként gondolják el, miközben elméleti munkásságuk épp a marxista szocializmus dekonstrukciójára, a szociális gondolat posztmodern feltételek melletti fenntartására épül.

6. Hogy ez a könyv eredeti és ma is aktuális, ez abból látható, hogy – az említett elemendások ellenére – számtalan újszerű elemzéssel gazdagítja a létezett szocializmus kritikáját.

Egy szempontból valóban átmenetinek bizonyult a reális szocializmus: átment rajta a történelem. Tíz évvel ezelőtt azonban még csak ebben lehetett bízni: „A jelenlegi társadalmi körülmények között ugyanis arra van szükség, hogy a különböző társadalmi csoportok alulról, autonóm és pluralista módon megszervezzék önmagukat, hiszen csak a kulcsfontosságú előfeltétel alapján kezdeményezhetők olyan történelmi folyamatok, amelyek nemcsak az apparátus állományát vagy talán kiválasztódásának elveit, hanem úrmánának társadalmi alapját is képesek megváltoztatni és átalakítani.” (201. o.) A könyv Márkus György által írt első részének egyik legnagyobb érdeme, hogy a marxi osztályelmélet kritikájával lehetőséget teremt arra, hogy az osztályelemzések durva, dichotóm modellje mögött egy valóságosabb társadalomstruktú-

ra leírását bemutatva, a ma minket foglalkoztató – akkor még láthatatlan – kérdés megválaszolásához közelebb jussunk: *hogyan is dőlt össze?* (Az osztályelemzés nehézségeit Szelenyi és Konrád könyve példázza: ahhoz, hogy az értelmiséget egységes osztályként fogjuk fel, homogenizálni kell olyan, a társadalomban különböző funkciókat betöltő egyéneket és csoportokat, akiknek egyébként sem érdekei, sem értékei nem esnek egybe. Arról már nem is beszélve, hogy ha ezt az osztályt még ráadásul uralkodó osztályként is tételezzük, akkor az abszurditásig ki kell tágítanunk az értelmiségi fogalmát, hogy például járási párttitkár is belefértjen. Ennek semmi köze ahhoz, mint arra Márkus helyesen rámutat, hogy az apparátusban egyre inkább megkövetelték a diplomát.)

Márkus szerint a társadalom struktúráját három tényező **határozza meg**: az etatisztikus homogenizáció, a multidimenzionális csoportérdekek antagonisztikus dichotómiája és az a kölcsönhatásuk, amelyeket a munka társadalmi megosztásának erővonalai **határoznak meg**. (197. o.) A társadalom uralkodó csoportja az apparátus vagy bürokrácia, tetején az uralkodó elittel. Ez a csoport – mert az, hiszen tagjai egy meghatározott szervezethez tartoznak – **hatalmát** mint korporáció gyakorolja. Az osztállyal ellentétben itt a szervezet az elsődleges, valaki csak azáltal lesz hatalmi tényező, hogy „felveszik a rendbe”, magyarázán bekerül az apparátusba. (Engedetlenség esetén könnyen ki is kerülhet onnan.) Az apparátus **hatalma** rendelkezési és ellenőrzési funkciójában áll. Az etatista homogenizáció azt jelenti, hogy potenciálisan mindenki „állami ember”, aki végrehajt és ellenőriz. (Innen a portások közismert hatalmi tébolya.) Éppen ezért – noha ez persze csakis mint tendencia létezett – nehéz megítélni, meddig terjedt az apparátus vagy a bürokrácia merituma. (Komplikálja a dolgot, ha tekintetbe vesszük például Castoriadis elemzését a Szovjetunió „*katonai társadalmáról*”. A kétségkívül egyre nagyobb szerepet – sőt legitímáló funkciót – szerző hadsereg még az apparátushoz képest is külön világ volt, s ennek a párthoz való viszonya tovább bonyolítja a korporáció struktúráját.) A perifériákon történt lázadások arra csábítják az elemzőt, hogy mégiscsak dichotóm modellben gondolkodjon. Hiszen

akkor valóban a „mi” és „ők” álltak szemközt egymással, mintha a megalázottak és megnyomorítottak valóban egységes osztályt képeztek volna. Ez azonban csak a rendszer totalitárius jellegével magyarázható. Márkus is számtalan elkülönülő csoport- és partikuláris érdek létét írja le, de nekünk elegendő, ha a mából nézünk vissza: A szó és nyelv nélküli tömegek, nyilvánosság hiányában, nem fogalmazhatták meg saját akarataikat vagy érdekeiket, és mikor a nyilvánosság ritka pillanataiban – forradalmakban vagy lázadásokban – percekre szóhoz jutottak, csakis arra volt módjuk, hogy alávetettségüknek adjanak hangot. Innen a „negatív homogenitás” látszata. Mára már világos: számtalan, olykor antagonisztikus érdek volt legyalulva a múltban, s bár a közös ellenség összehozhatta az eltérő csoportokat, de annak eltűnével éppen hogy nem egységes osztályok bukkantak elő a történelem mélyéről. A létezett szocializmus ennyiben valóban osztály nélküli társadalom volt...

7. „*Valamely társadalmi berendezkedés... akkor rendelkezik legitimitással, ha a népességnek legalább egy része irányadónak és kötelezőnek tartja, másik része viszont nem támadja egy hasonlóképpen példaértékűnek felfogott alternatív társadalomszerkezet jegyében.*” (205. o.) Heller Ágnes elemzése arra keresnek választ, hogy a fentebbi értelemben legitím volt-e a szovjet rendszer fennállásának hét évtizede alatt. Több mint valószínű, hogy a rendszer legitímításának kérdése csakis a Szovjetunióra vonatkozik. (Kívül esik ezen írás keretein, de megemlítem, hogy a Kádár-rendszer konszolidációja után a párt joggal érezte magát legitimnek: a kiegyezés [bármilyen hazugságon alapult is] azt eredményezte [bármennyire szinte kötelező ma ezt eltagadni], hogy a lakosság döntő része nem vonta kétségbe a kádárizmus alapjait, nevezetesen elfojtotta az '56-os forradalom élményét, ugyanis ez volt a kádári szocializmus legitímálhatatlan genezise. Heller fogalmával élve, a társadalom elfogadta a *negatív* legitímációt: jobb ma, mint tegnap és tegnapelőtt volt, *megéri* elfogadni a felkínált – valójában mélyen erkölcstelen és a hatalom oldaláról cinikus – kiegyezés pragmatizmusát.)

A szovjet rendszer legitímációs skálájából – Lenin negatív legitímációjától, a párt önle-

giümációján, Sztálin karizmatikus legitümációján át a tradicionális legitümációig – most egyetlen elemet vagy formát emelek ki, amely segíthet megérteni a rendszer irracionális – más, kiegészítő legitümációkkal együttműködő – fennmaradását, és adalék lehet a bukás természetrajzához. Az értékracionalitástól és célracionalitástól megkülönböztetve Max Weber nyomán Heller bevezeti a szubsztantív racionalitás fogalmát. Ebben „maguk a célok nem értékek, de egy csoport... érdekeire vonatkoztatva tételezik őket... a célok „szubsztantívak” abban az értelemben, hogy az egészében vett társadalomszerkezet valamilyen jól meghatározott változását involválják, a változtatáshoz szükséges valamennyi eszköz előzetes és (leggyakrabban tudományos) ismerete alapján”. (214. o.) Heller kimutatja, hogy a bolsevik párt alaptalanul hivatkozott a szubsztantív racionalitásra, mivel éppen az az „osztály” fordult ellene, amelynek az érdekeire hivatkozott, másfelől a „tudományos szocializmus”-ból semmit sem valószínűsített meg. S noha ez természetesen igaz, épp Heller elemzéséből derül ki, hogy a történet jóval bonyolultabb. Egyrészt a komolyan vett szubsztantív racionalitás előbb-utóbb a formális racionalitás intézményeibe (például szabad választásokba) torkollik, amiről sem a terrorisztikus totalitarizmus esetében (Sztálin rendszere), sem az „olvadás” időszakában szó sem volt. Másrészt azonban a szubsztantív racionalitásnak – más legitümációkkal, például a karizmával kiegészítve – létrehozták egy mitológikus változatát, amely többször (Heller szerint legalább két ízben) igenis legitümációs erővel bírt. Ennek magyarázata – nézetem szerint – az orosz történelemben rejlik. A demokratikus készségek hiánya, a szabadságnélküliség történelme ugyanis lehetővé tette, hogy a bolsevikok előzetes legitümációs bázis nélkül, a nyers erőszak révén úgy alapozzák meg rendszerüket, hogy a „félelem és reszketés” önnön ellentétének, a vallásos imádatnak az együttes érzésével járjon együtt. (Elég csak a Sztálin személye körül kialakult félelem és imádat egyidejű fennállására gondolnunk, ráadásul anélkül, hogy maga Sztálin karizmatikus figura lett volna.) A formális racionalitás mint ellenség jelent meg a miúkus szubsztantív racionalitás számára. A – különben is átmenetűnek gondolt – szocialista szakasz szörnyűségeit a

kommunizmus e világi eljöveteleének „tudományos” utópiája enyhítette. (Még Hruscsov is arról beszélt, hogy a szovjet közelesen beéri és elhagyja az Egyesült Államok termelékenységét és életszínvonalát.) Természetesen e szörnyű hét évüzed alatt, legalábbis európai mértékkel nézve, csakis egy irracionális legitümációról lehet beszélni. Am, ismét csak a ma történelmének tükrében, lassan bele kell nyugodnunk, hogy nem ez volt a huszadik századi történelem – fasizmus mellett – egyetlen irracionális rendszere. És minden rendszernek olyan a legitimitása, amit a polgárai vagy alattvalói adományoznak neki, vagy legalábbis elfogadnak.

8. Kant a felvilágosodást „az ember önmagára rótt kiskorúságának” meghaladásaként értelmezte. Zárójelbe téve a felvilágosodás ismert és valóságos ellentmondásosságának kérdését, némi – a szerzőktől messze nem idegen – antropológiai opúmizmussal elfogadhatjuk, hogy a létezett szocializmus a felvilágosodás visszavétele. Fehér Ferenc kimerítően elemzi a szocialista gondolat örökségének „elülendő komplexumát”, azt a tradíciót, amely a „szellem” oldaláról mintegy előkészítette a megvalósult szocializmust (amit, mint tudjuk, a szerzők nem tartottak annak).

Az első mozzanat a jakobinus örökség. Az a kettősség, hogy egyfelől az emberi istenné válását tételezi, másfelől viszont azt tanítja, hogy „az erény hordozója csak egy kisebbség lehet”. (328. o.) Ebből egyrészt a kisebbség – „morális” – terrorja következik, másfelől az állam mindenhatóságának tételezése, problémátlan együttélésben az állam elhalásának lenini rögeszméjével. E két tradíció a diktatúra, az erősen centralizált állam szükségességét vetíti előre. Ismét csak az elit képződéséhez vezet, amit Fehér Saint-Simon nevéhez kapcsolva „technokrata-etatista” örökségnek nevez. A társadalmi haladás a „szakértő” kevesek kezében van, ők szabják meg az inkompetens tömegnek a cselekvés és feladat racionalitását.

Az örökség további mozzanata a babeufi kommunizmus tradíciója, ahol először merül fel a szükségletek homogenizációja, a szükséglet mértékének heteronóm meghatározása. Nyilvánvaló, hogy a szükségletek dinamizmusának visszafogása egyfelől az individualizmus korai kritikája, másfelől az egyen-

lőség bevezetésének „szociotechnikája”. Ami Babeuf tanainak tényleges hatását illeti, az első mozzanat jutott kétes értékű történelmi szerephez. Az individualitás önértéke a megvalósult szocializmus kiiktatandó „ellenfele”, hiszen ez azt jelentené, hogy az értékek és szükségletek autonóm módon határoztatnak meg, kiáltó ellentétben a párt egyéniséget szubsztituáló és megfojtó szerepével. (Ennek etikai vonatkozásait a kötet második részében igen érdekesen elemzi Heller.) Ami az egyenlőséget illeti, azt a reális szocializmus csakis hazug és igencsak felvizezett ideológiájában tartotta fenn. Az apparátus tagjai mindig is kiváltságokat élveztek, egyenlőbbek voltak az egyenlőknél (ez utóbbiak – a nép, mint olyan – legfőlőbb a nincstelenség „egyenlőségét” élvezhették).

Az autoritásba helyezett „bizalom” tradíciója a *paternalizmus* vonása. Itt a szocializmus közönségesen kihasználta – a kádárizmusig elmenően – egy szociálpszichológiai közhelyet, a tömegek azon vonását, miszerint ahelyett, hogy individuális vagy közösségi döntéseket fogalmaznának meg, az államra vagy a pártra mint „apafigurára” bízzák rá magukat némi „liberális” ellenszolgáltatás fejében.

A Fehér Ferenc által említett utolsó tényező az elmaradottság magasabbrendűségének dicsérete. Ilyen értelemben is a szocialista gondolat logikus megvalósítója a bolsevizmus – és ezen belül Lenin. Innen a szocialista gondolat nyugati genezise és keleti megvalósulása.

Ebben a rekonstrukcióban csakis a szellemi tradíció felidézésével foglalkoztunk. A tényleges megvalósulás történelmi okai természetesen bonyolultabbak ennél. (Ezt Fehér hosszabban elemzi is.) Azzal kezdtük, hogy nincs kétféle történelem. Ez nem azt jelentő, hogy a szellem értékeinek feltétlenül materializálódniuk kellene. A „metafizikai” értékek mindig is a valóság korrektívumaként és értékmérőjeként működnek. (Ha működnek.) Arra, hogy mi történik, ha nem, meg is valósulnak, a Kelet történelme épp elég elborzasztó adalékot szolgáltatott.

Kardos András

AZ ÍR ÉS A FŰCSOMÓ

George Orwell: *Hódolat Katalóniának*
A fordító neve és a kiadvány ára nincs feltüntetve
AB Függellen Kiadó, 1986. 127 oldal

Fordította Betlen János és Tóth László
Interart Stúdió, 1989. 254 oldal, 98 Ft

A krími háború ír katonája nem ló az ellenségre, mert amikor megpillantja, az éppen nagydolgot végzi. De amikor felemel egy fűcsomót, hogy megtörölje az ülepét, az ír mégiscsak meghúzza a ravaszt: a zöld – Írország színe, ilyesmire használni tiszteltetés. A jelenet Joyce FINNEGANS WAKE című regényéből való, a regény 1939-ben került az olvasók elé. Orwell 1938 januárjában fejezi be a HÓDOLAT KATALÓNIAKAT KÉZIRATÁT, melyben a komikum hasonló módon át- meg átszövi a harci jeleneteket. A FINNEGANS WAKE-ével majdnem azonos történet a következő: Az éjszakai támadásra önként jelentkező Orwell, miután a zuhogó esőben átdobja magát az ellenség által emelt mellvéden, ijedtében elkiáltja magát. Egy sötét alakot lát megmozdulni, a katona hajadonfótt van, hiszen csak a vállára vetett pokróc. Mit csinál vajon Orwell? Vacog a félelemtől, aztán előkapja szuronyát, és addig döfköd a levegőbe, míg az ellenség el nem menekül. A jelenet az útnapló fiktív rétegehez tartozik, valamint feltétlenül jelentenie kell. Akárcsak a nyitóképnek, az olasz milicistával való találkozásnak: a két külföldi kézfogása egy olyan közösséget jelez, ahol „az ember az egyenlőség levegőjét” szívja, ahol „a remény sokkal megszokottabb dolog, mint a beletörődés vagy a cinizmus, ahol az elvtárs főnév valódi összetartozást jelent, nem pedig üres szócséplést”. Hogy a HÓDOLAT KATALÓNIAKAT vitatott mű – habár a legkevésbé itthon vitatott ma –, javarészt e fiktív rétegnek a következménye.

A Nobel-díjas francia író, Claude Simon – aki LES GÉORGIQUES (1981) című könyvében egy egész fejezetet szentel az angol George-nak és spanyolországi beszámolójának – például kételkedik abban, hogy Barcelonában valóban volt Lenin Barakk, mint ahogy azt Orwell állítja. (Ebben az esetben a kétely főleg, a beszámoló védelmezői azonnal bebizonyították, hogy volt, fényképek is meg-

örökítették.) Simon olyannyira nem hisz író-társának, hogy a szöveget posztmodern szövegként, kihagyásos-beleélése krimiként olvassa. Ugyanígy a tényeket és a tényekhez való szigorú ragaszkodást kéri számon Orwell-től egy egész tanulmánygyűjtemény (INSIDE THE MYTH), melyet napjaink egyik neves irodalomtörténésze, Christopher Norris állított össze. Szerzőinek közös vonásuk, hogy marxisták: a viát tehát nem annyira tény és fikció egy könyvben való szerepeltetése váltja ki, hanem az, hogy a könyvet kik és hogyan olvassák. A műfaj egyik legkiválóbbja Truman Capote riportregénye, a HIGEDVÉRREL, melynek egyik fő tanulsága, micsoda nyomást gyakorolhat az ideológia. Amikor lapjain a fikció a dokumentummal keveredik, a könyv formájában is tiltakozik az ideológia ellen. Orwell a TOLSZTOJ, LEAR ÉS A BOLOND című esszéjében azt állítja, hogy a kereszténységnek nincs érzéke a tragédiához; nem más tesz ezzel, mint elutasít egy elbeszélői módot – ideológiai alapon. Amikor marxista kritikusi veszik kezükbe a HÓDOLAT KATALÓNIA-NAK egy példányát, ugyanez történik vele: a praktikákon valamelyest átlátó, a baloldal egy részének elbeszéléseben csalódó szerző óhatatlanul szigorú ítélkezés tárgya lesz. Ha minden ideológiai közösségnek megvan a maga elbeszélői módja, akkor elbeszélői elvárásaik is vannak, s ha a spanyol polgárháború – mint maga Orwell is megdöbbenve konstata-
lta – éppen úgy volt a szavak, mint a testek harca, akkor ez a háborúskodás még ma is folyik, csak éppen az értelmezések harc-
ként.

Nálunk azonban e harcnak nyoma sincs, tény és fikció szembesítése nemhogy a fókuszba nem kerül, de szó sem esik róla, s nem történik meg Orwell kritikai értékelése sem. S hogy ez eddig nem történt meg, az valószínűsíti, hogy ezután se fog, legalábbis a közeljövőben nem. Amikor ugyanis 1986-ban a HÓDOLAT KATALÓNIA-NAK első magyar fordítása az AB Független Kiadónál a spanyol polgárháború ötvenedik évfordulójára megjelent, a könyv csak kevesekhez juthatott el, s lévén illegális kiadvány, zajos vagy akár csöndesebb kriukai fogadtatásban se részesülhetett. 1989-ben azonban hiába került útz-
ezer példányban a könyvesboltokba és az ut-
cákra, mintha aktualitását veszítette volna,

már nem nyilvánult meg iránta különösebb érdeklődés. Úgy tetszik, hogy a műfaj vesz-
tette el vonzerejét: az Interart Stúdió Vissza-
lézés elnevezésű sorozata azóta meg is szűnt,
holott a két háború közötti időszak politikai úi-
rajz-irodalmát olyan újabb kötetek reprezen-
tálták volna, mint Panait Istrati MÁS FÉNY
FELÉ, vagy Lion Feuchtwanger MOSZKVA cí-
mű beszámolóit.

Az 1986-os kiadással a magyar értelmiség
egy része voltaképpen ünnepelt: a hivatalos-
sal szemben egy másik, általa érvényesebb-
nek tartott képet mutathatott fel a spanyol
polgárháborúról. A könyvkiadás felszabadu-
lása után megjelenő könyvvel ez az ünnepség
folytatódott s egészülhetett volna ki az elem-
zéssel. Annál is inkább, mivel az Interart
minden tőle telhetőt megtett, hogy a HÓDO-
LAT KATALÓNIA-NAK ne csak eljusson, de közel
is kerüljön az olvasókhoz. Míg az AB Függet-
len Kiadónak vitathatatlan érdeme volt, hogy
a könyvre felhívta a figyelmet, sőt magyarul
is hozzáférhetővé tette, a második kiadás köz-
reműködői az elsőt tovább csiszolták, alakí-
tották. Orwell beszámolójához Takács Ferenc
írt személyes hangú bevezetőt, mely egyértel-
műen az ünnepséghez tartozik: az általa „min-
den rituális ürességű ünnepsélnél igazabb hodo-
lat”-ként értelmezett orwelli tisztelgést igye-
kezett az életműben (s nem kevés iróniával a
saját életében) elhelyezni. A zárótanulmányt
író Szilágyi Ákos már másra vállalkozott: a
spanyol polgárháború eszméletörténeti, még
inkább politikátörténeti háttérét rajzolta
meg, az olvasóra bízva magát a szembesítést.
Az Interart egyébként a szövegközlésben is
igényesnek mutatkozott, az 1986-os fordítást
(feltehetően Betlen János munkáját) felrissi-
tették, megigazították. Az igazítások követ-
keztében a szöveg pontosabb, gördüléke-
nyebb lett, s hogy nem mondhatjuk szépnek,
az igazán nem a fordítók hibájával róható fel.
Orwell hatása valószínűleg sokkal inkább a
tények utáni szenvedélyes kutatás követke-
ménye; stílusa – véleményünk szerint – nem
érdemel különösebb figyelmet. Ha mégis van
kivétel, az talán éppen a HÓDOLAT KATALÓ-
NIA-NAK: ebben a könyvben fel-felcsillannak a
szépírói minőségek is.

A dokumentumírás közben jelentkező „kís-
nosabb nehézségekről” Orwell maga is ír; a MI-
ÉRT ÍROK? című esszé egyik gondolata szerint

az írónak egyfelől árnyalnia kell témáját, ellenőrzése alatt kell tartania nyelvét, szerkezetét, másfelől viszont tiszteletben kell tartania nyersanyagát, mely már önmagában figyelmet érdemel, és arra készíti a szerzőt, hogy vesse el esztétikai elképzeléseit. Véleménye szerint egyetlen könyvből sem hiányozhat a politikai cél, ám nélkülözhetetlen az esztétikai élmény is; a HÓDOLAT KATALÓNIAÉNAK ezt az ideált igyekszik megközelíteni.

Sok kritikus szerint Orwell a riportkönyvekben találta meg a hangját: a DOWN AND OUT IN PARIS AND LONDON (1933), a HÓDOLAT KATALÓNIAÉNAK, a THE ROAD TO WIGAN PIER (1937) és rövidebb riportesszéi, mint a SHOOTING AN ELEPHANT vagy az A HANGING – egyebek mellett – azért emelkednek a többi írás fölé, mert erősen érezhető bennük a törekvés, hogy a szerző minél pontosabban fejezze ki magát. A HÓDOLAT KATALÓNIAÉNAK rendkívül őszinte, erőteljes írás, mely csak egyfelől politikai publicisztika, másfelől „egy ember és egy író végleges önmegalkodásának foglalat”, mint ahogyan azt a magyarországi kiadás előszóírója, Takács Ferenc mondja.

A harmincas évek az aktivitás kora, nagyon férfias történet, melynek fő kérdése, részt vesz-e ebben a történetben vagy sem. Thomas Becket ügynök vagy véletlen jelenléd? – kérdezi 1935-ben Eliot a MURDER IN THE CATHEDRAL-ban. A történet szereplőinek jelentékeny része forradalmi utópista, bele kíván szólni a történelem menetébe. Változtasd meg az életed! – adja magának ki a jelszót Orwell is: nevet cserél, s ezzel megváltoztatja identitását (így lesz Eric Blairből George Orwell); megkísérel elszakadni osztályától, az Etonben végzett jómódú polgárfiú külföldre megy szolgálni, munkásnegyedeket látogat, fizikai munkát végez, íróként a hagyományostól eltérő témát és retorikát választ. Korábban megengedhetedennek teendő határokat lép át: a konvenciókét. Egy ilyen – már gyakorlati – határátlépés spanyolországi utazása.

„Leírtam, mi gondoltok a dologról, és majd elvállik, miben volt igazam, miben tévedtem. De 1937 februárjában egészen más fényben láttam a dolgokat” – írja. 1936 decemberében azért utazik Spanyolországba, hogy újságíkket írjon, de „szinte azonnal beléptem a milíciába”, teszi hozzá, „mert akkor, abban a légkörben úgy

láttam, ez az egyetlen elképzelhető magatartás”. Hogy miért, arra megint csak a TOLSZTOJ, LEAR ÉS A BOLOND című esszéből sejthetjük a választ: magát humanistának tartja, a humanista életszemlélet szerint pedig „a küzdelmet folytatni kell, és az élet ára a halál”. Orwell azért lép be a milíciába, mert a militarizmus ellen akar harcolni, s e cél érdekében még azt is elhatározza, hogy legalább egy fasisztát megöl. De meg tudja-e tenni? S a háború hagyja-e, hogy öljön? A harcra nagy lelkesedéssel induló angolt a körülmények egyre inkább elkedvetlenítik. Beszámolója szerint a katonák képzetlenek, a milícia „fegyelmetlenül csőcselék”, még ha demokratikus elvek alapján szerveződik is, hasznavehetetlenek a puskák, üresek a töltényhüvelyek, mindenütt irtózatos a fejtelenség. S ha mindez nem így volna, harcolni akkor se lehetne: az ellenséget nem is látni, bomba nem robban a közelben. „Az élet olyan eseménytelen volt, mint egy városi kishivatalnoké”, panaszkodik a most egyszerű katonaként viselkedő elbeszélő, „és majdnem olyan rendszeresen isméllődött minden”. De nemcsak a háború nem felel meg elképzeléseinek, hanem önmaga sem tudja véghezvinni elhatározását: ha körülötte történik valami, elvágódik, fogadalma ellenére noszogatni kell, hogy lőjön, s mikor magyarázni próbálja, hogy a mellvédnél miért nem használta fegyverét, a parancsra hivatkozik. A front „azért jó sztrazkózs volt”, hanceg, noha csak a lövészárókig jut el, ott fúrja át nyakát egy golyó. Az ellenségre még ekkor se haragszik, kedve volna gratulálni a jó lövéshez. A kőzkatona narrátor – fogadalma és vágyai ellenére – antikatonaként viselkedik, s nagy elődjéhez, Svejkhhez hasonlóan mulatságossá válik. A könyv a komikum megjelenésével már az első pillanattól fogva antiheroikus, s e vonással azonnal elválízik a spanyol polgárháborúval foglalkozó könyvek tetemes hányadától. (De ne higgyük, hogy emiatt közismert vagy akár csak népszerű lett volna a megjelenés idején: 1950-ig, Orwell haláláig mindössze kilencszáz darabot adtak el belőle, s például az Egyesült Államokban csak akkor adták ki, amikor utolsó két regénye már óriási sikert hozott.) Ha a könyvnek más rétege nem volna, mint a „nagy utazás” eseményrajza, akár meg is bizonyosodhatnánk az Orwell vallotta humanizmus megnyilvánulásáról. De a

könyv másik rétegében a politikai magyarázatokat író Orwell megakadályoz e törekvésünkben, amikor a csetlő-botló, komikus figurát halálosan komolyan veszi, csalódását pedig majdhogynem tragikusnak látta.

A HÓDOLAT KATALÓNIAÉNAK két rétegében az egyszerű közkatona és az újságíró beszél felváltva, mintegy egymásnak felelgetve. Mivel két különböző idősíkot is jelenítenek meg – a katona az események közben számol be élményeiről, az újságíró utólag értelmezi a látottakat –, e kettő együtteséből bontakozik ki Orwell valószínűsíthető szemlélete.

Az újságíró elbeszélő ugyancsak csalódásáról ad számot, azt igyekszik végiggondolni, hogyan és miért hiúsult meg az utópia, mely a milícia soraiba kergette. Mivel ez az elbeszélő eljut odáig, hogy Spanyolországban a nemzetközi munkásmozgalom forradalmi és totalitárius szárnya csapott össze (nem pedig a humanizmus küzdött a militarizmussal, mint ahogy azt elbeszélőtársa föltételezte), nemcsak a felismerés folyamatát tárja fel, hanem a harcoló, majd megfutamodó közkatonát is véleményezi: ábrázolásában – talán szándéka ellenére – az az elbeszélő szánalomra méltó pacifista, aki egyszer csak rádöbben, hogy rossz helyre került.

„Az író témáját az a kor határozza meg, amelyben él – de már azelőtt, hogy írni kezdene, el kell sajátítania egy érzelmi alttudót, amelyről később sem szabadulhat meg teljesen. Kétségtelenül az a dolga, hogy segélymezze vérmérsékletét, és ne ragadjon meg valamely éretlen szakaszban: de ha mindenestül elveti azt, ami fiatalon halott rá, megöli magában a készletét” – írja 1946-ban. A HÓDOLAT KATALÓNIAÉNAK valóban szól arról az összeütközésről, mely „számára egyben a végleges szakítást is jelentette a totalitárius világgal” (Szilágyi Ákos), így a könyv – ennyiben legalábbis – lehet „egy ember és egy író végső megszűlésének krónikája”, s Takács Ferencet követve még azt is mondhatjuk, hogy „Eric Blair innentől kezdve »George Orwell«”. Am George Orwell – a MIÉRT ÍROK?-ból fentebb idézeteknek megfelelően – mégiscsak őrizi magában a korábbi Eric Blairt: a riportkönyv két elbeszélője mögül ő kacsingat ki. A tisztességes polgárember orrát csapja meg már a frontvonalra érve az az édeskés bűz, melytől végig nem tud szabadulni, őt kínozzák a latrinák, ő emlegeti mindennap a számára elviselhe-

tetlen szagokat, ő az, aki hiába mondja, hogy „a mocskok sosem zavart”, ha teheti, reggelente lop egy csajka vizet mosakodás céljaira, holott a milíciában a víz csak az ivás célját szolgálja, s ő az, aki a jeges hólében az első adandó alkalommal megfürdik. Van benne valami a radikális toryból: a némiképp balos és jobbos ideológia elemei nála az annyszor lehordott, elsíratott Anglia szeretetében olvadnak össze. Igaz, hazaszeretete soha nem készítené arra, hogy az ülepét füvel törölje ellen-séget lelője.

Koncz Virág

HARMINC ÉV KÉSÉS

George Kubler: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről*

Fordította Szilágyi Péter és Jávor Andrea

Az utószót írta Radnóti Sándor

Gondolat, 1992. 226 oldal, 298 Ft

Horváth János említette vagy háromnegyed évszázada rezignáltan, hogy törvényszerűnek tűnik a magyar kultúra három évtizedes elmaradása a kinti új szellemi vívmányok szélesebb körű befogadásában. Ennek pontosan megfelelőleg, 1962-ben jelent meg és számos idegen nyelven is rövidesen olvasható volt Kubler most magyarra fordított műve, a THE SHAPE OF TIME. Ez a tény a legkevésbé sem teszi kérdésessé, hogy kitűnő gondolat volt magyar kiadása, újabb tétel azoknak a legutóbbi negyedszázadban magyarul hozzáférhetővé vált művészetelméleti alapműveknek a sorában, amelyek csaknem évszázados ürt igyekeznek betölteni.

Természetes, hogy a jelentős tudományos művek, éppen mivel jelentőségük nem utolsósorban abból adódik, hogy a maguk korának aktuális kérdéseire adnak – többé-kevésbé tudatosan – választ, csakhamar művelődéstörténeti dokumentumokká is válnak, és ebben a minőségükben is értelmezést igényelnek – lehetőleg nem is csak egyet. Áll ez Kubler könyvére is, elsősorban két okból. Az egyik a megjelenés óta eltelt három évtized zsúfoltsága mind tudományos eredmények-

ben, mind a múlt újraértelmezésére is ösztönző művészeti jelenségekben. A másik – ez már kevésbé általános – előadásmódjának az a töredezettsége és könyve kulcsszavainak az a következtelen és nehezen érthető használata, amely egyrészt a fordítást csaknem lehetetlen feladattá teszi, másrészt egyéb műveinek fényében igényel magyarázatot.

Radnóti Sándor kísérő tanulmánya (csak remélni lehet, hogy a műveket ideológiailag szalonképpé tenni hivatott írásokat lassanként felváltó tudományos igényű munkák előbb-utóbb az „Utószó” elnevezés alól is felmentést kapnak) mindkét feladattal szembenéz, nem kis pedagógiai körülményekről is tanúságot téve. Ezért ajánlatos a cím elolvasása után a könyvet az ő értelmezésével kezdeni: „*A shape szó külső alakot vagy formát jelent, s értelmezési körébe tartozik a szerkezet és a konfiguráció is. Nem az időnek van formája, amely megjelenik a tárgyakban, hanem a tárgyak története ábrázolja és strukturálja az idő formáját.*” (219. o.)

Ilyenfajta usztázásokra a továbbiakban is szükség van. Az IDŐ FORMÁJA egy újfajta művészettörténet módszertani alapvetése kíván lenni. Újdonsága nem abban áll, hogy a művészettörténetet mint tárgyak történetét értelmezi, hanem sokkal inkább abban, hogy a tárgyakat (az eredetiben *things*, nem *objects*) egy-egy probléma különböző megoldásaként fogja fel; ezeket a problémákat véges számúaknak tekinti, s az azonos problémára válaszoló tárgyak felfogása szerint formaosztályokra (form-class) különülnek; közülük azok, amelyeket azonos hagyomány vagy egymásra tett hatás köt össze, történeti szempontból formai szekvenciákat (formal sequences) alkotnak. (57. o.) A művészettörténet Kubler szemében formai szekvenciák története, s az egyes szekvenciákban belül alapvető különbséget tesz egyfelől elsődleges tárgyak (prime objects), másfelől a replikák (replications; a fordítás itt félreérthető) számos fajtája (másolatok, átfogalmazások stb.) között. (66. o.) Az így sorozatokba rendezett tárgyak összessége „*a dolgok története*”; ezzel a kifejezéssel kívánja Kubler „*az eszméket és a tárgyakat a vizuális formák fogalmában*” egyesíteni; így jön létre „*a közösségi öntudat vizuális képe*”, egy emberi közösség „*tárgyakban jelenkező önarcképe*”. (24. o.)

A legutóbbi – a könyvben egyébként szinte elszigetelten álló – gondolatban benne foglaltatik a művészettörténet-írás Kubler ajánlotta időfogalmának alternatívája. Ennek az időfogalomnak lényege ugyanis, hogy az abszolút kronológiánál jóval nagyobb szerepet kap benne az, amit Kubler szisztematikus időnek nevez, vagyis az egyes tárgyaknak a szekvencia tartamán belül elfoglalt időbeli helyzete. (89., 181. o.) Egy szekvencia „korai” vagy „késői” tárgyai csak ritkán és inkább véletlenül egyidejűek egy mellette élő másik szekvenciába sorolható hasonló szisztematikus korú darabokkal, ami – Radnóti pontos fogalmazása szerint (218. o.) – „*az idő globális szemléletének cáfolata... pluralitásának megalapozása*”. „*A közösségi öntudat vizuális képe*” azonban, amiről az imént szó volt, hacsak nem gondoljuk a történelmi időtől függetlenül statikusnak, aligha jeleníthető meg másképp, mint abszolút kronológiájuk szerint egyidejű tárgyak együtteseként.

A munka által kiprovokált kérdések egyik legfontosabbikához jutunk el ezzel: hogyan kell elképzelni a formai szekvenciák elméletére épülő művészettörténet-írást, nem a filozófus, hanem a „gyakorló” művészettörténész szemével nézve a problémát. Kubler fentebb röviden összefoglalt elképzeléséből a művészettörténetről mint a „*a dolgok történeté*”-ről világosan kibontakozik ellenségsége: melyek azok az utak, amelyeket részben vagy teljesen járhatatlannak vagy megkezelhetőknek tart a korábban próbáltak közül. Ő maga hármat emel ki: a művészéletrajzot, a stíluskritikát és az ikonológiát. Mindhárom érthetően alig kaphat helyet a művészettörténet olyan felfogásában, amelyben a művészegyenység, a művészi kvalitás és a „tárgy” jelentése nem kap meghatározó szerepet. Radnóti tanulmánya, teljes joggal beszélve magáról a Kubler-könyvről is mint művelődéstörténeti jelenségről, alapvető nézeteit a művészetelmélet, illetve -történet hagyományának két szekvenciájába illeszti be, utalva rá, hogy egyetlen „tárgy” elhelyezésénél az elemző „*több különböző hagyománysoron indulhat el hátrafelé*”. (195. o.) Az általa analízált két szekvencia (imitáció és kreáció, illetve forma és tartalom viszonyának értelmezései) mellé, a sokfelé továbbfejleszthető termékeny gondolathoz kapcsolódva, leginkább talán

egy kívánczik még: „tárgy” és a legszélesebb értelemben vett közönség viszonyának értékeléséé. Nem meglepő, hogy a magát a tárgyak történetének tartó művészettörténetben annak az emberi közegnek, amelyben létrejönnek, legfőljebb passzív szerepe van. Szerencsére Kubler nem kat'exochén művészetelmélet-író, hanem munkássága java részében elsősorban saját szemével érzékelt, olykor saját kezével rendezett tárgyak feldolgozója, történetírója, aki ebben a szerepében nemegyszer a másik, fentebb alternatívnak nevezett oldaláról közelített A TÁRGYAK TÖRTÉNETÉ-ben felvetett kérdésekhez. A két szerep harmonikus találkozásának eredményei a könyvnek talán legizgalmasabb részét: az ÖSSZEGEZÉS-t megelőző utolsó, a címet idéző fejezetnek (AZ IDŐ FORMÁI) azok a lapjai, amelyeken a szekvenciák tartalmának változásait tárgyalva, a szünetelő és megakasztott osztályok, a kiterjesztett, vándorló és egyidejű sorozatok jelenségét írja le, főként arra az anyagra támaszkodva, amelynek ma talán legkiemelkedőbb ismerője: a spanyol gyarmatosítástól érintett amerikai kultúrákéra. Az általa és nyomában sokaktól „gyarmati művészet”-nek (colonial art) nevezett jelenségnek főként erről a területéről veszi a példákat annak a folyamatnak, illetve legfontosabb mozzanatainak a leírásához, amelynek során két teljesen különböző hagyományú és szintű, korábban egymásról lényegében nem tudó kultúra a művészet szférájában találkozik egymással (ami természetesen csak egyik színhelye a találkozásnak). A nem utolsósorban Kubler munkássága nyomán az utóbbi fél évszázadban széltében vizsgált akkulturáció jelenségéről van szó, amit az újkori gyarmatosítások területeiről vett paradigmatisztikus értékű elemzések nyomán azóta az ókori kultúrákban is széles körben tárgyaltak (maga Kubler egyik első tanulmányában 1938-ban a görög és etruszk kultúra találkozásának egy példáján vetette fel a kérdést), és aminek szinte beláthatatlan perspektívái vannak a föld egymással különböző formákban, de mind szélesebb körben érintkező kultúráinak kutatásában.

AZ IDŐ FORMÁJA, bár fő célkitűzése gyökeresen új utak mutatása a „tárgyak” rendszerezéséhez, szerzőjének ízlése szerint alapvetően konzervatív mű, természetesen a jelző

minden pejoratív érteleme nélkül. A művészet csúcsait számára a Parthenón és Raffaello jelentük; az elsődleges tárgy és a replika vagy a műtárgy és a szerszám („haszontalan és hasznos tárgy”) szembeállítás (34. o.), művészeti szempontból természetesen az első preferálásával, ugyancsak egy klasszicista normatív felfogás távoli kicsengése. Így érthető, bármilyen meglepő is, a „koloniális” és a paraszti művészet negatív jelenségeinek talán túlzott kiemelése, és az ellenkező irányú, tehát a gyarmathól a gyarmatosítók, a paraszúból a felsőbb rétegek kultúrája felé sugárzó pozitív ösztönzés csaknem teljes figyelmen kívül hagyása (amire persze a szekvenciaelmélet evolucionista jellege is ösztönözte). Még inkább érthetők a kortárs művészettel szembeni ellenszenv vagy legalábbis fenntartások több helyütt előbukkanó megnyilvánulásai, mint az a több fogalmazásban megismételt tétele, hogy „valószínűleg... az emberi társadalomban már minden lehetséges formát vagy jelentést felváltak valamikor és valahol... mi és utódaink e régi... formafajták közül válogathatunk, ha szükségünk van rájuk” (186. o.), vagy megjegyzése „a kortárs művészek euforikus, de megvalósíthatatlan törekvése”-ről. (189. o.)

Radnóti Kubler munkájának ezeket és egyéb vonásait elvileg tökéletesen meggyőző módon magyarázza egyfelől régészetorientált szakterületével, másfelől helyzetével a jelenkori kultúrában, elsősorban a művészeti kultúrában. Épp ezen a két ponton van azonban talán a legsúlyosabb következménye a harmincéves késésnek, amellyel a könyv hozzánk érkezett. Radnóti szerint Kubler „művészetielfogása... egybevág a régészet paradigmájával”. (211. o.) Ehhez azonban hozzá kívánczik kiegészítésül, hogy a régészetnek a könyv megjelenése idején még elfogadott, de soha nem kizárólagos, az utóbbi harminc évben pedig legfőljebb utóvédharcait vívó irányzatáról van szó. Az elsősorban Amerikából kiinduló „új régészet”, amelynek Kubler is egyik úttörője volt, távolról sem jellemezhető azzal, hogy „a tárgyakat pusztán technikai produktumoknak látja” (189. o.) – tíz évvel könyve megjelenése után már aligha írta volna ezt le. De a nyolcvanas évek elejétől már az „új régészet” és a „nagy hagyomány”, vagyis a hagyományos klasszika-archaeológia termékeny vitája is megindult, azzal a felismeréssel, hogy

mindkettőnek van mit tanulnia egymástól: világossá vált például a stíluskritikán alapuló attribúciós tevékenység útmutató jelentősége a használati tárgyak rendszerezésében, másfelől az egzakt mérési eljárásoké klasszikus antük kultúrák rekonstrukciójában. Ugyanígy repedezőben van a fal, amely a régészetet és művészettörténetet a két háború közt és után elválasztotta egymástól (bár mindig voltak átjárókapui), azt pedig talán soha nem lehetett általánosítani, hogy „a művészettörténet csak [a tárgyak] jelentését vizsgálja, elhanyagolva technikai és formai szerkezetüket” (Kubler, uo.). Röviden: a Kubler-könyv a kulturális antropológia jól körvonalazható, céljait, módszereit és eredményeit tekintve is integráló és útmutató tudománnyá válása előtt született. Hogy a modern művészet elmúlt három évtizedének új jelenségei hogyan korlátozzák Kubler néhány tételének érvényességét, arra jó példák olvashatók Radnóti kísérő tanulmányában. (213–216. o.)

Alig hihető, hogy akad valaha vállalkozó arra, hogy a művészet történetét mint formai szekvenciák történetét megírja – ha igen, semmi esetre sem most, amikor mind a régészetben, mind a művészettörténetben egyre inkább a könnyebb sikert kínáló kiállításkatalógusok szorítják háttérbe a gondolkodásra kényszerítő, új koncepciókat megfogalmazó munkákat. Hogy azonban nem születhet új mű, amely valamiképpen ne a régiek sorának adója és folytatása volna, s ebben az értelemben nem létezik eredetiség, az – ha nem is alapjában új felismerés – a könyv maradandó tanúsága. „A múlt se pihen / új percek méregcsöppjeiben / elomolva őrzi részét, / a holt madár, bár szárnya se rebben, / röptül a zúgó szárnyú seregben, / s röptében üli fészket.” A legpontosabban mindig a költő fogalmaz.

Szilágyi János György

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

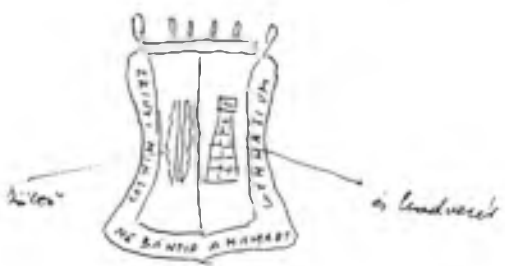
Réz Pálnak

Kedves Barátom!

Ha kezembe veszek egy könyvet (különösen folyóiratot), akkor mindenekelőtt megforgatom, átpörgetem ujjaimmal a lapokat, és megállapítom, hogy tetszik vagy nem tetszik. Ez még nem kapcsolat. Annyi, mintha megfordulnék egy lány után. Ha megfordulok, az csak azt jelenti, hogy jólesik a szememet legeletetni. A *Holmit* kedvvel lapozgatom (megfordultam utána), de tudom, hogy közelebbi kapcsolatba kerülünk.

Megnézem a tartalomjegyzéket (1991. január), és persze kiszúrom Mándyt. Jó indítás, mert őt nagyon szeretem. Éveken át ugyanazokba a mozikba jártunk, ugyanazokba a presszókba, és mindig elmentünk egymás mellett. Egyszer mellette álltam a sarkon, zöld lámpára várva, és alig tudtam megállni, hogy ne köszönjek neki. De hülyén nézett volna ki, és az ilyen barátságokat kár lenne elrontani.

Szóval elolvastam a Mándy-novellát (EGY ÉJSZAKA). Ha nem ordítana minden sorából, hogy Mándy írta, azt gondolnám, hogy Kafka. Mindketten büszkék lehetnek rá! De megüti a szememet a Zrínyi Gimnázium neve. Oda jártam nyolc évig. Valahogy így nézett ki a sapkacímér:

És hirtelen beugrott, hogy ott ismerem meg Süss Pistát. Kettővel járt fölöttem, és szegény már akkor is bolond volt. Kissé fátyolos tekintetével – ami mögé sohasem lehetett belátni – olyan kitarítóan tudott nézni, hogy az embernek kétsége támadt: igazán ki a bolond.

1939-ben négynapos iskolai kiránduláson voltunk a Dunántúlon. Voltunk vagy har-

mincan, és a Kelenföldi pályaudvaron gyülekeztünk. Az én osztályfőnököm Takács Andor magyar–latin szakos tanár úr (Taxi) és Papp Gyula a mennyiségtan és fizika tanára, a negyedikeseik osztályfőnöke vezették a kirándulást. (Taxi sokszor eszembe jut, köcsöskalapos, megrögzött agglegény volt. Ha valaki három jeles osztályzatot szedett össze nála egymás után, felmehetett a lakására a József körüti Spolarich-házba, és egy uzsonna kíséretében megtekinthette azt a babérlevelet, amelyet Dante sírjáról hozott. Egyszer én is részese lehettem ennek a megtiszteltetésnek két osztálytársam társaságában. A feszélyezettség és a zavar azután a lépcsőházban tört ki belőlünk, egy jó nagy röhögés formájában. Amikor harmincnégy éves koromban megálltam Ravennában Dante sírja előtt, egy kicsit átértékeltem Takács tanár úrról kialakított véleményemet.)

Szóval a Kelenföldi pályaudvaron gyülekeztünk, és mikor a tanár urak megejtették a birkaszámlálást, Papp tanár úr nekiszegte a kérdést Süss Pistának. Így: Süss öcsém, aztán hoztál-e gatyát? Mi jó nagyot röhögtünk, és az egész kirándulás szállóigéje lett a: *Süss öcsém, aztán hoztál-e gatyát?* O békésen tűrte halvány mosolyával (nevetni soha az életben nem láttam).

A kirándulás csúcspontja az volt, amikor Veszprémből Győrbe mentünk át egy vicinálissal. A tanár urak egyszer csak leszállítottak bennünket a vonatról, hogy néhány kilométert gyalog tegyünk meg a Cuha völgyében. Akkor derült ki, hogy a háúzsákos kislány között Süss Pista egy elég tekintélyes méretű vulkánfiber bőrönddel baktat a zegzugos turistaösvényen. Akkor még nem ismertem Rejtő Jenőt, különben tudtam volna, hogy ezt csak ő találhatta ki. Végül a természet szépségei helyett minden figyelmünk a bőröndre koncentráldott, amely leesett, kiborult, járt kézről kézre, csak Pista volt az, aki félszeg mosolyával kívül helyezte magát az eseményeken. A komédia és a tragédia az ő életében mindig egyszerre volt jelen. Most szinte látom magam előtt, ahogy vulkánfiber bőröndjével vonul a deportáltak menetében, és sajnálom, hogy nem tudok írni. Örökény Pistának való téma lett volna.

Mándynak mondd meg alkalomadtán, hogy sok szeretettel üdvözlí egy volt zrínyis,

akivel gyakran ült együtt az Eldorádóban (meg más mozikban), és akinek ő hozta vissza legtöbbször a gyermekkor és a fiatalság szép – vagy talán inkább megszépült – emlékeit. Legközelebb, ha látom valamelyik sarkon, köszönni fogok neki.

Kívánom, hogy beszéljetelek, „*míg az égi és ninivei hatalmak engedik...*”.

...Áprilisi számotok, amelyet nagyrészt Vas István emlékezetének szenteltetek, felidézett bennem egy történetet.

Életemben egyszer (1976-ban lehetett) eltöltöttem egy hetet a szigligeti alkotóházban. A két akadémiai szoba egyikének voltunk a lakói feleségemmel. Csikorgó februári hideg volt, beszorultunk a házba. Akikre mint üdülőtársakra emlékszem: Vas István és Szántó Piroska, Ottlik Géza, Dénes Zsófia és ifjú férje, Tatay Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Székely Júlia, Timár György, Galsai és Pilinszky. Ők ketten egy asztalnál ültek, valószínűleg Galsai elette Pilinszky „járandóságát”.

Számomra fantasztikus érzés volt az élő magyar irodalomba becsöppenni, és talán mondanom sem kell, hogy nagyon félszegen éreztem magam, igazán nem tudtam beépülni az egyébként is láthatóan összeszokott társaságba. Többnyire csak a Vas–Szántó házaspárral és Tatay Sándor bácsival keveredtünk beszélgetésbe – akik a világ legkedvesebb emberei voltak. Esténként viszont ment a *szent-istvánkozás*, amelyben főleg Nemes Nagy Ágnes, Vas és Timár tündököltek. Most már gondolhatod, hogy az egész történet Sumonyi Zoltán verse kapcsán elevenedett fel bennem. Az egyik este már javában ment a játék, amikor feleségemmel becsöppentünk a társalgóba. (Mi soha nem vettünk részt a játékban, de szívesen kibiceltük végig.) A kiküldött pár éppen visszaérkezett a terembe, és megkezdődött a szellemi torna, a résztvevőknek ki kellett találniuk, hogy a két kiküldött milyen – bármiről ismert és egymással közvetlen vagy akár közvetett összefüggésben lévő – személyiségek szerepét vállalta magára. Aznap este érezhetően nem volt a társaság jó formában, unottan és rosszul kérdeztek. En tíz perc múlva rájöttem, hogy kikről van szó. Persze hallgattam, de szinte szétrobbantam a feszültségtől, hogy bekiabáljam a megfejtést. Valahogy úgy lehettem, mint Móra Ferenc,

amikor kisdíák korában az iskola ablaka alatt guggolva hallgatta a latinórát, és szinte belehalt, hogy *onnan* nem tudja mondani, kiabálni, ordítani az „*Unus es Deus*” helyes fordítását. Végül a társaság láthatóan feladta a harcot. Mi felálltunk, hogy visszavonuljunk „lakosztályunkba”, és én az ajtóból – nem bírván magam tovább türtőztetni – visszaszóltam: Drakula és Ceaușescu.

Döbrenté csend, majd hangos siker (főleg Nemes Nagy Ágnes részéről). Mi másnap ebéd után elutaztunk. A többiek – akik még élnek – természetesen már rég elfelejtették ezt az epizódot, de bennem, úgy látszik, örökre megmaradt. A hiúság konzerválja a memóriát.

Azt nem tudom, hogy mi lett volna, ha tovább maradunk, és aktív játékosként belekeveredem a szentistvánózásba. Egy amerikai mondás szerint: ha nem vagy sikeres az első nekifutásra, örökké átlagos maradsz. Istenem, ha most belegondolok, talán lehettem volna sikeres *szentistvánózó* a magyar irodalomban.

Az áprilisi szám egyébként nagyon tetszett, de... Eltekintve attól, hogy némely író és költő Vas István emlékére is főleg önmagáról ír, az olvasó alig tud meg valamit Vas Istvánról. Illetve, amit megtud, azt főként Vas István önéletrajzi írásából tudja meg. (Ezek közül számomra is a MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ? a legkedvesebb.) Ezért különös élvezettel olvastam a Vas István nyakkendőjéről szóló írást. Ebben tökéletesen tükröződik egy hatalmas műveltségű, sokoldalú és nagy tehetségű költő gyámoltalan, de erőszakos félszége és egész életén át cipelt ketőssége. Az, hogy miközben óriás lett, örökre megmaradt benne az egykori tisztviselő.

Egyébként szívből örülök, hogy sikerült Orbán Ottó elől „*hűvös nyugalommal hónod alá csapnod*” a neki ígért kéziratot. A *Kortársat* mostanában nem nagyon olvasom, így nagy élvezettől fosztottál volna meg, ha nem követted el ezt az eléggé el nem ítélni cselekedetet.

Üdvözl

Bihari István
[vegység]

A folyóirat a Művelődési és Köznevelési Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg